

Srpsko udruženje
za krivičnopravnu teoriju
i praksu

Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja
u Beogradu

REVIJA

ZA KRIMINOLOGIJU I KRIVIČNO PRAVO

UDK
343

VOL. 61.
Br 2.

BEOGRAD, 2023.

JUL-SEPTEMBAR 2023.

SRPSKO UDRUŽENJE
ZA KRIVIČNOPRAVNU TEORIJU I PRAKSU

INSTITUT ZA KRIMINOLOŠKA
I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

REVIJA

ZA KRIMINOLOGIJU I KRIVIČNO PRAVO

BEOGRAD, 2023.

Savet časopisa

prof. dr Zoran STOJANOVIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu; prof. dr Đorđe IGNJATOVIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu; prof. dr Vojislav ĐURĐIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu; akademik prof. dr Miodrag SIMOVIĆ, sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine; prof. dr Milan ŠKULIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, sudija Ustavnog suda Republike Srbije; prof. dr Tatjana BUGARSKI, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu; akademik Igor Leonidovič TRUNOV, Ruska akademija nauka u Moskvi; prof. dr Vid JAKULIN, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani; Nenad VUJIĆ, direktor Pravosudne akademije u Beogradu

Redakcija časopisa

prof. dr Stanko BEJATOVIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu; dr Jasmina KIURSKI, zamenik Republičkog javnog tužioca; prof. dr Dragana KOLARIĆ, Kriminalističko-policijski univerzitet u Beogradu, sudija Ustavnog suda Republike Srbije; prof. dr Emir ČOROVIĆ, Fakultet pravnih nauka Državnog univerziteta u Novom Pazaru; prof. dr Dragana ČVOROVIĆ, Kriminalističko policijski univerzitet u Beogradu; dr Ivana STEVANOVIĆ, viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu; dr Milica KOLAKOVIĆ-BOJOVIĆ, viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu; dr Marina MATIĆ BOŠKOVIĆ, viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu; dr Ana BATRIĆEVIĆ, viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu; prof. dr Zoran PAVLOVIĆ, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu; prof. em. dr Klaus ROXIN, Pravni fakultet Ludvig Maksimilijan Univerziteta u Minhenu; prof. dr Mohammed AYAT, predsednik UN Komiteta za prisilne nestanke i član Upravnog odbora Međunarodnog udruženja za kriminologiju; prof. dr Horacio RAVENNA, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Buenos Airesu; prof. dr Elena BAGREEVA, Pravni fakultet Finansijskog univerziteta u Moskvi; prof. dr Mario CATERINI, direktor Instituta za krivičnopravne studije „Alimena“ Univerziteta u Kalabriji; prof. dr Elizabeta IVIČEVIĆ KARAS, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu; prof. dr Gordana LAŽETIĆ, Pravni fakultet Justinijan Prvi Univerziteta Sv. Kirilo i Metodije u Skoplju; prof. dr Rok SVETLIĆ, Naučno-istraživački centar u Kopru; prof. dr Mile ŠIKMAN, Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci; doc. dr Yang CHAO, Fakultet za krivičnopravne nauke Univerziteta u Pekingju; prof. dr Angelina STANOJOSKA, Pravi fakultet Univerziteta Sv. Kliment Ohridski – Bitolj; prof. dr Drago RADULOVIĆ, Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore; prof. dr István László GÁL, Pravni fakultet Univerziteta u Pečuju; prof. dr Shin MATSUZAWA, Škola pravnih nauka Univerziteta Vaseda u Tokiju; prof. dr Grażyna BARANOWSKA, Institut za pravne studije, Poljska akademija nauka; prof. dr Silvia SIGNORATO, Pravni fakultet Univerziteta u Padovi

Glavni i odgovorni urednik časopisa

prof. dr Božidar BANOVIĆ – Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu

Urednik časopisa

dr Anđela ĐUKANOVIĆ – Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Sekretar redakcije časopisa

Ana PARAUŠIĆ MARINKOVIĆ, MA – Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Tehnički sekretar redakcije časopisa

dr Nada ĐURIČIĆ – Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu

ISSN 1820-2969 (Štampano izd.)
ISSN 2956-2198 (Online)

Časopis izdaju: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Kraljice Natalije 45,
Beograd sukp@sezampro.rs, +381 11 26 58 019 i Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja u Beogradu, Gračanička 18, krinstitut@gmail.com, +381 11 2625-424

Časopis izlazi tri puta godišnje.

Časopis je indeksiran u citatnim bazama ERIHPLUS, HeinOnline i Crossref

Radove slati putem platforme za elektronsko uređivanje časopisa na adresi
<https://rkkp.org.rs/>

U troškovima izdanja časopisa učestvovalo je Ministarstvo nauke,
tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

Štampa i priprema: „Službeni Glasnik“ Beograd.
Tiraž: 300 primeraka

Pretplata za fizička lica je 3,000 RSD, za pravna lica 10,000 RSD

Editorial Council

Prof. Zoran STOJANOVIĆ, PhD, University of Belgrade, Faculty of Law; Prof. Đorđe IGNJATOVIĆ, PhD, University of Belgrade, Faculty of Law; Academician Prof. Miodrag SIMOVIĆ, PhD, Constitutional court of Bosnia and Herzegovina Judge; Prof. Vojislav ĐURDIĆ, PhD, University of Niš, Faculty of Law; Prof. Milan ŠKULIĆ, PhD, University of Belgrade, Faculty of Law, Republic of Serbia Constitutional Court Judge; Prof. Tatjana BUGARSKI, PhD, University of Novi Sad, Faculty of Law; Academician Igor Leonidovič TRUNOV, PhD, Russian Academy of Sciences in Moscow; Prof. Vid JAKULIN, PhD, University of Ljubljana, Faculty of Law; Nenad VUJIĆ, Director of the Judicial Academy in Belgrade.

Editorial Board

Prof. Stanko BEJATOVIĆ, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac; Jasmina KIURSKI, PhD, Deputy Republic Public Prosecutor; Prof. Dragana KOLARIĆ, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Republic of Serbia Constitutional Court Judge; Prof. Emir ĆOROVIĆ, PhD, State University of Novi Pazar, Department of Law Science; Prof. Dragana ČVOROVIĆ, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade; Ivana STEVANOVIĆ, PhD, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade; Milica KOLAKOVIĆ-BOJOVIĆ, PhD, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade; Marina MATIĆ BOŠKOVIĆ, PhD, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade; Ana BATRIĆEVIĆ, PhD, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade; Prof. Zoran PAVLOVIĆ, PhD, Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad; Prof. em. Claus ROXIN, PhD, Faculty of Law, Ludwig Maximilian University of Munich; Prof. Mohammed AYAT, PhD, Vice President, UN Committee on Enforced Disappearances and member of International Society for Criminology; Prof. Horacio RAVENNA, PhD, School of Social Sciences University of Buenos Aires; Prof. Elena BAGREEVA, PhD, Law Faculty, University of Finance, Moscow; Prof. Mario CATERINI, PhD, University of Calabria, Director of the Institute of Criminal Law Studies „Alimena“; Prof. Elizabeta IVIČEVIĆ KARAS, PhD, Faculty of Law, University of Zagreb; Prof. Gordana LAŽETIĆ, PhD, Faculty of Law „Justinianus Primus“, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje; Prof. Rok SVETLIČ, PhD, Science and Research Centre Koper; Assoc prof. Mile ŠIKMAN, PhD, Faculty of Security Science, University of Banja Luka; Asst. prof. Yang CHAO, PhD, Beijing Normal University, College for Criminal Law Science; Prof. Angelina STANOJSKA, PhD, University „St. Kliment Ohridski“ Bitola, Faculty of Law; Prof. Drago RADULOVIĆ, PhD, Faculty of Law, University of Montenegro; Prof. István László GÁL, PhD, Faculty of Law, University of Pécs; Prof. Shin MATSUZAWA, PhD, School of Law, Waseda University, Tokyo; Asst. prof. Grażyna BARANOWSKA, PhD, Institute of Legal Studies of the Polish Academy of Sciences; Prof. Silvia SIGNORATO, PhD, Faculty of Law, University of Padua

Editor in chief

Prof. Božidar BANOVIĆ, PhD – Faculty of Security Studies University of Belgrade

Editor

Anđela ĐUKANOVIĆ, PhD – Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editorial Board Secretary

Ana PARAUŠIĆ MARINKOVIĆ, MA – Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editorial Board Technical Secretary

Nada ĐURIČIĆ, PhD – Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad

ISSN 1820-2969 (Print)
ISSN 2956-2198 (Online)

The Journal is issued by: Serbian Association for Criminal Law Theory and Practice,
Kraljice Natalije 45, sukp@sezampro.rs, +381 11 26 58 019 and Institute of
Criminological and Sociological Research in Belgrade, Gračanička 18,
krinstitut@gmail.com, +381 11 2625-424.

The Journal is published three times a year.
The Journal is indexed in ERIHPLUS, HeinOnline and Crossref

All articles and papers should be sent via online platform at <https://rkkp.org.rs/>

Supported by the Ministry of Science and Technological
Development and Innovation

Printed and arranged by: „Službeni Glasnik“, Belgrade.
Number of prints: 300

Subscription for individuals is 3,000 RSD, and for legal entities 10,000 RSD

**REVIJA
ZA KRIMINOLOGIJU I KRIVIČNO PRAVO**

VOL. 61. Br. 2

BEOGRAD

JUL– SEPTEMBAR 2023.

UDK 343 ISSN 1820-2969 (Štampano)
ISSN 2956-2198 (Online)

S A D R Ź A J

ČLANCI:

1. Milana LJUBIČIĆ, Đorđe IGNJATOVIĆ: Viktimizacija mladih na društvenim mrežama – rezultati istraživanja studenata beogradskog univerziteta 9
2. Aleksandar TODOROVIĆ: Šest modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine. 27
3. Petar ĐUKIĆ: Pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini– analiza strateških ciljeva i mogućnost usklađivanja sa evropskom strategijom sajber bezbednosti 45
4. Faruk H. AVDIĆ: Osnovna obilježja krivičnog postupka protiv pravnih lica u Bosni i Hercegovini 69
5. Mladen JELIČIĆ: Sporna pitanja u primeni procesne i zaštitne mere zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja 91
6. Dragica BOGETIĆ, Vera PETROVIĆ: Suicidalnost osuđenih u zatvoru – faktori rizika i teorijski modeli. 109
7. Damir NADAREVIĆ, Nebojša MACANOVIĆ: Arhitektonska rješenja kao komunikacijske prepreke u zatvoru 131

STUDENTSKI RADOVI:

8. Milica MILIĆ: Kazna zatvora u 21. veku..... 151

PRIKAZI:

9. Filip MIRIĆ, prikaz knjige: Vasiljević-Prodanović, D. (2022) *Osnovi penologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. 171
10. Ana PARAUŠIĆ MARINKOVIĆ, prikaz zbornika radova Batrićević, A. i Obradović, D. (2023) *Tematski zbornik radova međunarodnog značaja „Saobraćaj, kriminalitet i urbana bezbednost“*, Palić, 14–15. jun 2023. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. 173

**JOURNAL
OF CRIMINOLOGY AND CRIMINAL LAW**

VOL. 61. No. 2

BELGRADE

JULY – SEPTEMBER 2023

UDK 343

ISSN 1820-2969 (Print)
ISSN 2956-2198 (Online)

C O N T E N T S

ARTICLES:

1. Milana LJUBIČIĆ, Đorđe IGNJATOVIĆ: Victimization of young people on social networks – results of research of the University of Belgrade students 9
2. Aleksandar TODORVIĆ: Six modalities of the influence of international law on the protection of the environment through criminal law. 27
3. Petar ĐUKIĆ: Legal framework for protection against high-tech crime in Bosnia and Herzegovina – analysis of strategic goals and the possibility of harmonization with the European cyber security strategy 45
4. Faruk H. AVDIĆ: Main features of criminal proceedings against legal persons in Bosnia and Herzegovina 69
5. Mladen JELIČIĆ: Disputed issues in the application of the procedural and protective measures prohibition of access to the injured person, object or place of misdemeanor 91
6. Dragica BOGETIĆ, Vera PETROVIĆ: Suicide of prison convicts – risk factors and theoretical models 109
7. Damir NADAREVIĆ, Nebojša MACANOVIĆ: Architectural solutions as communication barriers in prison 131

STUDENT PAPERS:

8. Milica MILIĆ: Prison sentence in the 21st century 151

BOOK REVIEWS:

9. Filip MIRIĆ, book review: Vasiljević-Prodanović, D. (2022) *Basics of penology*. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation. 171
10. Ana PARAUŠIĆ MARINKOVIĆ, book review: Batrićević, A. i Obradović, D. (2023) *Thematic conference proceedings of international significance „Traffic, criminality and urban safety“*, Palic, 14–15 June 2023. Institute of Criminological and Sociological Research 173

Prof. dr Milana LJUBIČIĆ*
Redovni profesor
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Prof. dr Đorđe IGNJATOVIĆ**
Redovni profesor
Univerzitet u Beogradu
Pravni fakultet

Originalni naučni rad
Primitljeno: 15. maj 2022.
Prihvaćeno: 3. avgust 2022.
UDK: 343.988-057.875
004.738.5:316.472.4
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.1>

VIKTIMIZACIJA MLADIH NA DRUŠTVENIM MREŽAMA – REZULTATI ISTRAŽIVANJA STUDENATA BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

Zahvaljujući razvoju informacionih tehnologija, Internet komunikacija je postala neizostavni dio naše svakodnevice. Posebnu popularnost danas uživaju društvene mreže. One su medijum društvenih interakcija posebno omiljen među mladima. Ipak, postoje i mračne strane ovog prostora društvenosti. Viktimizacija je jedna od njih. O prevalenci i riziko faktorima možemo se obavestiti iz studija stranih autora, dok se domaći istraživači relativno retko bave ovom problematikom. Stoga je primarni cilj našeg istraživanja bio da ukažemo na neke fenomenološke karakteristike viktimizacije na društvenim mrežama. U studiji je učestvovalo 137 studenata Beogradskog Univerziteta. Nalazi su pokazali da je većina njih imala iskustvo viktimizacije, kao i da je jedan broj bio nasilan prema drugima na društvenim mrežama.

Ključne reči: kiberkriminalitet, društvene mreže, viktimizacija, studija o žrtvama, studenti

* E-mail: milanaljubicic@yahoo.com

** E-mail: ignjat@ius.bg.ac.rs

1. Uvod

Vrtoglavi tehnološki razvoj pruža neslućene mogućnosti za uspostavljanje međuljudskog saobraćaja u kiber prostoru koji tako postaje novi medijum društvenosti (Ristić, Marinković, 2018), a kolika je njegova globalna važnost u domenu praksi dokazuje i to što se virtuelni po značaju izjednačava sa referentnim tačkama materijalnog sveta: morem, kopnom, vazduhom (Deibert–Rohozinski, 2010, prema Ristić, Marinković, 2018: 395).

U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da je u pandemijskom kontekstu naša svakodnevnica kao neizostavan uključila kiber prostor (Shoib et al, 2022). Budući da je zaključavanje građana bio strateški deo plana borbe protiv kovid 19 virusa kiber prostor je postao mesto rada, obrazovanja, informisanja, zabave i druženja na daljinu. Ako je suditi po nalazu *International Telecommunication Union* (<https://www.itu.int/en/>) broj korisnika Interneta porastao je na globalnom nivou sa 4,1 milijarde (koliko ih je bilo 2019) na 4,9 milijardi ili 63% stanovnika sveta u 2021. godini.

Drugim rečima, društvenost je u novoj normalnosti dominantno praktikovana kao digitalna. Odatle ne treba da nas čudi izrazit porast broja korisnika društvenih mreža (Benson, Sardakis, Tennakoon, 2015), naročito među mladim ljudima (<http://www.pewinternet.org/fact-sheets/social-networking-fact-sheet>).

Zbog čega su društvene mreže u tolikoj meri prihvatljive za mlade, da ih neki autori nazivaju ‘komunikacionim kanalom bez premca’ (Benson, Saridakis, Tennakoon, 2015)? Razlozi su brojni: one nude mogućnost da se pojedinac samoodredi da sam sebe predstavi drugima na način koji je njemu prihvatljiv, da pronade grupe podrške, dobije validaciju, da se zabavi ili pronade istomišljenike. Fizičke i druge barijere se prevazilaze jednim klikom i sve je naizgled na dohvat ruke (Keipi et al, 2017).

Ipak, odvijanje saobraćaja u kiber prostoru ima i svojih negativnih strana. Tako jedan broj autora tvrdi da je upotreba Interneta, posebno među mladima postala i problematična (Fernandes et al, 2021) i rizična (Jugović, 2022). Nalazi skorašnjih istraživanja iz Indije, Bangladeša, Tajvana, Indonezije, Meksika i Turske ukazuju da preterana upotreba socijalnih mreža kakav je na primer Instagram, služi kao svojevrsan mehanizam bega od usamljenosti i upućuje na ugroženo osećanje ličnog blagostanja mladih korisnika.

Nadalje, ozbiljan problem predstavlja kiber viktimizacija¹ (Marcum, Higgins, Ricketts, 2010; Mitchell et al, 2011). O obimu ove pojave sa svoje strane govori i činjenica da je kiber kriminalitet postao važna tema u viktimologiji u 21. veku (Reyns,

1 Online nasilje je repetitivna praksa, akt agresije koji cilja na to nanese štetu ili naudi, a koji se dešava među pojedincima među kojima postoji disbalans u moći. Dok kod tradicionalnog nasilja, razlike u moći označavaju nejednaku psihološku ili fizičku snagu, u kiber prostoru ovaj disbalans označava razliku u tehnološkoj ekspertizi (Whittaker, Kowalski, 2014).

2015; Ignjatović, 2021). Iako nije sasvim jasno u kojoj meri u kontekstu viktimizacije šireg obima participira onlajn (e. *online*) nasilje, procenjuje se da je porast kriminaliteta na mrežama stalan (Benson, Saridakis, Tennakoona, 2015; Marcum, Higgins, Ricketts, 2010; Whittaker, Kowalski, 2014). Većina istraživača beleži da se prevalenca kreće između 10 i 40%² (Whittaker, Kowalski, 2014). Tako nalazi jedne od retkih kroskulturalnih studija iz 2014. godine kojom su obuhvaćeni ispitanici iz četiri zemlje: Finske (N=555), Amerike (N=1.033), Ujedinjenog Kraljevstva (N=999) i Nemačke (N=978) potvrdili su da je nasilju na društvenim mrežama izložen znatan procenat ispitanika. Onlajn uznemiravanje doživelo je 19.2% Nemaca, 19% Finaca, 16.9% Amerikanaca i 15% ispitanika iz Britanije (Keipi et al, 2017). O visokoj učestalosti Internet nasilja svedoče i rezultati studije *Stop Bulling*. Nađeno je da je preko mreža viktimizovano oko 15% učenika starih između 12 i 18 godina (<https://www.stopbullying.gov/resources/facts>).

S druge strane, kada je reč o pojedinim tipovima onlajn viktimizacije³: npr. o seksualnom nasilju, za neke od autora nema sumnje da je rast broja žrtava ovog vida kiber kriminaliteta među mladima, konstantan. Tako su Wolak, Mitchel & Finkelhor (2006) utvrdili da je za samo pet godina broj mladih ljudi koji su na mreži bili izloženi neželjenom sadržaju sa seksualnom konotacijom porastao sa 23% na 35%. Ako je suditi po *The Growing up with Media – GuwM* (<https://innovativepublichealth.org/>) studiji, u godini koja je prethodila istraživanju, čak 18% ispitanika starosti između 10 i 17 godina bilo navođeno na seks preko mreža. Helweg-Larsen & Bøving Larsen (2011) utvrdili su da je gotovo trećina od 3.707 učenika uzrasta između 14 i 17 godina, bila izložena nekom vidu viktimizacije. Našli su da su o 12% ispitanika vršnjaci širili tračeve, protiv volje oko 1% mladića i 2,3% devojaka objavljuvani su video sadržaji i fotografije na kojima su oni bili, dok je oko 7% mladića i 11% devojaka uznemiravano s lažnog profila. O bezmalo 9% ispitanika ostavljani su ružni komentari, a oko 5% mladića i 16% devojaka su dobijali ponude seksualne prirode. Značajan je i nalaz da je oko 10% mladića i devojaka i samo viktimizovalo druge koristeći društvene mreže: širili su o njima tračeve i/ili stavljali slike eksplicitnog sadržaja.

Kako stvari stoje kod nas, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Studija o ovoj tematici ima relativno malo. Osim toga, nalazi istraživanja najčešće nisu uporedivi jer su rađeni na različitim uzorcima ispitanika, pomoću drugačijeg metodološkog dizajna. No, i pored toga, sigurni smo da zaključci da je kiber viktimizacija ne

2 Očigledne varijacije su posledica metodoloških specifičnosti istraživanja npr. načina na koji je nasilje na mrežama definisano, parametara koji su korišćeni da se izmeri nasilje (npr. vremenski okvir), obuhvata li se i uzrast ispitanika ili učestalost izloženosti nasilju (jednom, više puta).

3 Oko toga koje sve pojavne oblike nasilje u kiber prostoru može imati, nema saglasnosti među istraživačima.

samo prisutna, već i u porastu, stoje. Tome u prilog svedoči istraživanje Stevković, Popović i Kovačević (2019). Autorke su našle da je oko 90% njihovih ispitanika – studenata (od ukupno 380 uključenih u uzorak) barem jednom tokom života bilo viktimizovano na društvenim mrežama, više od polovine je bilo proganjano, a čak trećina seksualno uznemiravana. Nisu nađene statistički značajne razlike u pogledu iskustva viktimizacije studenta različitog pola. Stanković (2019) je našao da je oko polovine učenika (N=188) uključenih u uzorak viktimizovano jednom ili više puta – npr. vređanjem, širenjem glasina, a čak 21% njih je bilo nasilno prema drugima. Kostić i Ranaldi (2022) su utvrdile da je od 500 ispitanika učenika osnovnih škola u četiri grada, oko 48% njih bilo isključeno od strane drugih iz aplikacija za razmenu poziva i poruka, i kao i da se oko 13% njih zbog toga osjećalo loše (anksiozno, uznemireno, manje vredno u odnosu na druge). Macanović i Stojanović (2022) nalaze da je oko 40% njihovih ispitanika (N=343 srednjoškolaca⁴) viktimizovano na mreži, kao i da je gotovo trećina njih nasilna prema drugima. Radojičić Nedeljkić i Glišić (2022) su, baveći se rodno zasnovanim nasiljem u digitalnom prostoru potvrdile da su njihove ispitanice bile viktimizovane i tradicionalnim i (verbalnim) nasiljem na mreži.⁵ Autorke nalaze interpretiraju pozivajući se na degradirajući položaj žena u našem patrijarhalnom društvu u kome je nasilje normalizovano.

Čini se da su Wolak, Mitchel & Finkelhor (2006) u pravu kada tvrde da raste broj onih koji su viktimizovani ili tolerišu hostilno i agresivno ponašanje na mrežama, ali i onih koji ga vrše.

S druge strane, treba primetiti da iako je u poslednje vreme poraslo zanimanje među stručnjacima i naučnicima za temu kiber nasilja, čitav niza pitanja je ostao neodgovoren. Na primer, istraživači se relativno retko bave nekim vidovima kriminaliteta na mrežama kakva je krađa identiteta, pitanja operacionalizacije i tipologije nasilja⁶, ostaju i nadalje otvorena, a teorije kojima se pokušava objasniti etiologija ovog vida viktimizacije, uglavnom se nedovoljno empirijski provjeravaju. Takođe, gotovo po pravilu istraživanjima su obuhvaćeni učenici osnovnih ili

4 Istraživanje je rađeno na teritoriji opštine Modriča.

5 Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 594 devojaka uzrasta 18 i 19 godina. O tome koliko njih je bilo viktimizovano na mrežama podatak u studiji *Ispred ekrana* ne nalazimo.

6 Po jednom autoru (Reyns) najiscrpnija podela kiber nasilja uključuje: hakovanje, kiber prevare i krađe (kakva je npr. krađa identiteta ili fišing – praksu da se uzimaju osetljive lične informacije korišćenjem navodnog legitimnog autoriteta, kakav je banka), kiber pornografiju i opscenost, te kibernasilje (npr. proganjanje). Whittaker & Kowalski navode da Bettencourt (2014) u kiber nasilje ubraja: pretnje upućene preko mreže, širenje tračeva, netačnih informacija o osobi, i/ili video sadržaja bez saglasnosti žrtve. Korisnu tipologiju nasilja je predložio i Pyzalski (2012, prema Whittaker & Kowalski, 2014). Taksonomija uključuje šest kategorija nasilja: 1. protiv vršnjaka; 2. protiv vulnerabilnih (slabi ljudi beskućnici, alkoholičari, oni koji i ne znaju ili nisu svjesni da su žrtve), 3. nasumična kiber agresija (žrtva je nepoznata nasilniku), 4. protiv (etničke i/ili religijske) grupe; 5. protiv slavni i 6. protiv školskog osoblja. Ovaj autor podvlači i dve činjenice koje obično zaboravljamo: nasilnik i žrtva niti se moraju poznavati niti su nužno vršnjaci.

srednjih škola, retko kad studenti, a prava je istina da danas svi koristimo blago deti onlajn povezivanja i da smo svi potencijalne žrtve.

Ipak, neke predispozicije: lične odlike nasilnika i žrtava, kao i sklonost da se ponašamo na određen način, tu verovatnoću čine manje ili više izvesnom. Pokazalo se naime, da rizik povećava naša sklonost da provodimo duže vremena na društvenim mrežama (Instagram, Tviter), a značajan faktor viktimizacije predstavlja i ostavljanje ličnih podataka na mreži (Shoib et al, 2010; Reyns, 2015), kao i stupanje u kontakt sa nepoznatim ljudima (Marcum, Higgins, Ricketts, 2010). Na primjer, Gasso i saradnici (2021) izveštavaju da je tokom *lock down*-a (“zaključavanja”) u Španiji seksting – pomalo kontroverzan vid ponašanja, koja uključuje čin slanja i/ili primanja manje ili više eksplicitnih slika i video sadržaja (Ignjatović, 2019: 148) postao primamljiva onlajn praksa naročito među onima koji su živeli sami. Da je ova praksa visoko rizična, pokazuje to što su autori utvrdili da su oni koji su upražnjavali seksting oko 10 puta češće bili potencijalno viktimizovani.

Ove nalaze možemo razumeti i iz ugla teorije rutinskih aktivnosti. Postulati ove teorije mogu se svesti na jednostavnu jednačinu koja glasi: verovatnoća da ćemo biti viktimizovani raste ukoliko:

1. spadamo u kategoriju pogodnih meta – to smo mi sa niskom bezbednosnom kulturom na mreži,
2. ako se susretnemo sa motivisanim prestupnicima, a ta verovatnoća u virtuelnom prostoru raste samim tim što na Internetu provodimo sve više vremena, i
3. ako nisu fizički prisutni oni koji bi nas zaštitili i/ili sprečili da uđemo u rizične kontakte. To bi npr. mogli biti roditelji, ukućani i/ili neki značajni drugi do čijeg nam je mišljenja stalo. I zaista – nalazi velikog broja studija (vidi: Shoib et al, 2022) govore u prilog ovoj teoriji.

Osim toga, važno je podvući da izloženost onlajn nasilju ostavlja značajne posledice na žrtvu: emotivna i psihološka šteta su merljive.⁷ Izloženost takvom nasilju je opasna stoga što je ono je daleko vidljivije od nasilja van virtuelnog prostora – informacije o njemu se šire ogromnom brzinom, a pomoć i podrška žrtvama neproporcionalna broju svedoka. Nadalje, nasilnik svoje ponašanje može validirati i kao važno lično postignuće (Shoib et al, 2022), i verovatnije je da neće osećati grižu savesti jer udaljena komunikacija dozvoljava da se zadrži i fizička distanca i anonimnost.

Do sada kazano govori u prilog potrebi da se stručnjaci i naučnici u značajnoj meri uključe u istraživanje viktimizacije u kiber prostoru čija je relativna

⁷ Nažalost, nasilje na mreži može dovesti do samoubistva žrtve (vidi: Pavlović, 2022), a sva posebnost virtuelnog prostora se pokazuje u slučaju tzv. kiber suicida (lice sebi oduzima život pred publikom na Internetu) koji je po pravilu vrše oni koji su na društvenim mrežama viktimizovani. Uz to, poznati su i tzv. onlajn izazovi npr. igra davljenja i *blue whale* izazov, na koje se najčešće odazivaju deca. Takve prakse neretko imaju tragičan kraj.

neuhvatljivost delom posledica brzih tehnoloških promena koje otvaraju nove mogućnosti i virtuelne prostore za nasilje. I pored toga, kod nas o viktimizaciji na mrežama retko kad otvara javna debata. Čini se da se kiber nasilje često tretira pre kao stvar pojedinca (koji bi trebalo da se sam zaštiti), nego što je pitanje od javnog značaja. Ipak, nemili skorašnji događaji – samoubistva mladih lica žrtava nasilja na mrežama – uveravaju nas da ova tema zaslužuje drugačiji društveni tretman i osmišljenije politike prevencije; a takvim koracima prethode eksplorativna istraživanja onlajn viktimizacije. Jedno od takvih istraživanja moglo bi biti i ovo.

2. Metodološki dizajn studije

Istraživanje je osmišljeno kao studija o žrtvama – cilj je bio da ispita učestalost i tipove viktimizacije kojima su izloženi naši ispitanici, i kao studija samoopuštivanja sa zadatkom da odgovori na pitanje da li su respondent i sami vršili nasilje na društvenim mrežama. Za ovakav dizajn istraživanja smo se opredelili rukovodeći se hipotezom da je moguće kako su oni koji su bili žrtve u kiber prostoru takođe viktimizovali druge; u tom slučaju takvi viktimizatori će o tome otvorenije pričati i za sebe naći odgovarajuće opravdanje jer su i oni bili izloženi nasilju.

Očekivali smo da ćemo pronaći značajne statističke razlike između studentkinja i studenata u pogledu iskustava viktimizacije; da će najzastupljenija reakcija na doživljeno nasilje biti povlačenje; kao i da se među studentima nalazi tek neznatan broj onlajn nasilnika, najčešće muškog pola.

Uzorak smo obuhvatili 137 studenata treće i četvrte godine dva fakulteta (Pravnog i Filozofskog, Odeljenje za sociologiju). Generisan je onlajn upitnik kojem su ispitanici pristupali preko linka, a sa mogućnošću da učestvuju u istraživanju su ih upoznali predmetni nastavnici.

Upitnik smo konstruisali koristeći dva standardizovana instrumenta pomoću kojih se ispituje onlajn viktimizacija: *Cyber Bullying Scale* i *Online Victimization Scale for Adolescents*, a koje smo prilagodili potrebama našeg istraživanja. Merili smo prisustvo sledećih tipova nasilja:

1. kiber proganjanja – gde smo svrstali: širenje laži o ispitaniku i ismevanje, onlajn pretnje, krađa identiteta;
2. targetiranje ili doksing tj. deljenje ličnih poruka na mreži bez dozvole, uvrede;
3. seksualno uznemiravanje;
4. kiberbuling – blokiranje i ignorisanje u onlajn kontekstu,⁸ i to u tri vremenska odsečka: u poslednja tri meseca, dve godine i uopšte; takođe, i ispitivali smo da li su respondenti u proteklih 12 meseci i sami vršili nasilje preko mreža.

8 v. Cyberbullying a top concern on Safer Internet Day (<https://www.un.org/sustainabledevelopment/>)

Dodajmo da je istraživačima bio relevantan jedino podatak o polu ispitanika, dok druge sociodemografske odlike nismo posebnije ispitali.

3. Nalazi istraživanja

Kako je to već i navedeno, istražili smo učestalost nekoliko tipova viktimizacije na društvenim mrežama, u tri vremenska odsečka: tri mjeseca pre istraživanja, u posljednje dve godine i ikada tokom života.

Našli smo da je 90 dana prije istraživanja neki oblik nasilja mrežama doživelo između 1 i 16% ispitanika (Tabela 1.). Najučestalije – u 23 slučaja, bili su izloženi kiber bulingu – ignorisanju od strane drugih, oko 9% ispitanika je bilo vređano, isto toliko njih bili su predmet tračarenja. Interesantan je nalaz da su mladići češće viktimizovani nego devojke kod sva tri vida nasilja: njih na mrežama češće ignorišu, nazivaju pogrđnim imenima i ogovaraju.

Tabela 1. Izloženost nasilju na društvenim mrežama u poslednja tri meseca

U POSLEDNJA TRI MESECA desilo vam se da			%
neko o vama širi laži na društvenim mrežama	da	9	6.6
	ne	128	93.4
vam neko na društvenim mrežama preti	da	8	5.8
	ne	129	94.2
neko objavi nešto zbog čega su vas drugi ljudi ismejivali	da	2	1.5
	ne	135	98.5
vas nazivaju ružnim imenima	da	12	8.8
	ne	125	91.2
preuzme vaš profil i lažno se predstavlja kao vi, a onda druge vređa	da	2	1.5
	ne	135	98.5
vas drugi ignorišu na društvenim mrežama iako ste aktivno učestvovali u onlajn aktivnostima	da	23	16.8
	ne	114	83.2
neko namerno deli Vaše privatne poruke sa ciljem da Vas povredi	da	4	2.9
	ne	133	97.1
neko postavi Vaše slike na društvene mreže da bi Vas ismevao	da	1	.7
	ne	136	99.3
da neko o Vama širi tračeve preko društvenih mreža	da	12	8.8
	ne	125	91.2

U prethodne dve godine – vremenski okvir smo odabrali imajući na umu okolnosti: 1. da je u toku (bila) pandemija; i 2. da su svi, a posebno studenti bili upućeni na komunikaciju u kiber prostoru, svi ispitanici bili su viktimizovani na društvenim mrežama (nekim vidom nasilja) najučestalije, kiber proganjanjem

(Tabela 2.). Gotovo polovina ispitanika (njih 46%) je na svoj račun primala uvredljive komentare i poruke, dok su o bezmalo četvrtini šireni tračevi. Najređe, u šest slučajeva, ispitanici su bili žrtve doksinga: drugi su objavljivali njihove slike ili video materijal koji je za cilj imao da ih postidi. Gledano po polu uvrede su češće bile upućivane devojkama, dok su mladići bili učestalije žrtve tračeva koji se šire na mreži.

Tabela 2. Izloženost ispitanika nasilju na društvenim mrežama u posljednje dvije godine

U PROTEKLE DVE GODINE desilo vam se da		%	
vam preko društvenih mreža upućuju uvredljive poruke	da	64	46.7
	ne	73	53.3
objave vaše slike ili video materijal sa ciljem da Vas postide	da	6	4.4
	ne	131	95.6
da drugi o vama šire tračeve	da	24	17.5
	ne	113	82.5

Zapanjujući je i u isto vreme zabrinjavajući nalaz o visokoj prevalenci nasilja na mrežama tokom života ispitanika. Ona se kreće od 15%, u slučaju ugrožavanja reputacije ispitanika ostavljanjem posramljujućih poruka o njemu, do 75% u slučaju ignorisanja na mreži. Visok je procenat onih koje su na mrežama drugi blokirali (61%), a dalja analiza ukazuje da su isključivanju iz komunikacije češće izloženi mladići, nego devojke. One su takođe češće nego mladići primale poruke uznemirujućeg sadržaja. Kada je reč o seksualnom uznemiravanju, od skoro polovine ispitanika je traženo da proslede svoje golišave fotografije, dok je nešto više od trećine uključeno i protiv svoje volje u diskusiju o temama sa seksualnom konotacijom i/ili im je nuđen onlajn seks. U poređenju sa mladićima, devojke su značajno češće susreću sa: zahtevom da pošalju svoje eksplicitne slike ($\chi^2=10.225$, $p=0.001$) i neželjenim uvlačenjem u diskusiju na seksualno konotirane teme ($\chi^2=6.260$, $p=0.012$).

Tabela 3. Izloženost ispitanika nasilju na društvenim mrežama tokom života

NEKAD SE DESILO da Vam neko preko društvenih mreža		%	
šalje poruke koje su Vas uznemirile	da	87	63.5
	ne	50	36.5
o Vama objavi takve poruke da je to negativno uticalo na Vašu reputaciju	da	21	15.3
	ne	116	84.7

drugima otkrije vašu privatnost	da	10	7.3
	ne	127	92.7
blokira vas na društvenim mrežama	da	84	61.3
	ne	53	38.7
namerno isključuje iz onlajn komunikacije	da	43	31.4
	ne	94	68.6
šalje preteće poruke	da	43	31.4
	ne	94	68.6
ignorišu vas na društvenim mrežama (npr. ne lajkuju Vaše objave)	da	102	74.5
	ne	35	25.5
govorili ružne stvari na račun toga kako izgledate, odevate se, mislite ili radite	da	39	28.5
	ne	98	71.5
na uvredljiv način komentarisali Vaše poruke/objave	da	37	27.0
	ne	100	73.0
ostavlja zlobne komentare ili tračeve	da	24	17.5
	ne	113	82.5
uznemirava preko društvenih mreža	da	54	39.4
	ne	83	60.6
ponižava preko društvenih mreža	da	27	19.7
	ne	110	80.3
ponudi onlajn seks	da	48	35.0
	ne	89	65.0
ponudi da mu pošaljete svoje golišave slike	da	67	48.9
	ne	70	51.1
uvlači u diskusiju o temama sa seksualnom konotacijom bez vaše saglasnosti	da	52	38.0
	ne	85	62.0

Kako na osnovu prethodnih istraživanja znamo da viktimizacija, uključujući i ovu na društvenim mrežama ostavlja značajne posledice po one koji su joj izloženi, zanimalo nas je da utvrdimo kako su ispitanici koji su bili izloženi nasilju u kiber prostoru, reagovali. Pretpostavili smo da bi tipične reakcije viktimizovanih mogle biti: povlačenje, negativna osećanja – strah, ljutnja, bes, aktivno traženje pomoći (od članova porodice, prijatelja, stručnih lica) i *kontranapad* ili *osveta* nasilniku. Pokazaće se da je najveći broj ispitanika aktivno tražio pomoć, i to od lica van porodičnog kruga (njih 37%). Gotovo upola ređe su se obraćali članovima porodice, dok je 13-oro pomoć potražilo od stručnih lica: psihoterapeuta i psihijatra. Skoro trećina je nakon iskustva viktimizacije odlučila da se povuče sa mreža, a čak 22 se nikom nisu obratili za pomoć. Negativna osećanja: ljutne i besa ispoljilo je 19 studentkinja i studenata, a čak 22 je kazalo da je osećalo strah. *Kontranapad* je preduzelo manje od 6% ispitanika: za sebe kažu da su se osvetili nasilniku.

Tabela 4. Reakcija ispitanika na viktimizaciju na društvenim mrežama

REAKCIJA NA VIKTIMIZACIJU KOJOJ SU BILI IZLOŽENI	f	%
strah	26	19.0
prekid onlajn komunikacije	44	32.1
osećanja besa i mržnje	19	13.9
obraćanje za pomoć članu porodice	22	16.1
obraćanje za pomoć bliskoj osobi van porodice	50	36.5
psihoterapeutu	5	3.6
psihijatru	4	2.9
prijavili ste administratoru mreže	37	27.0
osvetili ste se onom ko vas je ugrožavao	7	5.1
nikom se niste obraćali	22	16.1

Razlike između mladića i devojaka u pogledu reakcija su manje više neznatne, ali valja primetiti da su studentkinje birale provokativnije metode odbrane nego studenti. One su se tako češće obraćale administratoru mreže, članovima porodice i/ili prijateljima, ali su takođe sklonije i tome da se osvete nasilniku, dok su mladići češće tražili pomoć psihijatra i psihologa. Kod njih su takođe prisutnija negativna osećanja: želja da se osvete, bes i mržnja, dok su strah u gotovo podjednaku procentu zastupljen kod svih ispitanika, nevezano za pol.

Na pitanje da li je neko od njima bliskih osoba bio viktimizovan na društvenim mrežama potvrđan odgovor je dala skoro polovina ispitanika (46%) (Tabela 5.).

Tabela 5. Reakcija ispitanika na viktimizaciju bliskih osoba u kiber prostoru

REAKCIJA NA KIBER VIKTIMIZACIJU BLISKOG LICA	podrška		ignorisanje		strah		otvoreno suprotstavljanje nasilniku		prijavio/la nadležnima	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
da	60	89.5	3	4.54	31	46.9	22	32.4	19	28.7
ne	7	10.4	63	95.5	35	53.1	46	67.6	47	71.2

Pokazaće se da je najveći broj ispitanika bliskim osobama koje su doživele onlajn viktimizaciju pritekao u pomoć: skoro svi oni čiji su prijatelji imali takvo iskustvo. Nadalje, posebno je značajan nalaz da je skoro polovina bila uplašena zbog nasilja nad drugom osobom. Proaktivnost kao pristup je nešto ređe zastupljen: trećina se otvoreno suprotstavila nasilniku, a nešto manje se obratilo nadležnima za pomoć. Najređe, nevolje drugog naši ispitanici ignorišu – samo njih troje, pokazaće se svi muškog pola. Proaktivne strategije: pružanju podrške bliskoj viktimizovanoj osobi, otvoreno suprotstavljanje i traženje pomoći od nadležnih, češće koriste devojke.

Posle ovog seta pitanja, usledila je studija o samooptuživanju. Naša je pretpostavka bila da će nakon što odgovore na pitanja da li su oni i/ili njima bliske osobe bili viktimizovani, ispitanici spremnije govoriti o tome da li su na društvenim mrežama i oni prema nekom bili nasilni. Relativno kratak vremenski okvir u kojem su ispitanici eventualno pribegli takvom ponašanju na društvenim mrežama (12 meseci pre istraživanja) postavljen je jer smo pretpostavili da su šanse da ono bude zaboravljeno manje. Istražili smo nekoliko pojavnih oblika viktimizacije koji se svrstavaju u kiber zlostavljanje i targetiranje (Tabela 6.). Seksualnim nasiljem na mrežama nismo se bavili u ovom istraživanju, zbog toga što smo smatrali da bi ispitanici u susretu sa ovakvim pitanjem vjerovatno odustali od popunjavanja upitnika.

Pronašli smo da se je manje od 10% ispitanika na neki od pobrojanih načina bilo nasilno prema drugima na društvenim mrežama. Detaljnija analiza pokazuje da je najveći broj ostavljao uvredljive komentare na račun drugih (njih 12) i bez znanja objavljujao prepisku sa viktimizovanim (8). Samo troje ispitanika je objavljivalo nečije slike ili video materijal sa ciljem da drugog postide, odnosno o drugima namerno širilo lažne vesti i tračeve. Pokazaće se da su svim vidovima nasilja, a nekim i statistički gledano značajno⁹ češće skloniji mladići nego devojke.

Tabela 6. Samooptuživanje ispitanika

U POSLEDNJIH 12 MESECI nekom ste preko društvenih mreža slali	poruke neprijatnog sadržaja		ostavljali uvredljive komentare		objavili nečije slike ili video materijal sa ciljem da tu osobu postidite/ izložite ruglu		o drugima širili lažne vesti, tračeve		objavljivali prepisku sa nekom osobom a bez njenog znanja ili pristanka	
	4	2.9	12	8.8	2	1.5	1	.7	9	6.6
da	133	97.1	125	91.2	135	98.5	136	99.3	128	93.4
ne										

S druge strane, odgovor na pitanje vezano za motive njihovih takvih aktivnosti na društvenim mrežama, pokazali su da je broj onih koji su druge viktimizovali ipak viši (Tabela 7.). Naša je pretpostavka da razlog treba tražiti u mogućnosti da opravdaju svoje ponašanje. Uopšteno govoreći, ove tehnike neutralizacije obuhvataju: 1. zasluženu osvetu – sami su tražili; 2. poricanje povreda i 3. poricanje odgovornosti. Ubjedljivo najveći broj naših ispitanika – njih

⁹ Značajno češće prepisku sa drugima bez njihovog znanja ($\chi^2=0.180$, $p=0.035$), objavljuju mladići. Isto važi i za širenje tračeva i laži o drugima ($\chi^2=4.351$, $p=0.034$), ostavljanju uvredljivih komentara ($\chi^2=4.853$, $p=0.028$) i upućivanju poruka neprijatnog sadržaja ($\chi^2=8.896$, $p=0.003$).

29, poriču da su uradili bilo šta loše, a 25-oro smatraju da su žrtve zaslužile to što ih je snašlo, dok desetoro uopšte ne razmišlja o svojim postupcima niti za njih traži opravdanje.

Tabela 7. Motivi zbog koji su druge viktimizovali na društvenim mrežama

MOTIV AKTIVNOSTI NA MREŽI JE (BIO)		
da tu osobu naučim pameti / da se osvetim	to je bila šala/ nisam uradio/la ništa loše	ne razmišljam o tome
25	29	10

4. Diskusija

Prvi cilj naše studije je bio da istražimo učestalost viktimizacije naših ispitanika – studenata, onlajn nasiljem. Nalazi upućuju na nekoliko zaključaka, koje ipak moramo uzeti sa rezervom – istraživanjem smo obuhvatili relativno mali broj ispitanika što ne dozvoljava neke ozbiljnije generalizacije. Uočili smo sledeće pravilnosti: 1. što je kraći vremenski period u kojem pitamo za iskustvo viktimizacije, to je i broj žrtvama niži, i obrnuto. Tako nalazimo da je prevalenca kiber nasilja rasla sa širenjem vremenskog okvira u kojem smo viktimizaciju posmatrali, pa je tako tokom života viktimizovano bezmalo 50% naših respondenata. Ipak, ne treba potceniti ni broj onih koji su bili viktimizovani 90 dana pre istraživanja. Reč je o gotovo 17% devojaka i mladića. Nadalje, pronašli smo da statistički značajnih razlika u pogledu iskustava viktimizacije određenim vidom nasilja između mladića i devojka nema, osim kada je reč o celoživotnom iskustvu. S druge strane, valja podvući da procentualne razlike postoje. Mladići su tako češće izloženi nekim vidovima kiber zlostavljanja i kiber proganjanja. Njih češće ignorišu i ogovaraju na društvenim mrežama nego devojke, koje opet s druge strane imaju iskustvo da ih drugi na njima blokiraju. One se značajno češće susreću sa seksualnim uznemiravanjem.

Upitani za iskustva drugih na mrežama, naši respondenti u gotovo polovini slučajeva odgovaraju da je njima bliska osoba bila žrtva onlajn nasilja. To po nama može da ukaže na raširenost ove pojave. Kako ovakvo nasilje ostavlja značajne (psihološke, emotivne) posledice po žrtve, ovaj nalaz bi trebao da zabrine, posebno ako imamo na umu odgovore naših respondenata o tome kako su reagovali na iskustvo sopstvene i viktimizacije njima bliskih lica. Iako je većina aktivno potražila pomoć, najčešće od bliskih osoba van porodičnog kruga, posebno treba podvući da je jedan broj reterirao. Oni su se ili povlačili sa društvenih mreža ili odustajali od traženja podrške – u svojoj viktimizaciji su ostajali sami.

Očekivana osećanja besa, ljutnje, straha, potreba da se osvete, bila su zastupljena kod više od trećine studenata i studentkinja. Nasilniku se osvetilo oko 6% njih, a zanimljiv je i nalaz da su devojke češće tražile pomoć drugih, čak su se i svetile nasilniku. Mladići su se povlačili, češće obraćali za pomoć psihologu i psihijatru (što sa svoje strane govori o ozbiljnosti viktimizacije), ali i osećali bes i ljutnju.

Kako razumeti ove razlike? Naša je pretpostavka koju bi valjalo proveriti na većem uzorku ispitanika, da ova distinkcija može biti objašnjena društvenim tretmanom žrtava različitog pola. Dok su žene ohrabrene da traže pomoć, a to ohrabrenje ponekad uključuje i poruku o odsustvu odgovornosti za vlastito ponašanje i davanje odobrenja da se samozaštite, muškarcima se poručuje da je njihova jedina uloga – uloga nasilnika. Oni ne mogu biti žrtve, a čak i kada im se to desi, a oni svoje iskustvo podele sa drugima, verovatnoća da će biti ismejani raste (Ignjatović, Simeunović Patić, 2015:82). Dodajmo da je viktimizacija u slučaju naših ispitanika vidljiva i da joj prisustvuje potencijalno velik broj svedoka, što verovatnijim čini i osećanje sramote zbog toga što su javno ismejani, ignorisani, klevetani, vređani.

Drugi cilj je bio da utvrdimo da li su i u kom procentu naši respondenti viktimizovali druge na društvenim mrežama u poslednjih godinu dana. Nalazimo da je taj procenat nevelik, da su u poređenju sa devojka, mladići skloniji da budu nasilni na mrežama. Međutim, kada respondenti dobiju mogućnost da opravdaju svoje ponašanje, onda raste i broj onih koji „priznaju“ da su druge viktimizovali. Navode da nisu mislili ozbiljno ili da je žrtva sama zaslužila sve što ju je snašlo, a mi posebno podvlačimo odgovor relativno malog broja ispitanika koji kažu da o tome šta se desilo i kako su se ponašali, uopšte i ne razmišljaju. U prva dva slučaja reč je o tehnikama neutralizacije – za sebe tražimo opravdanja, a što smo u tome uspešniji, manje osećamo grižu savesti zbog svog ponašanja. Podsetimo: racionalizacije nam ne bi trebale da ne smatramo da je pogrešno ono što smo uradili. S druge strane, odsustvo potrebe da se opravdamo – o učinjenom uopšte ne razmišljamo, može da ukaže na prisustvo neoliberalnog narcističkog selfa. Ovakva ličnost naseljava postmoderna društva, a odgaja se na diskursu o samovažnosti i ideji o Drugima kao objektima koji su tu da posluže (za nešto) i da ih potom odbaci. Imajući to na umu, nije teško razumeti etiologiju nasilja na mrežama i u realnom svijetu, niti trend porasta njegove prevalence.

5. Umesto zaključka

Kiber prostor – novi dispozitiv društvenosti, postao je neizostavni deo naših života. Digitalnu realnost koju većina svetskog stanovništva svakodnevno živi i rado se u nju uključuje – pruža neslućene mogućnosti da se uči, radi, komunicira,

susreće sa drugima u realnom vremenu, čak i onda kada su fizičke distance izuzetne. Kiber prostor postaje svojevrsna konkurencija realnom, a tome u prilog može da govori i činjenica da se društvenost sve više seli na mreže. Takođe, na mrežama sve učestalije nalazimo i negativne aspekte društvenosti – nasilje.

Ono se ni po čemu ne razlikuje od tradicionalnih formi nasilja: ni po svojim suštinskim karakteristikama, niti po posledicama. Nažalost, očekivanje je da će ono u bližoj budućnosti i nadalje rasti, i da će njime biti viktimizovan sve veći broj dece i mladih koji će u kiber prostoru provoditi još više vremena.

Takve predikcije ipak ne prate osmišljene preventivne strategije. One su više stvar ličnog, nego šireg sistemskog ili društvenog. Čini se da dužnost da se zaštititi pada isključivo na pojedinca. No, mi smo sigurni da pojedinac na sebe ne preuzeti takvu odgovornost i to zbog sledećeg razloga. Verujemo naime da se u društvenom kontekstu razvijaju određene strukture ličnosti pod uticajem dominantnih vrednosti i normi. Ukoliko takav normativni set podstiče egoizam, narcizam, ako lične potrebe pretpostavlja potrebama drugih uvek i u svakoj situaciji, onda je za očekivati da je i nasilje – simboličko, stvarno, digitalno ili u fizičkoj realnosti, dozvoljen način ponašanja. Ono obezbeđuje osjećanje nadmoći i potvrđuje našu ličnu omnipotentnost, pogotovo ukoliko mu se kao svedok pojavljuje brojna (digitalna) publika. Odatle je ono po našem sudu podjednako ako ne i opasnije od tradicionalnih formi nasilja jer razotkriva tužnu stvarnost našeg doba: nezainteresovanost za patnje drugog i/ili strah da se stane na *gubitničku stranu* – zauzme za žrtvu jer bi i sami mogli biti viktimizovani.

Šta može da uradi žrtva da bi se zaštitila od nasilja? Jedan od odgovora uključuje krivično-pravno reagovanje. No, kako nasilje na mrežama ima svoje specifičnosti – neretko je anonimno, pa je nasilnika teško identifikovati, reakcija krivičnog sistema bi mogla da bude nedovoljno efikasna i nedelotvorna. Stoga se opet vraćamo na priču o društvenom kontekstu. Uvereni smo da bez negovanja drugačijih vrijednosti koje validiraju drugo ljudsko biće kao referentni okvir naše egzistencije, i promovišu altruizam i empatiju kao pozitivne društvene vrednosti, *zarež*¹⁰ iza nasilja ne može biti stavljen.

Literatura

- Benson, V., Saridakis, G., Tennakoona H. (2015) Purpose of Social Networking Use and Victimization: Are there any differences between University Students

10 Aluzija na *stavljanje tačke na nešto*. Na nasilje nije moguće staviti tačku, iskorijeniti ga jer je kompozitni dio ljudske prirode – arhetipska sjenka.

- and those not in HE? *Computers in Human Behavior*, 51(b), pp. 867–872. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.034>
- Fernandes, B., Uzun, B., Aydin, C., Tan-Mansukhani, R., Vallejo, A., Saldana-Gutierrez, A., Biswas, N., Essau A. C. (2021) Internet use during COVID-19 lockdown among young people in low- and middle-income countries: Role of psychological wellbeing. *Addictive Behaviors Reports*. Dostupno na: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S2352853221000420?Token=32BC1BA162B0446DDD83EAF8AF708A5C7DDBBA36AE94BA236CB8EF67AC-CDA9329957F34BE9AFD90F47D782970E7632F&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220623152808>. Stranici pristupljeno 23.6.2022. <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2021.100379>
 - Gassó, M. A., Mueller-Johnson, K., Agustina, R. J., Gómez-Durán, L. G. (2021) Exploring Sexting and Online Sexual Victimization during the COVID-19 Pandemic Lockdown. *Int J Environ Res Public Health*, 18(12): 6662. doi:10.3390/ijerph18126662. Stranici pristupljeno 15.05.2022.
 - Helweg-Larsen, K., Schütt, N., Bøving Larsen, H. (2011) Predictors and protective factors for adolescent Internet victimization: Results from a 2008 nationwide Danish youth survey. *Acta Paediatrica*, 101(5), pp. 533–539. doi:10.1111/j.1651-2227.2011.02587.x.
 - Ignjatović, Đ. (2019) *Kriminologija*, 15. ed. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 - Ignjatović, Đ. (2021) Viktimizacija u 21. veku. *Studia Iuridica Montegrenia*, III (2), str. 49–82.
 - Ignjatović, Đ., Simeunović Patić, B. (2015) *Viktimologija – opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 - Jugović, A. (2022) Children in the digital environment: between well-being and risks. In: Stevanović, A., Koloković Bojović, M. (ur.) *Children and the challenges on the digital environment*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 27–39.
 - Keipi, T., Kaakinen, M., Oksanen, A., Räsänen, P. (2017) Social Tie Strength and Online Victimization: An Analysis of Young People Aged 15–30 Years in Four Nations. *Social Media and Society*, pp. 1–12. <https://doi.org/10.1177/2056305117690013>
 - Kimberly J. Mitchell, David Finkelhor, Janis Wolak, Michele L. Ybarra Heather Turner, (2011) Youth Internet Victimization in a Broader Victimization Context. *Journal of Adolescent Health*, 48, pp. 128–134. doi:10.1016/j.jadohealth.2010.06.009.
 - Kostić, J., Ranaldi, V. (2022) Social peer violence in the digital environment-students attitudes and the possibility of prevention. U: Stevanović, A.,

- Koloković Bojović, M. (ur.) *Children and the challenges on the digital environment*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 83–97.
- Macanović, N., Stojanović, R. (2022) Cyberbullying as a form of peer violence in school. U: Stevanović, A., Koloković Bojović, M. (ur.). *Children and the challenges on the digital environment*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 97–117.
 - Marcum, D. C., Higgins, E. G., Ricketts L. M. (2010) Potential factors of online victimization of youth: an examination of adolescent online behaviors utilizing routine activity theory. *Deviant Behavior*, 31, pp. 381–410. doi: 10.1080/01639620903004903
 - Mitchell, J. K., Finkelhor, D., Wolak, J., Ybarra, L. M., Turner, H. (2011) Youth Internet Victimization in a Broader Victimization Context. *Journal of Adolescent Health*, 48, pp. 128–134. doi:10.1016/j.jadohealth.2010.06.009.
 - Pavlović, Z. (2022) Children and hate speech on social networks. U: Stevanović, A., Koloković Bojović, M. (ur.) *Children and the challenges on the digital environment*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 61–65.
 - Radojičić Nedeljković, A., Glišić, M. (2022) Ispred ekrana. *Istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru*. Beograd: Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama – ATINA.
 - Reyns, W. B. (2015) A routine activity perspective on online victimisation. Results from the Canadian General Social Survey. *Journal of Financial Crime*, 22(4), pp. 396–411. doi: 10.1108/JFC-06-2014-0030
 - Ristić, D., Marinković, D. (2018) Kiber-prostor kao dispozitiv društvenosti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga Γ XLIII-1, str. 99–108. <https://doi.org/10.19090/gff.2018.1.387-403>
 - Shoib, S., Philip, S., Bista, S., Saeed, F., Javed, S., Ori, D., Bashir, A., Chandrasa, M. (2022) Cyber victimization during the COVID-19 pandemic: A syndemic looming large. *Health Sci Rep.*;5: e528. Dostupno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/hsr2.528>. Stranici pristupljeno 15.05.2022. doi: 10.1002/hsr2.528
 - Stanković, D. (2019) Sajber nasilje na društvenim mrežama među mladima u Republici Srbiji. *RKKP*, 2(19), str. 9–23.
 - Stevković, Lj., Popović, M., Kovačević, M. (2019) Viktimizacija studenata u sajber prostoru: iskustva iz Srbije. *Kriminalističke teme. Zbornik radova*, XIX (5), str. 247–270.

- Whittaker, E., Kowalski, M. R. (2015) Cyberbullying Via social media. *Journal of School Violence*, 14:1, pp. 11–29. doi: 10.1080/15388220.2014.949377
- Wolak, J., Mitchell, K., and Finkelhor, D. (2006) Online victimization of youth: Five years later. *National Center for Missing & Exploited Children Bulletin*. Dostupno na: <https://www.unh.edu/ccrc/resource/online-victimization-youth-five-years-later>. Stranici pristupljeno 12. 05. 2022.

Internet izvori

- - *Cyberbullying a top concern on Safer Internet Day*. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2022/02/cyberbullying-a-top-concern-on-safer-internet-day/>, Stranici pristupljeno 15.05.2022.
- *Facts About Bullying*. <https://www.stopbullying.gov/resources/facts>. Stranici pristupljeno 09.05.2022.
- *Growing up with Media*. <https://innovativepublichealth.org/projects/growing-up-with-media/>. Stranici pristupljeno 12.05.2022.
- *Committed to conencting the world*. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>. Stranici pristupljeno 11.05.2022.
- *Social Media Facts Sheet*. <https://www.pewinternet.org/fact-sheets/social-networking-fact-sheet>. Stranici pristupljeno 10.05.2022.

Milana LJUBIČIĆ, PhD

Full professor

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Đorđe IGNJATOVIĆ, PhD

Full professor

University of Belgrade, Faculty of Law

VICTIMIZATION OF YOUNG PEOPLE ON SOCIAL NETWORKS – RESULTS OF RESEARCH OF THE UNIVERSITY OF BELGRADE STUDENTS

Thanks to the development of information technologies, Internet communication has become an indispensable part of everyday life. Social networks are prevalent today. They are a medium of social interaction especially loved by young people. However, there are also dark sides to this space of sociability. Victimization is one of them. We can learn about

prevalence and risk factors from studies by foreign authors, while domestic researchers rarely deal with this issue. Therefore, the main goal of our research was to examine phenomenological characteristics of victimization on social networks. In the study participated 137 students of the University of Belgrade. The findings showed that most of the respondents had experienced victimization, and several had been violent towards others on social networks.

Keywords: *cybercrime, social networks, victimization, victim study, students*

Dr Aleksandar TODORVIĆ*
Advokat
Advokatska komora Vojvodine

Pregledni rad
Primljeno: 18. april 2023.
Prihvaćeno: 29. maj 2023.
UDK: 349.6
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.2>

ŠEST MODALITETA UTICAJA MEĐUNARODNOG PRAVA NA KRIVIČNOPRAVNU ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE

Predmet analize u radu su pitanja koja se tiču mogućih modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine, i to bez obzira na činjenicu da li se ta zaštita pruža na međunarodnom ili pak na nacionalnom nivou. Stručno-kritička analiza literature prikupljene za obradu pitanja koja čine sadržinu rada pokazuje šest modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine. To su: Potpuni međunarodnopravni modalitet, Opšti hibridni modalitet, Konkretizovani hibridni modalitet, Modalitet posredne intervencije u nacionalni pravni poredak, Modalitet upućivanja na međunarodno pravo i Modalitet nadnacionalnog uticaja. Svaki od šest prednje mogućih modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine kao univerzalne ljudske vrednosti prikazan je u radu kroz analizu bitnih karakteristika svakog modaliteta ponaosob i posebnog isticanja onih njihovih specifičnosti koje su bile osnov postavljene klasifikacije modaliteta. Inače, istraživanje sprovedeno za potrebe rada zasnovano je na tri metoda (normativnom, komparativno-pravnom i istorijsko-pravnom), pri čemu je za osnov komparacije (tamo gde je to bilo prikladno) uzet pravni poredak Republike Srbije (pre svega njeno krivično zakonodavstvo).

* E-mail: aleksandar@aktodorovic.rs

Na kraju rada autor, između ostalog, ukazuje i na neophodnost proširenijeg istraživanja predmetne problematike. Ključni razlog neophodnosti ovakvog pristupa ovoj problematici leži, po stavu autora, u činjenici nesrazmere njene teoretske obrade i stepena njenog značaja za željeni stepen zaštite životne sredine krivičnopravnim normama kao ultima ratio sredstvom. Posmatrano u ovom kontekstu, autor, između ostalog, ukazuje na mogućnost proširenja istraživanja u vezi sa situacijama u kojima međunarodno pravo utiče na inkriminaciju čiji je neposredni predmet zaštite neka druga vrednost, a ne životna sredina, ali se krivičnom zaštitom te vrednosti posredno štiti i životna sredina. Ovaj tip uticaja, autor preliminarno označava kao „incidentni“ modalitet uticaja. Ili isti slučaj, po stavu autora, je i sa procesnim aspektom krivične zaštite životne sredine, poput međunarodne saradnje u otkrivanju i gonjenju učinilaca ili pitanja regulisanja nadležnosti kod krivičnih dela gde zagađenje ima prekogranični efekt ili je učinjeno van državne teritorije (npr. na otvorenom moru).

Ključne reči: životna sredina, međunarodnopravna zaštita, krivičnopravna zaštita, modaliteti uticaja

1. Uvod

Opšti je utisak da poslednjih decenija svedočimo hipernormizaciji zaštite životne sredine. Sve više nacionalnih, nadnacionalnih i međunarodnih akata na ovaj ili onaj način nastoji da normira pitanje zaštite i očuvanja životne sredine i odnosa čoveka prema prirodi (Joldžić, 2019). Uočena hipernormizacija zaštite životne sredine nije slučajna. Iako se kao osnovni razlog za sve veće pravno regulisanje zaštite životne sredine najčešće navodi sveprisutni problem zagađenja, ova tvrdnja ne može se prihvatiti bezrezervno jer sadrži određenu terminološku nepreciznost sa aspekta prava kao društvene nauke. Naime, problem zagađenja može biti tek povod. Ukoliko želimo odrediti uzrok nastanka norme moramo se vratiti na početno određenje pravnog odnosa kao društvenog odnosa regulisanog pravom. Posmatrano kroz relaciju pravni odnos – društveni odnos, uzrok normiranja (pa i hipernormiranja) zaštite životne sredine nalazimo u svesti građana odnosno društva da je potrebno putem prava zaštititi jednu tako važnu vrednost kao što je životna sredina (Više o svesti građana u odnosu prema životnoj sredini videti kod: Pavlović, 2022).

Ulaskom životne sredine u domen nacionalnih zakonodavstava otpočelo je odbrojavanje vremena kada će pitanja zaštite životne sredine iz domena nacionalnog prava zakoračiti u sferu međunarodnog prava. Međunarodno pravo ne samo

da nije dugo kaskalo da bi otpočelo sa regulisanjem životne sredine¹ već, čini se, nije kaskalo uopšte ni sa pratećom pojavom hipernormizacije. Prema podacima Ecolex-a², postoji približno 2000 različitih međunarodnih dokumenata koji se odnose na materiju zaštite životne sredine. Hiperprodukcija međunarodnopravnih akata koji se u celosti ili delimično odnose na zaštitu životne sredine, jasno pokazuje savremene tendencije internacionalizacije problema zaštitne životne sredine. Daleko najveći broj ovih dokumenata odnosi se na postavljanje međunarodnih standarda u oblasti različitih vrsta imisija štetnih supstanci u okolinu, monitoring i izveštavanje o stanju životne sredine i posebno na prevenciju zagađenja životne sredine. Nije, stoga, sporno da je u savremenom međunarodnom pravu životna sredina prepoznata kao posebno zaštićena vrednost. Uzrok velikog interesovanja međunarodne zajednice za regulisanje zaštite životne sredine nesumnjivo leži u činjenici da zagađenje prirode ne prestaje nailaskom na međudržavnu granicu te da se neretko javlja situacija u kojoj ekološki akcident koji se dogodio u jednoj državi prouzrokuje narušavanje životne sredine u drugoj državi/državama ili međunarodnoj teritoriji. Zato se najčešće problemi u oblasti životne sredine zbog prirode svoje geografske manifestacije smatraju problemima koji imaju prekogranični karakter (D. Todić, J. Todić, 2022).

Poslednjih decenija dvadesetog veka, međunarodna zajednica počela je sa preispitivanjem načina na koji se odnosi prema ideji zaštite životne sredine. Naime, došlo se do opravdanog zaključka da za efikasnu zaštitu životne sredine prevencija i monitoring nisu dovoljni te da je radi očuvanja životne sredine potrebno uključiti i zaštitnu funkciju krivičnog prava (Rauxloh, 2011). Okret međunarodne zajednice ka ideji krivičnopravne zaštite životne sredine ide ruku pod ruku sa savremenim tendencijama krivičnog prava i kriminologije gde se u poslednje vreme čak diskutuje i o novoj disciplini takozvane „zelene kriminologije“ (Sivadó, 2022).

Sa idejom da se na međunarodnom nivou otpočne sa „angažovanjem“ zaštitne funkcije krivičnog prava u svrhu očuvanja životne sredine postavlja se i pitanje na koji to sve način međunarodno pravo utiče ili može uticati na krivičnopravnu zaštitu životne sredine. Odnosno koji su to sve mogući modaliteti uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine u relevantnim međunarodnim pravnim aktima i nacionalnom krivičnom zakonodavstvu posmatrano uopšte.

-
- 1 Prvi pokušaj međunarodnog regulisanja zaštite životne sredine nastao je već 1900. godine kroz Londonsku konvenciju koja je imala za cilj da zaštitu afričke divljine. Mada ona nikada nije stupila na snagu, slična konvencija takođe u Londonu doneta je 33 godine kasnije.
 - 2 ECOLEX je informacioni servis u oblasti prava zaštite životne sredine. Navedeni podaci dostupni su na: https://www.ecolex.org/result/?tr_status=In+force&type=treaty

2. Modaliteti uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine

Izvršena analiza relevantnih međunarodnih pravnih akata i relevantnog nacionalnog krivičnog zakonodavstva – njihovih normi kojima se štiti životna sredina pokazuju šest mogućih modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine. Pojedinačno posmatrano to su:

2.1. Potpuni međunarodnopravni modalitet

Jedan od prepoznatljivijih modela uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine je potpuni međunarodnopravni modalitet. Označava se kao potpuni jer kod ovog modaliteta međunarodno pravo određuje radnju izvršenja (dispoziciju) i sankciju za krivično delo protiv životne sredine i istovremeno predviđa nadležnost međunarodnog sudećeg tela za postupanje u vezi sa tako definisanim delom. Drugim rečima, svi aspekti dela kao i nadležnost od početka do kraja ostaju „u rukama međunarodnog prava“.

Primer potpunog međunarodnopravnog modaliteta krivičnopravne zaštite životne sredine pronalazimo u statutu Međunarodnog krivičnog suda (Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta)³. Prema čl. 8. st. 2 tačka b alineja 4 Statuta ovog međunarodnog suda kažnjivo je „Namerno započinjanje napada, znajući da će takav napad prouzrokovati propratna stradanja ili nanošenje povreda civilima ili nanošenje štete civilnim objektima ili da će uzrokovati velika, dugotrajna i ozbiljna oštećenja životne sredine, što bi bilo očigledno nesrazmerno u odnosu na očekivani, konkretan i neposredni vojni učinak“ (Rome Statute, 1998). Međunarodni krivični sud je nadležan za vođenje postupka u slučaju izvršenja krivičnog dela a sankcija za isto je propisana čl. 77. Statuta Međunarodnog krivičnog suda. Dakle ključna osobenost ovog modela krivičnopravne zaštite životne sredine jeste njen potpun međunarodnopravni karakter. Biće krivičnog dela je konkretizovano međunarodnim pravnom aktom (statutom Međunarodnog krivičnog suda) i jednako tako nadležnost za vođenje krivičnog postupka i izricanje krivične sankcije takođe je stavljena u okvire međunarodne institucije (Međunarodnog krivičnog suda).

Posmatrano sa aspekta međunarodnih pravnih akata kao celine, ovaj modalitet krivičnopravne zaštite životne sredine iscrpljuje se u gore navedenom primeru iz statuta Međunarodnog krivičnog suda. Druge, slične primere autor nije pronašao. Istina postoje pokušaji da se u statut Međunarodnog krivičnog suda

3 „Sl.list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 5/2001

uvedu i druga dela u vezi sa zaštitom životne sredine, od kojih se najčešće u poslednje vreme navodi ideja inkriminacije ekocida kroz sistem Rimskog statuta (Doran i dr., 2021).

2.2. Opšti hibridni modalitet

Opšti hibridni modalitet uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine srećemo kod Konvencije Saveta Evrope o krivičnopravnoj zaštiti životne sredine (Convention on the Protection of the Environment Through Criminal Law)⁴. Specifični elementi ovog modaliteta ogledaju se u tome da se međunarodnim multilateralnim ugovorom države potpisnice obavezuju da u svoja nacionalna zakonodavstva uvedu krivična dela u oblasti zaštite životne sredine pri čemu se svi bitni elementi tih krivičnih dela definišu multilateralnim ugovorom (Više o legislativnim obavezama država potpisnica videti kod: Collantes, 2001). Drugi specifikum ovog modaliteta je da su po sredi krivična dela zagađenja životne sredine čija je radnja izvršenja „otvorena“ odnosno „opšta“ i ogleda se u kažnjivosti akata koji dovode do zagađenja životne sredine npr. ispuštanjem, imisijom ili uvođenjem štetnih supstanci u životnu sredinu.

Opštini se označava jer predviđa opšte radnje podobne da dovedu do zagađenja ili ugrožavanja životne sredine. Hibridnim ga možemo nazvati jer međunarodno pravo samo delimično propisuje elemente norme krivičnog dela dok je nacionalnom pravu ostavljeno da konkretizuje i dopuni krivičnu normu. Naime, međunarodni ugovor propisuje minimum bitnih elemenata radnje izvršenja (i posledice kod posledičnih krivičnih dela) dakle minimum dispozicije i hipotezu sankcije tako što se u konvenciji navodi da će države krivično kazniti određeno ponašanje, dok se samo propisivanje sankcija ostavlja državama. Takođe ovde treba napomenuti da u skladu sa pravilima tumačenja međunarodnih ugovora preuzete obaveze iz konvencije predstavljaju minimum inkriminacije koji država treba da ima u svom zakonodavstvu kako bi ispunila svoju međunarodnu ugovornu obavezu, a to svakako ne sprečava državu da prilikom normiranja krivičnih dela iz konvencije u svoj nacionalni pravni poredak uvede širi krug inkriminiranih radnji od onih koje konvencija predviđa.

Dakle za razliku od prvonavedenog *Potpunog međunarodnopravnog modaliteta*, ovde imamo kombinaciju međunarodnopravnih i nacionalnih elemenata krivičnopravne zaštite životne sredine, s tim da su međunarodnopravni elementi osnov za konkretizaciju krivičnopravnih normi – krivičnopravne norme u

4 European Treaty Series – No. 172.

nacionalnom krivičnom zakonodavstvu. Uz ovo, vođenje krivičnih postupaka u slučaju izvršenja dela ovog karaktera ostaje u nadležnosti odgovarajućih nacionalnih pravosudnih institucija.

Slično kao i kod potpunog međunarodnopravnog modaliteta, i ovaj se modalitet zasniva samo na jednom primeru iz međunarodnog prava, pomenutoj Konvenciji Saveta Evrope o krivičnopravnoj zaštiti životne sredine. No za razliku od potpunog međunarodnopravnog modaliteta koji spada u domen važećeg, pozitivnog prava za opšti hibridni modalitet, tako nešto još uvek ne možemo reći jer predložena konvencija Saveta Evrope još nije stupila na snagu. U tom smislu u ovom radu prepoznamo ovaj modalitet kao teorijski sa naznakom da ima potencijal da postane pozitivnopravni. Ovo je ujedno i najveća enigma izloženog modaliteta. Naime, i letimičnim pogledom na bitne elemente većine radnji koje konvencija nastoji da inkriminiše može se uvideti da su zabranjena ponašanja iz te konvencije u dvadeset i prvom veku praktično postala *mala in se* i da čak i prosečan građanin bez pravnog obrazovanja ima svest o zabranjenosti postupanja koje dovodi do teškog narušavanja ili ugrožavanja životne sredine. Šta više, neke od radnji iz konvencije poput imisije štetnih supstanci koje za posledicu imaju smrt jednog ili više lica od ranije su inkriminisana u gotovo svim evropskim zakonodavstvima, i to ne samo u okviru krivičnih dela protiv životne sredine već i u okviru „starije generacije“ krivičnih dela, takozvanih krivičnih dela protiv opšte sigurnosti.

Čini se, stoga, da razlozi za nedovoljan broj ratifikacija ove konvencije nisu toliko pravni, pa ni društveni (u širem smislu postojanja svesti društva da takva ponašanja treba inkriminisati) koliko politički. Poslednje navedeno, lični je utisak autora koji nije činjenično proveravan za potrebe ovog istraživanja, ali bi bilo interesantno u bliskoj budućnosti podrobnije ispitati koji su to motivi rukovodili države u svom pasivnom držanju u pogledu pristupanja ovoj konvenciji.

2.3. Konkretizovani hibridni modalitet

Konkretizovani hibridni modalitet se od prethodnog razlikuje u nivou konkretizacije obaveze države potpisnice da izvrši određenu inkriminaciju. Naime, u pojedinim multilateralnim ugovorima (konvencijama) koji propisuju određena pravila postupanja u odnosu prema životnoj sredini mogu se pronaći odredbe da će države predvideti kao krivično delo nepostupanje po odredbama tih ugovora (kada su u pitanju omisivna krivična dela) to jest, postupanje suprotno odredbama takvih ugovora (kod komisivnih krivičnih dela).

U pitanju su dakle krnja blanketna dela koja sadrže upućujuću dispoziciju i hipotezu sankcije, pri čemu se dispozicija ogleda u postupanju suprotno pravilima

konvencije za šta se na nacionalnom nivou ima propisati kazna (hipoteza sankcije) pri čemu na državama potpisnicima ostaje da ova krivična dela uvedu u svoj nacionalni pravni poredak i odrede vrstu i raspon kazne.

Specifikum inkriminiranih radnji iz ovog modaliteta jeste stepen njihove konkretizacije u odnosu na opšti hibridni model. Kod opšteg hibridnog modela radnje se propisuju na opšti način (imisija, zagađenje itd.), a neretko i egzemplarno sa otvorenom mogućnošću da radnja izvršenja bude bilo koja radnja podobna da dovede do ugrožavanja ili oštećenja životne sredine. Kod konkretizovanog hibridnog modaliteta, inkriminisana radnja je vrlo usko postavljena jer to nije svaka radnja koja dovodi do ugrožavanja ili posledice već radnja koja je suprotna pravilima konvencije, pri čemu su sama pravila iz konvencije vrlo konkretno postavljena.

Kao dobar primer ovog modela javlja se uticaj koji su dve različite međunarodne konvencije imale na krivično delo Unošenje opasnih materija u Srbiju i nedozvoljeno prerađivanje, odlaganje i skladištenje opasnih materija iz člana 266 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Osnovnim oblikom ovog dela predviđeno je da će se kazniti onaj ko protivno propisima unese u Srbiju radioaktivne ili druge opasne materije ili opasne otpatke, ili ko prevozi, prerađuje, odlaže, sakuplja ili skladišti takve materije ili otpatke.

Inicijalno, deo radnje izvršenja ovog krivičnog dela inkriminisan je izmenama Osnovnog krivičnog zakona SFRJ iz 1990. godine (Zakon o izmenama i dopunama Osnovnog krivičnog zakona SFRJ)⁵ koje su usledile nakon ratifikacije Konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala (Zakon o ratifikaciji konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala)⁶. Ovom konvencijom države potpisnice, među kojima je bila i SFRJ, obavezale su se da će određena ponašanja odrediti kao kažnjiva (konvencija ne koristi termin krivično delo već kažnjivo delo). Između ostalog, članom 7 stav 1 Konvencije predviđeno je da će države kao kažnjivo uvesti delo koje se sastoji u radnji neovlašćenog pribavljanja, držanja ili odlaganja nuklearnog materijala. Svoju obavezu iz konvencije Jugoslavija je ispunila uvođenjem krivičnog dela *neovlašćeno pribavljanje i raspolaganje nuklearnim materijalima* upravo izmenama OKZ SFRJ iz 1990. godine. Istim izmenama, Jugoslavija je otišla i korak dalje pa je kao posebno predviđeno i krivično delo *unošenje opasnih materija u SFRJ* kojim je zaprećeno da će se kazniti onaj ko protivno propisima unese u SFRJ za život ili zdravlje ljudi štetne radioaktivne ili druge opasne materije ili otpatke.

5 „Sl. list. SFRJ“, br. 38/90, članovi 88 i 89.

6 Konvencija o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala zaključena u Beču 1979. godine a koju je SFRJ ratifikovala 1985. godine „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 9/85.

Posmatrajući zajedno krug inkriminiranih radnji u oba ova krivična dela, uočavamo da su kažnjive radnje ograničene na: neovlašćeno pribavljanje i raspolaganje nuklearnim materijalima i unošenje u SFRJ radioaktivnih ili drugih, za život i zdravlje ljudi, opasnih materijala ili otpadaka. Što je i dalje znatno uže od kruga radnji koje su kažnjive prema sada važećem članu 266 KZ RS. Prema pozitivnopravnom rešenju krug inkriminacije je značajno proširen, pa je sad kažnjivo ne samo unošenje opasnih materijala već i svako raspolaganje opasnim materijalima suprotno propisima (prevoz, pribavljanje, sakupljanje, odlaganje, skladištenje) pri čemu je i određivanje termina „opasnih materijala“ izmenjeno, na način da se sada opasnim materijalom ne smatra samo onaj materijal koji je opasan po život i zdravlje ljudi već svaki opasni materijal u skladu sa zakonskim propisima koji uređuju oblast tokova otpada, štetnih i kontrolisanih materija.

Do proširenja skupa inkriminiranih radnji došlo je pod uticajem jedne druge konvencije. U pitanju je Bazelska konvencija o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju (Zakon o ratifikaciji Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju)⁷, Bazelskom konvencijom određeno je da:

„3. Strane ugovornice smatraju da je nelegalni promet opasnim otpadom ili drugim otpadom krivično delo.

4. Svaka ugovorna strana će preduzeti odgovarajuće pravne, administrativne i druge mere za sprovođenje odredaba ove konvencije, uključujući mere za sprečavanje i kažnjavanje ponašanja koje je u suprotnosti sa Konvencijom.“

Sledom izvršenja međunarodne obaveze da inkriminiše i ona ponašanja u vezi sa opasnim otpadom koja Bazelska konvencija zabranjuje, Republika Srbija je krivičnim zakonikom iz 2005. godine proširila krug inkriminiranih radnji kako je to prethodno već istaknuto u ovom radu.

Dve navedene konvencije i njihova „inkorporacija“ u domaće pravo odličan su pokazatelj nivoa konkretizacije koji ovaj model razlikuje od prethodnog.

2.4. Modalitet posrednog uticaja

Najveći broj država u svom krivičnopravnom sistemu poznaje krivična dela protiv životne sredine koje nacionalni zakonodavac određuje na opšti način koristeći se tehnikom blanketnih odredbi. Primer takvog postupanja nalazimo i u Republici Srbiji kod krivičnog dela zagađenja životne sredine iz člana 260 Krivičnog

7 „Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 2/99.

zakonika koje predviđa da će se kazniti onaj ko „kršeći propise o zaštiti, očuvanju i unapređenju životne sredine zagadi vazduh, vodu ili zemljište u većoj meri ili na širem prostoru...“ (Krivični zakonik Republike Srbije)⁸ (Više kod: Alimpić, 2022). Slične primere možemo naći u zemljama okruženja: Crnoj Gori (v. Đurišić, 2022), Bosni i Hercegovini (v. Govedarica, 2022), Hrvatskoj (v. Vuletić, 2022) i Mađarskoj (v. Vári, Csaba, 2022).

Blanketni karakter opštih krivičnih dela protiv životne sredine znači da ona ne sadrže potpunu, već krnju dispoziciju koja se može upotpuniti tek preuzimanjem ostatka dispozicije iz nekog drugog propisa. Neretko se u tim „drugim propisima“ nalaze norme koje su u nacionalni pravni poredak došle iz međunarodnog prava. Uzmimo za primer Stokholmsku konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama (Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama)⁹. Ovom konvencijom države potpisnice preuzele su na sebe obavezu da zabrane proizvodnju i korišćenje određenih supstanci popisanih u Aneksu A uz konvenciju. Radi ispunjavanja te međunarodne obaveze države potpisnice, među kojima je i Srbija, će u okviru svojih nacionalnih zakonodavstava doneti propise kojima zabranjuju proizvodnju i upotrebu supstanci iz Aneksa A Stokholmske konvencije. Takva zabrana sada postaje nacionalna norma – propis o zaštiti životne sredine, a povredom tog propisa aktivira se krivična odgovornost po osnovu blanketnog krivičnog dela.

Na primeru Republike Srbije to izgleda ovako: Republika Srbija ratifikovala je Stokholmsku konvenciju 2009. godine. Radi ispunjenja svojih međunarodnih obaveza da zabrani proizvodnju i korišćenje supstanci iz Aneksa A konvencije, Srbija je u Pravilnik o ograničenjima i zabranama proizvodnje, stavljanja u promet i korišćenja hemikalija¹⁰ unela zabranu korišćenja i proizvodnje supstanci iz Aneksa A. Ovaj pravilnik predstavlja propis o zaštiti životne sredine u smislu člana 260 KZ-a pa kršenje zabrane proizvodnje i korišćenja supstanci iz Aneksa A (posredstvom pravilnika i člana 260 KZ-a) sada predstavlja krivično delo. Naravno, pod uslovom da je takvim kršenjem propisa došlo do kvalifikovane posledice u vidu zagađenja u većoj meri ili na širem prostoru.

Ono što je karakteristično za ovaj modalitet uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine upravo jeste njegova posrednost (otud i ime). Naime, a kako vidimo iz gornjeg primera, kod ovog modaliteta država na osnovu konvencije kojoj je pristupila nema obavezu inkriminisanja određenog

8 „Sl. Glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).

9 „Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 42/09.

10 „Sl. Glasnik RS“, br. 90/2013.

ponašanja. Štaviše, sam cilj konvencije nije da se neko ponašanje inkriminiše. Čak ni da se posredno inkriminiše. Konvencija se tiče zabrane proizvodnje tačno određenih supstanci i moguće je da država svoju obavezu zabrane izvrši i bez bilo kakve posebne inkriminacije. U tom smislu i sam zakonodavac ne vrši posebnu inkriminaciju (ne predviđa posebno krivično delo zabrane proizvodnje supstanci iz Aneksa A) ali samom činjenicom da je zabranio proizvodnju i korišćenje neke supstance zakonodavac širi krug potencijalnih ponašanja koja mogu biti podvedena pod blanketnu krivičnu normu.

I za opšti i za konkretizovani hibridni modalitet uticaja karakteristično je to što države pristupanjem određenoj konvenciji preuzimaju na sebe obavezu da u svoje nacionalno zakonodavstvo uvedu zakonske odredbe kojima se određeno ponašanje (više ili manje konkretizovano) inkriminiše. Osnovni cilj ili jedan od ciljeva takvih konvencija je upravo da se države obavežu na inkriminaciju određenog ponašanja.

Kod modaliteta posrednog uticaja situacija je bitno drugačija. Naime, ovaj modalitet uticaja ne zasniva se na obavezi države da neko ponašanje inkriminiše, već na nekoj drugoj obavezi države (npr. da zabrani neku supstancu) i cilj obaveze nije krivičnopravnog karaktera. Ali okolnost da je neki standard zaštite životne sredine uveden u nacionalno zakonodavstvo usled izvršenja obaveza iz neke međunarodne konvencije proširuje dispozicije već postojeće blanketne inkriminacije u nacionalnom pravnom poretku.

2.5. Modalitet upućivanja na međunarodno pravo

Za razliku od svih prethodnih modaliteta u kojima je međunarodna obaveza ta koja proizvodi neku vrstu krivičnopravne posledice u nacionalnim pravnim sistemima, kod ovog modaliteta imamo obrnutu situaciju. Ovde nacionalni pravni sistem sam upućuje na međunarodnu normu.

Nije retkost, štaviše redovna je pojava u krivičnim zakonicima država koje se svrstavaju u kontinentalne pravne sisteme naići na krivična dela koja upućuju na međunarodnopravnu normu. Najčešće se ovakvo upućivanje sreće u vezi sa krivičnim delima protiv čovečnosti, što je i prirodno jer su ta dela i uvedena u nacionalne pravne poretke upravo pod uticajem međunarodnog prava. Tako se često nailazi na krivična dela koja sadrže hipotezu dispozicije koja glasi: „Ko kršeći pravila međunarodnog prava...“.

Retkost, pak, jeste kada se upućivanje na međunarodnu normu vrši u pogledu krivičnih dela koja za objekat zaštite imaju životnu sredinu. Retkost je tolika, da autor u dosadašnjem toku istraživanja izuzev krivičnog zakonika Republike

Srbije nije našao druge primere. U pitanju je jedan od oblika krivičnog dela Uništenja, oštećenja, iznošenja u inostranstvo i unošenja u Srbiju zaštićenog prirodnog dobra koje je propisano članom 265 stav 3 Krivičnog zakonika. Ovo krivično delo čini onaj ko: „protivno propisima izveze ili iznese u inostranstvo strogo zaštićenu, odnosno zaštićenu vrstu biljaka ili životinja ili uveze ili unese u Srbiju stranu vrstu biljaka ili životinja *zaštićenu međunarodnim ugovorima i dokumentima*.“

Mada normativno tehnički postavljeno kao jedno delo, delo iz stava 3 člana 265. KZ-a u sebi suštinski sadrži dva odvojena i samostalna dela. Prvo je protivpravno iznošenje ili izvoz biljnih i životinjskih vrsta koje su zaštićene domaćim propisima. Drugo je uvoz ili unošenje u Srbiju biljnih i životinjski vrsta koje su *zaštićene međunarodnim ugovorima i dokumentima*. Ovakvo krivičnopravno rešenje je jednako problematično koliko i „egzotično“. *Prima facie*, čini se da ovako postavljeno krivično delo koje se odnosi na uvoz/unošenje biljnih i životinjski vrsta koje su zaštićene međunarodnim ugovorima i dokumentima zbog neodredive dispozicije ne zadovoljava osnovno načelo krivičnog prava *Lex certa*. Naime, naš zakonodavac ne određuje šta je to međunarodni dokument, niti izraz međunarodni ugovor ograničava na one međunarodne ugovore koje je Srbija ratifikovala. To praktično znači da bi krivično delo moglo postojati i kod unošenja/uvoza bilo koje vrste koja je zaštićena nekim međunarodnim ugovorom (ili dokumentom, ma šta to značilo) čak i ako se zaštita pruža nekim međunarodnim ugovorom čiji Srbija nije potpisnik. Ovde leži i koren tvrdnje o „egzotičnosti“ opisanog krivičnog rešenja. Po svemu sudeći zakonodavac se rukovodio plemenitom idejom da u objekat zaštite unese sve vrste koje su bilo kojim međunarodnim ugovorom zaštićene. Plemenita intencija zakonodavca kao i način na koji je ostvarena propisivanjem ovog dela nije bez smisla i opravdanja. Naime, broj zaštićenih vrsta posredstvom međunarodnih konvencija izuzetno je veliki. Srbija nema interes (a nekada ni mogućnost) da pristupi svim takvim konvencijama: neke se od njih odnose na daleke endemske vrste sa kojima naš pravni poredak vrlo verovatno nikada neće doći u kontakt ili su po sredi konvencije koje nisu otvorene za pristup svim zainteresovanim državama već samo određenim. Kod takvih situacija, a imajući u vidu veliki broj zaštićenih vrsti međunarodnim ugovorima, za Srbiju bi predstavljalo nesrazmerno veliki trošak da unilateralno, svojim unutrašnjim aktima, vrši popisivanje tako zaštićenih vrsta i da potom uredno ažurira i prati te spiskove. Sa druge strane Srbija shvata da postoji opravdani i legitimni interes drugih država da zaštite vrste koje su nama daleke, a tim državama od velikog značaja i odlučuje se na jedan zaista neobičan korak da blanko pruži zaštitu svim tim vrstama uvažavajući interese svih država koje su se opredelile da tim vrstama pruže neki vid međunarodne zaštite. Prava je šteta što ovako plemenita i neobična intencija zakonodavca na

način kako je nomotehnički izvedena ne ispunjava načelo *Lex certa* pa više predstavlja lepu želju nego ostvarivu krivičnu normu.

2.6. Modalitet nadnacionalnog uticaja

Poslednji identifikovani modalitet, tiče se sve češćeg uticaja koje nadnacionalno odnosno supranacionalno pravo ostvaruje u oblasti zaštite životne sredine. Evropska Unija poslednjih decenija aktivno koristi svoja ovlašćenja iz osnivačkih ugovora, ne bi li brojnim aktima regulisala pitanje zaštite životne sredine (više o različitim načinima zaštite životne sredine videti kod: Biesbroek, Swart, 2019.). U tom smislu nije izostalo ni nastojanje Evropske Unije da u svrhu zaštite životne sredine angažuje i krivično pravo kao *ultima ratio*.

Unija je ovo učinila donošenjem Direktive broj 2008/99 EC o zaštiti životne sredine kroz krivično pravo (Directive 2008/99/EC of the European Parliament)¹¹. Ovom direktivom predviđena je obaveza državama članicama da u svojim nacionalnim zakonodavstvima predvide kao kažnjiva pojedina dela koja dovode do zagađenja životne sredine ili pak do opasnosti od zagađenja životne sredine. Direktiva predviđa devet takvih dela u tačkama a do i člana 3 Direktive. Takođe, direktivom je propisana i obaveza država da svojim zakonodavstvima predvide kažnjivost podstrekivanja i pomaganja kod takvih krivičnih dela. Na kraju, i ne najmanje važno, države su obavezane da predvide odgovornost pravnih lica i odgovornih lica u pravnim lica za krivična dela koja definiše direktiva u članu 3. Kako je u pitanju direktiva, kao specifičan akt u okviru pravnog sistema EU, ona se ne primenjuje direktno, već države imaju obavezu da je implementiraju u svoje nacionalno zakonodavstvo donošenjem domaćih propisa kojima će se pravila direktive preciznije razraditi na nacionalnom nivou. Pri čemu države imaju mogućnost da prilikom inkorporacije direktive u svoje nacionalne pravne poretke prošire inkriminacije iz same direktive, jer direktiva predstavlja samo minimum uslova koje država mora zadovoljiti.

Posmatrajući način na koji je pomenutom direktivom regulisano pitanje krivičnopravne zaštite životne sredine, na prvi pogled može delovati da je modalitet uticaja direktive identičan opštem hibridnom modelu uticaja. Ipak, to nije slučaj. Mada nomotehnički veoma slični, ovi modaliteti se razlikuju po samoj prirodi načina na koji ostvaruju svoj uticaj. Kod opšteg hibridnog modela države na sebe preuzimaju određenu ugovornu obavezu inkriminacije, takvoj obavezi pristupaju dobrovoljno i sa znanjem koje obaveze i u kom obimu preuzimaju.

11 Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law

U odnosu na neke od tih obaveza, države mogu staviti rezerve. U krajnjoj liniji države mogu istupiti iz konvencije.

Kod nadnacionalnog uticaja situacija je znatno drugačija, države su već ranije pristupile nadnacionalnom pravnom poretku i sada nadležni organi nadnacionalne organizacije na osnovu svojih ovlašćenja koja imaju osnivačkim ugovorom donose propise koje države moraju poštovati. Država ne može da donese slobodnu odluku o tome da li će „ratifikovati“ direktivu. Drugim rečima, država je ranijim aktom (pristupanjem osnivačkom ugovoru) ovlasila nadnacionalnu organizaciju i stavila toj organizaciji u nadležnost pravo da na nacionalna krivična zakonodavstva država članica utiče vrlo direktno, pripisujući obaveze inkriminacije koje države moraju inkorporirati.

3. Zaključna razmatranja i predlozi

U stručno-kritičkoj analizi predmetne problematike autor je identifikovao šest različitih modela uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine. To su: Potpuni međunarodnopravni modalitet, Opšti hibridni modalitet, Konkretizovani hibridni modalitet, Modalitet posredne intervencije u nacionalni pravni poredak, Modalitet upućivanja na međunarodno pravo i Modalitet nadnacionalnog uticaja.

Prednje navedeni modaliteti mogu se dalje grupisati najpre prema svom izvoru. Najveću grupu čine modaliteti koji izviru iz normi međunarodnog prava u klasičnom smislu gde spadaju Potpuni međunarodnopravni modalitet, Opšti hibridni modalitet, Konkretizovani hibridni modalitet i Modalitet posredne intervencije u nacionalni pravni poredak. Ovi modeli izviru iz „klasičnog“ međunarodnog prava i svoj uticaj na nacionalno krivično pravo ostvaruju uobičajenim putem delovanja međunarodnih normi na nacionalne pravne poretke. I to tako što država pristupa određenim međunarodnim konvencijama koje za nju stvaraju međunarodnu obavezu. Izvršenjem svojih obaveza iz međunarodne konvencije država u svoj pravni poredak direktno (u slučaju statuta Međunarodnog krivičnog suda) ili indirektno (u svim drugim modalitetima uticaja) unosi određena krivična dela usmerena na krivičnopravnu zaštitu u svoj nacionalni pravni poredak, ili pak inkorporacijom kakvog međunarodnog standarda proširuje krug inkriminacije kod već postojećih dela (kako je to slučaj sa posrednim modalitetom uticaja). Potom sledi modalitet nadnacionalnog uticaja koji čini grupu za sebe jer za razliku od klasičnog međunarodnopravnog uticaja kod ovog modaliteta država ne pristupa kakvoj konvenciji dobrovoljno preuzimajući obavezu inkriminacije, već ta obaveza sledi državi na osnovu osnivačkog ugovora nadnacionalne organizacije koja je tim

ugovorom izričito nadležna da državama članicama nametne obavezu inkriminacije. Na kraju, i što je posebno interesantno, samo nacionalno zakonodavstvo može biti primarni izvor uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine i to tako što nacionalni zakon sam upućuje na međunarodno pravo kao sekundarni izvor koji se ima koristiti prilikom određivanja kruga inkriminiranih radnji (kako smo to istaknuto u slučaju modela upućivanja na međunarodno pravo).

Uz prednje izneseno, identifikovane modalitete uticaja možemo grupisati i prema njihovoj usmerenosti, to jest prema cilju koji se međunarodnom normom želi postići u odnosu na inkriminaciju nekog ponašanja koje napada životnu sredinu kao objekat zaštite krivičnog prava. U tom smislu pobrojane modalitete možemo podeliti u grupu sa neposrednim krivičnopravnim uticajem, gde spadaju svi modaliteti osim posrednog. Njihova je bitna karakteristika ta da je međunarodni uticaj direktno usmeren na inkriminaciju nekog ponašanja. Za razliku od ovih modaliteta, kod posrednog modaliteta situacija je bitno drugačija, jer kod modaliteta posrednog uticaja ne nalazimo usmerenost međunarodne norme na inkriminaciju nekog ponašanja, već se do inkriminacije dolazi posrednim putem, tako što država usvajanjem nekog međunarodnog standarda (koji nije usmeren na kažnjavanje) supsidijarnim zakonodavstvom proširuje krug inkriminiranih radnji zbog blanketnog karaktera pojedinih nacionalnih krivičnih dela u oblasti zaštite životne sredine.

Veliki broj modela uticaja međunarodnog prava (kojih je za sada identifikovano šest, premda lista nije konačna) omogućava još jedan interesantan zaključak. A to je da životna sredina predstavlja objekat krivičnopravne zaštite sa najvećim uticajem međunarodnog prava na nacionalna zakonodavstva nakon grupe krivičnih dela kojima se štite čovečnost i osnovne vrednosti humanitarnog prava.¹²

Kako je naznačeno na samom početku radu, lista modaliteta uticaja međunarodnog prava na krivičnopravnu zaštitu životne sredine nije nužno konačna. U tom smislu potrebno je u toku daljnijeg istraživanja podrobnijom analizom međunarodnih akata utvrditi postoje li još neki modaliteti uticaja međunarodnog prava na inkriminacije čiji je predmet zaštita životne sredine. Posmatrano u ovom kontekstu posebno je potrebno razmotriti da li bi bilo celishodno proširiti istraživanje na modalitete inkriminacije koji posredno mogu biti od uticaja na zaštitu životne sredine iako njihov primarni zaštitni objekat nije životna sredina. Pri čemu bi se takav modalitet mogao označiti kao „incidentni modalitet“. Isto pitanje, proširenja istraživanja, javlja se u pogledu uticaja međunarodnog prava u delu procesnih aspekata krivičnopravne zaštite životne sredine, poput međunarodne

12 U slučaju Republike Srbije to su krivična dela iz glave 34 koja nosi naziv Krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom. Ova grupa krivičnih dela u svemu je određena pravilima međunarodnog prava, a najveći broj dela iz te grupe i počinje hipotezom dispozicije koja glasi „ko kršeći pravila međunarodnog prava“.

saradnje u otkrivanju i gonjenju učinilaca ili pitanja regulisanja nadležnosti kod krivičnih dela gde zagađenje ima prekogranični efekt ili je učinjeno van državne teritorije (npr. na otvorenom moru) (Bugarski, 2017). Obzirom na izneto, cilj rada je i pozivanje drugih da se uključe u rad na ovoj problematici i da svojim predlozima i drugim vidovima saradnje daju svoj doprinos sagledavanja ove nadasve aktuelne materije univerzalnog karaktera.

Literatura

- Alimpić, M. (2022) Krivična dela protiv životne sredine, krivično zakonodavstvo Srbije i međunarodni pravni standardi – usaglašenost ili ne, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(4), 1311-327. <https://doi.org/10.5937/gakv94-41055>
- Biesbroek, R. and Swart, R. (2019) Adaptation policy at supranational level? Evidence from the European Union. In: Keskitalo, E. and Preston, B. (ed.) *Research handbook on climate change adaptation policy* (pp. 194–211). Edward Elgar Publishing.
- Bugarski, T. (2017) Zajednički istražni timovi kao instrument prekogranične saradnje u krivičnim stvarima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 55 (2–3), 461–482.
- Collantes, J. L. (2001) The Convention on the protection of the environment through criminal law: legislative obligations for the states. *Revista Medio Ambiente y Derecho*, (6).
- Doran, P. F., Killean, R., McDermott, M. C., McErlean, K., Millar, L., & Rodgers, S. (2021) Criminalising ‘Ecocide’ at the International Criminal Court. *Available at SSRN 3827803*.
- Đurišić, J. (2022) Krivičnopravni instrumenti zaštite životne sredine – Norma i praksa Crne Gore, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(4), 1093–1109. <https://doi.org/10.5937/gakv94-41381>
- Govedarica, M. (2022) Krivičnopravni instrumenti adekvatnosti zaštite životne sredine – Norma i praksa Republike Srpske, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(4), 1052–1072. <https://doi.org/10.5937/gakv94-41428>
- Joldžić, V. (2019) Legal Protection of Values, Rights and Obligations Established by the Ecology (Environmental) Law, with Special Emphasis on Misdemeanor Norms, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2), 43–56.
- Vári, V. i Csaba, Z. (2022) Zaštita divljih životinja i biljaka u međunarodnom i mađarskom pravu. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(3), 712–766. <https://doi.org/10.5937/gakv94-40708>

- Vuletić, I. (2022) Životna sredina i kaznenopravni instrumenti zaštite – norma i praksa Republike Hrvatske. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(3), 687–711. <https://doi.org/10.5937/gakv94-40707>
- Pavlović, Z. (2022) Svest građana o značaju zaštite životne sredine i prevencija krivičnih dela protiv životne sredine, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94 (4), str. 1212–1226. <https://doi.org/10.5937/gakv94-41382>
- Rauxloh, R. (2011) The role of international criminal law in environmental protection. In *Natural Resource Investment and Africa's Development*. Edward Elgar Publishing.
- Sivadó, M. (2022) Zelena kriminologija. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94(3), 824–856. <https://doi.org/10.5937/gakv94-41053>
- Todić, D. i Todić, J. (2022) Prekogranični problemi i saradnja u oblasti životne sredine u propisima Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 94 (4), str. 1128–1151. <https://doi.org/10.5937/gakv94-38993>

Međunarodne konvencije i nacionalni pravni akti

- Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal, Basel, 21 March 1989.
- Convention on the Protection of the Environment Through Criminal Law, European Treaty Series – No. 172.
- Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law
- Zakon o ratifikaciji konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala, Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/85.
- Krivični zakonik Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Pravilnik o ograničenjima i zabranama proizvodnje, stavljanja u promet i korišćenja hemikalija, Sl. glasnik RS, br. 90/2013.
- Rome Statute of the International Criminal Court, Rome, 17 July 1998.
- Zakon o izmenama i dopunama Osnovnog krivičnog zakona SFRJ, Sl. list SFRJ, br. 38/90.
- Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/2009.
- Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda, Sl. list SRJ Međunarodni ugovori, br. 5/2001.
- Zakon o ratifikaciji Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju, Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 2/99.

Aleksandar TODORVIĆ, PhD
Lawyer
Vojvodina Bar Association

SIX MODALITIES OF THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL LAW ON THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT THROUGH CRIMINAL LAW

The subject of analysis in this paper are issues concerning the possible modalities of the influence of international law on the protection of the environment through criminal law, regardless of whether such protection is provided at the international or national level. The expert-critical analysis of the literature collected for the purpose of addressing the issues that constitute the content of this paper shows six modalities of the influence of international law on the protection of the environment through criminal law. These are: Complete international legal modality, General hybrid modality, Specific hybrid modality, Modality of indirect intervention in the national legal order, Modality of reference to international law, and Modality of supranational influence. Each of the six possible modalities of the influence of international law on the protection of the environment through criminal law, as a universal human value, is presented in the paper through the analysis of their essential characteristics, individually and with special emphasis on their specific characteristics that formed the basis of the classification of the modalities. Moreover, the research conducted for the purposes of this paper is based on three methods (normative, comparative, and historical), where the legal system of the Republic of Serbia (primarily its criminal legislation) was used as the basis of comparison, where appropriate.

At the end of the paper, the author, among other things, points out the necessity of expanding research on the subject matter. The key reason for the necessity of such an approach to this issue lies, according to the author, in the fact that there is a disproportion between its theoretical treatment and the degree of its importance for the desired level of protection of the environment through criminal law as an ultima ratio means. Viewed in this context, the author, among other things, points out the possibility of expanding research on situations where international law affects the immediate legal protection another good, not the environment, but the protection of that other good through criminal law protects the environment as well. The author preliminarily designates this type

of influence as an “incidental” modality of influence. According to the author, the same applies to the procedural aspect of the protection of the environment through criminal law, such as international cooperation in the detection and prosecution of perpetrators or issues related to jurisdiction in criminal offenses where pollution has a cross-border effect or is committed outside state territory (e.g. on the open sea).

Keywords: *environment, protection through international law, protection through criminal law, modalities of influence*

*Msr Petar Đukić**
Doktorand na Fakultetu bezbednosti
Univerziteta u Beogradu

Pregledni rad
Primljeno: 25. januar 2023.
Prihvaćeno: 4. avgust 2023.
UDK: 343.533::004.738
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.3>

**PRAVNI OKVIR ZAŠTITE OD
VISOKOTEHNOLOŠKOG KRIMINALA
U BOSNI I HERCEGOVINI – analiza
strateških ciljeva i mogućnost usklađivanja sa
evropskom strategijom sajber bezbednosti**

Tema ovog rada jeste pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini, uz analizu strateških ciljeva i mogućnosti usklađivanja sa Strategijom sajber bezbednosti EU za digitalnu deceniju, koja je usvojena prethodne godine. U radu je dato pojmovno određenje visokotehnološkog kriminala i sajber bezbednosti, kao i njihove osnovne karakteristike. Zatim je, u kratkim crtama, analiziran pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u BiH. Kada je u pitanju Strategija sajber bezbednosti EU za digitalnu deceniju, u nastavku rada su interpretirani njeni najznačajniji delovi, posebno oni koji bi mogli imati aplikativni značaj za Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu navedenog, u zaključnim razmatranjima su date odgovarajuće preporuke za unapređenje pravnog i strateškog okvira sajber bezbednosti u BiH.

Ključne reči: visokotehnološki kriminal, sajber bezbednost, zaštita, strategija, pravni okvir, BiH, Evropska unija.

* E-mail: petar.djukic96@yahoo.com

1. Uvod

Bezbednosne dinamike koje su, u nekom (sada već davnom) prošlom vremenu, ispunjavale samo realni prostor, odavno su preplavile i tzv. sajber sferu. Za izmenu bezbednosne paradigme na ovom polju usko se vežu promene životnih stilova i navika ljudi, ali i izuzetan napredak u sferi nauke i tehnologije. Veliki deo svakodnevnih životnih interakcija preseljen je u virtualni (sajber) prostor. Pomenućemo samo činjenicu da je „rad od kuće“¹¹ sve popularniji (pogotovo nakon pandemije koronavirusa) i pretenduje da preraste u trajniji obrazac. Inače, gde god ljudi obavljaju svoje aktivnosti i gde god stupaju u interesne interakcije sa drugim ljudima, može se očekivati i činjenje nedozvoljenih radnji, pa i krivičnih dela na štetu drugih. To svakako važi i za države. Dakle, bezbednosni rizici koji se ispoljavaju u sajber svetu su veoma heterogeni i kreću se od vršenja krivičnih dela na štetu pojedinaca i pravnih lica preko ili uz pomoć računarskih sistema i mreža do sajber operacija kojima se ugrožava bezbednost država i međunarodnih organizacija kroz sprovođenje akata terorizma ili čak agresije (Milošević, Putnik, 2017: 178).

Visokotehnološki kriminal pokriva širok dijapazon krivičnih dela čiji se broj konstantno povećava, a organizovani kriminal u vezi sa nekim od krivičnih dela iz domena visokotehnološkog kriminala je sve češća pojava. Prema shvatanjima S. Brenner (2002), u virtualnom svetu snaga ne igra nikakvu ulogu i pojedinac koji raspolaže određenim znanjem i tehnologijom može sam učiniti istu štetu koju bi učinilo više ljudi koji rade zajedno kao organizovana grupa. Međutim, kada ciljevi kriminalaca postanu kompleksniji, kada je potrebno izvršiti simultane upade, napade ili druge radnje prema više pojedinaca, kompanija ili država, udruživanje snage, u smislu organizovanog kriminala, opet postaje aktuelno. Isti slučaj je i sa organizovanim (sajber) terorizmom. U kontekstu navedenog, osnovni preduslov borbe protiv visokotehnološkog kriminala jeste funkcionalan strateški i pravni okvir, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou. Takav okvir predstavlja izuzetno dinamičnu kategoriju zbog ubrzanih promena koje se dešavaju na polju razvoja kompjuterske tehnologije. Zakonodavac mora biti svestan tih promena i, u skladu sa prethodno usvojenom strategijom, menjati i dopunjavati pozitivne pravne propise. Inertnost zakonodavaca po ovom pitanju može imati teže posledice nego u bilo kojoj drugoj oblasti (Bejatović, 2012: 21). Budući da tzv. „sajber dobra“ pojedinaca i država predstavljaju stratešku vrednost,

11 Oko 40% Evropljana prešlo je na rad od kuće tokom pandemije koronavirusa, 2020. godine, što je povećalo njihovu ranjivost, ali i ranjivost preduzeća, u odnosu na sajber napade (The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade, 2020).

ona bi morala da uživaju i stratešku zaštitu. To bi se najadekvatnije postiglo koncipiranjem i realizovanjem izvesne nacionalne strategije informacione (sajber) bezbednosti, koja bi bila integralna komponenta strategije nacionalne bezbednosti, kao i institucionalizacijom izvesnog podsistema nacionalne bezbednosti koji bi, po principima specijalizacije i profesionalizacije, bio nadležan za njeno sprovođenje (Mijalković i dr., 2010).

U Bosni i Hercegovini, visokotehnološki kriminal je u nivou sa informatizacijom društva, odnosno sa stepenom rasprostranjenosti informacionih tehnologija, ali i međunarodnim refleksijama ove vrste kriminala (Šikman, Milošević, 2012: 4). Predmet našeg interesovanja u ovom radu jeste pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini, uz analizu strateških ciljeva i mogućnosti usklađivanja sa evropskom strategijom sajber bezbednosti – odnosno dokumentom „The EU’s Cybersecurity Strategy for the Digital Decade“ (Joint communication to the European Parliament and the Council, Brussels, 16. 12. 2020, JOIN(2020) 18 final). Pri tome, moramo imati u vidu da je Bosna i Hercegovina država specifičnog, složenog ustavno-političkog uređenja, tako da se pravni propisi donose i egzistiraju na četiri nivoa pravne regulative.²² Ovo u dobroj meri usložnjava i otežava mogućnost sveobuhvatne i detaljne interpretacije pravnog okvira zaštite od ovog oblika kriminala u toj državi. Ipak, kada su u pitanju strateška opredeljenja zemlje, te usvajanje i implementacija međunarodnih standarda (kao npr. evropska strategija sajber bezbednosti), tu glavnu ulogu igraju institucije i organi na državnom nivou, u čijoj nadležnosti je sprovođenje međunarodnih i međuentitetskih krivičnopravnih propisa, te ratifikacija svih međunarodnih dokumenata. U tom smislu, najviše pažnje biće posvećeno sajber bezbednosti na državnom nivou.

2. Pojam sajber bezbednosti i visokotehnološkog kriminala

Pre nego što pređemo na suštinu rada, kratko ćemo se osvrnuti na pojam i neke osnovne karakteristike sajber (informacione) bezbednosti i visokotehnološkog kriminala.

Savremeno poimanje nacionalne, ali i drugih nivoa bezbednosti nezamislivo je bez sektora tzv. informacione ili sajber bezbednosti. Ideja koncepta informacione bezbednosti nije nova, a nastala je krajem 80-ih godina u SAD-u, integriranjem ranije odvojenih sfera bezbednosti osoblja, kompjuterske bezbednosti, komunikacione bezbednosti i operativne bezbednosti. (Mijalković i dr., 2010:8).

2 Lokalni nivo (Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine), kantonalni nivo, entitetski nivo i državni nivo.

Informaciona bezbednost je, dakle, integralna komponenta nacionalne bezbednosti koja podrazumeva stanje zaštićenosti životno važnih vrednosti i interesa pojedinaca, društva i države u informacionoj – sajber sferi od spoljašnjih i unutrašnjih opasnosti (rizika), odnosno stanje zaštićenosti informacione sredine društva koje omogućava njeno formiranje, korišćenje i razvoj u interesu građana, organizacija i države (Petrović, 2007: 10–11).

Jedna od najvećih pretnji po informacionu bezbednost je visokotehnološki kriminal. Na početku treba napomenuti da se, uz izraz „visokotehnološki kriminal“, kao sinonimi koriste i izrazi „kompjuterski kriminal“, „sajber (kiber) kriminal“, „elektronski kriminal“, „internet kriminal“ i drugi. Uz terminološku raznovrsnost, treba ukazati i na raznovrsnost definicija, pri čemu ne postoji neka za koju bismo mogli reći da je opšteprihvaćena. Činjenica je da bi bilo teško jednom definicijom obuhvatiti sve oblike ispoljavanja ovog kriminalnog fenomena, a i pokušaji njegove klasifikacije su, uglavnom, nedostatni. Svoje viđenje visokotehnološkog kriminala davali su razni autori koji su se bavili tom problematikom, ali i međunarodne organizacije u svojim dokumentima, te nacionalni zakonodavci. Ipak, svi se slažu u jednoj stvari, a to je da je u pitanju globalni problem čija ekspanzija može da ugrozi najznačajnije lične, nacionalne, ali i civilizacijske vrednosti.

Prateći razvoj tehnologije, i sama definicija visokotehnološkog kriminala se postepeno razvijala i usložnjavala. Radna grupa eksperata Ujedinjenih nacija je, na Kongresu prevencije kriminala, održanom 2005. godine, u Bangkoku, na Tajlandu, odredila visokotehnološki kriminal kao opšti pojam koji obuhvata krivična dela koja se vrše pomoću kompjuterskog sistema ili mreže, u kompjuterskom sistemu ili mreži ili protiv kompjuterskog sistema ili mreže (United Nations, 2005). U osnovi, sličnu definiciju predstavio je i Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala Republike Srbije, u članu 2. – visokotehnološki kriminal podrazumeva „vršenje krivičnih dela gde se kao objekat izvršenja i kao sredstvo za izvršenje krivičnog dela javljaju računari, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom i elektronskom obliku“. Kako navodi Stephson (2010), visokotehnološki kriminal podrazumeva „svako nezakonito ponašanje vezano za ili u odnosu na kompjuterski sistem i mrežu, uključujući i takav kriminal kakvo je ilegalno posedovanje, nuđenje i distribuiranje informacija preko kompjuterskih sistema i mreža“. Na našim prostorima, definisanjem visokotehnološkog kriminala se, među prvima, bavio prof. dr Đorđe Ignjatović. On koristi sintagmu „kompjuterski kriminalitet“ koji, prema njegovom shvatanju, „predstavlja poseban vid inkriminiranih ponašanja kod kojih se računarski sistem (shvaćen kao jedinstvo hardvera i softvera) pojavljuje ili kao sredstvo izvršenja ili kao objekat krivičnog dela, ukoliko se delo na drugi način ili prema drugom objektu, uopšte ni bi moglo izvršiti ili bi ono imalo bitno

drugačije karakteristike“ (Ignjatović, 1991:142). Naš poznati kriminalista, prof. dr Branislav Simonović (2004: 665) visokotehnološki kriminal definiše kao „društveno opasnu pojavu za čije se ostvarenje učinilac koristi znanjima kompjuterske (informatičke) tehnologije, tako što se kompjuterski sistem shvaćen u najširem smislu (hardver, softver, njihovo jedinstvo; jedan kompjuter ili mreža kompjutera) koristi kao sredstvo ili kao objekt kriminalnog napada ili i jedno i drugo“.

Dakle, sajber kriminal pokriva širok spektar krivičnih dela, uključujući hakovanje kompjutera, podataka i sistema, kompjuterske prevare, te krivična dela vezana za sadržaj, kao što su dečija pornografija i autorska prava (Schreier i dr., 2010: 9). Pobrojati sva ponašanja koja možemo i trebamo podvesti pod pojam visokotehnološkog kriminala nije lak zadatak. Prema listi koju je preporučila grupa eksperata OECD-a, to su:

- neautorizovani pristup, tj. neovlašćeni i protivpravni upad u kompjuterski sistem ili mrežu kršeći mere zaštite (hakovanje);
- neovlašćeno uništenje, brisanje i/ili oštećenje kompjuterskih programa ili podataka,
- računarska sabotaža, u smislu unosa, uništenja, izmene, oštećenja, brisanja, kompjuterskih podataka ili programa sa namerom potkopavanja funkcionisanja kompjuterskih ili telekomunikacionih sistema;
- neovlašćeno sprečavanje i ograničavanje komuniciranja ka kompjuterskom sistemu ili mreži, iz njih i unutar njih;
- kompjuterska špijunaža, u smislu bespravnog otkrivanja, prenošenja ili korišćenja komercijalnih tajni i to sa namjerom da se izazove ekonomski gubitak za lica koja poseduju tu tajnu ili za sebe ili drugog pribavi protivpravna imovinska korist (Organisation for Economic Co-operation and Development, 1986).

Analizom postojećih definicija visokotehnološkog kriminala, možemo izvesti određene zaključke o njegovim karakterističnim obilježjima. U skladu sa potrebama ovog rada, pokušaćemo navesti samo neke osnovne karakteristike visokotehnološkog kriminala:

- raznovrsni oblici ispoljavanja i izražena tendencija pojave novih oblika;
- vidno prisustvo tzv. „tamne brojke“ što znači da veliki broj krivičnih dela ostane neotkriven;
- visokotehnološki kriminal ne poznaje granice između država i kontinenata;
- mogućnost izvršenja krivičnih dela u veoma kratkom vremenskom okviru;
- izvršioci su lica koja u određenoj mjeri poznaju informacione tehnologije;
- anonimnost, zbog koje je mnogo teže otkriti učinioca;
- potencijal za viktimizaciju i štete velikih razmera (Videti: Bošković, Jovičić, 2002: 443–445).

Možemo zaključiti da pojam visokotehnološkog kriminala nije lako definisati, što otežava posao nacionalnim zakonodavcima prilikom koncipiranja krivičnog odgovora. Prema našem mišljenju, uvažavajući i sublimirajući navedene definicije, visokotehnološki kriminal predstavlja skup krivičnih dela koja se čine u sajber prostoru, pri čemu se kompjuterski sistemi, mreže ili podaci javljaju kao sredstvo, objekat ili dokaz izvršenja krivičnog dela. Takođe, uvažavajući činjenicu da izvršioци takvih krivičnih dela nisu sputani nikakvim granicama (pa ni državnim), jer svoje kriminalne akte čine u sajber prostoru, mišljenja smo da ne postoji država koja može potpuno samostalno odgovoriti problemu visokotehnološkog kriminala pa se, zbog toga, mora pridružiti međunarodnoj akciji uz, pre svega, harmonizaciju krivičnih zakona i usklađivanje sa internacionalnim strategijama sajber bezbednosti.

3. Pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini

Pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala je sačinjen od odredaba različitih zakona, kojima je bezbednost informaciono-komunikacionih sistema primaran ili sekundaran predmet regulisanja (Milošević, Putnik, 2017:180). Bosna i Hercegovina je država specifičnog ustavno-pravnog uređenja. Naime, činjenica da se BiH sastoji od dva entiteta i jednog distrikta vodi ka zaključku da je podela nadležnosti krucijalna za funkcionisanje ove državne zajednice. Kada su u pitanju krivične stvari i, uopšte, pitanja bezbednosti, sukobi nadležnosti između vlasti na nivou države i entitetskih vlasti česta su pojava. Time se u značajnoj meri podri-va efikasnost normativnih i institucionalnih kapaciteta Bosne i Hercegovine u upravljanju savremenim bezbednosnim rizicima u koje svakako spada i visokotehnološki kriminal. U ovom delu rada pokušaćemo, u kratkim crtama, predstaviti pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u BiH.

Institucije države nadležne su, između ostalog, za ratifikaciju međunarodnih dokumenata. U vezi s tim, prvo što trebamo pomenuti jeste to da je Bosna i Hercegovine potpisnica Konvencije o visokotehnološkom kriminalu („Convention on Cybercrime“) – (Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, br. 06/2006) koju je Savet Evrope usvojio 23. novembra 2001. godine u Budimpešti. Ratifikacijom ovog značajnog dokumenta u Bosni i Hercegovini su postavljeni temelji za dalju izgradnju pravnog okvira zaštite od visokotehnološkog kriminala.

Sajber bezbednost, kao deo šireg kompleksa nacionalne bezbednosti, trebalo bi da bude obuhvaćena i političko-pravnim dokumentima čiji su predmet nacionalna bezbednost i odbrana (Milošević, Putnik, 2017:186). Međutim, u Bosni

i Hercegovini ne postoji strateški dokument koji bi se odnosio na sajber bezbednost i zaštitu od visokotehnološkog kriminala. BiH, dakle, nije donela svoju strategiju sajber bezbednosti, uprkos obavezama koje joj nalaže proces pristupanja Evropskoj uniji. Naime, Direktiva (EU) 2016/1148 Evropskog parlamenta i Saveta o merama za visoki zajednički nivo bezbednosti mrežnih i informacionih sistema širom Unije³³, između ostalog, nalaže da svaka država članica donosi svoju strategiju za sigurnost informaciono-komunikacionih sistema. U vezi s navedenim, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju je, 2019. godine, pripremila dokument pod nazivom „Smjernice za strateški okvir sajber sigurnosti u Bosni i Hercegovini“.⁴⁴

Zakonodavni mehanizmi za borbu protiv visokotehnološkog kriminala na nivou institucija Bosne i Hercegovine nisu izgrađeni. Razlog tome je što se primarna nadležnost za krivičnopravno suprotstavljanje visokotehnološkom kriminalu nalazi „u rukama“ entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, tako da Krivični zakon Bosne i Hercegovine ne propisuje niti jedno krivično djelo koje se neposredno odnosi na ovaj oblik kriminala. Međutim, ukoliko pod pojam visokotehnološkog kriminala podvedemo i krivična dela iz oblasti zloupotrebe autorskih prava, onda moramo pomenuti glavu XXI, pod nazivom „Krivična djela povrede autorskih prava“. Propisano je pet takvih krivičnih dela: Zloupotreba autorskih prava (član 242); Nedoovoljeno korištenje autorskih prava (član 243); Nedoovoljeno korištenje prava proizvođača zvučne snimke (član 244); Nedoovoljeno korištenje prava radiodifuzije (član 245); Nedoovoljena distribucija satelitskog signala (član 246). Dalje, kao dva vrlo bitna zakona koja se posredno odnose na područje sajber bezbednosti u Bosni i Hercegovini možemo navesti Zakon o zaštiti tajnih podataka i Zakon o zaštiti ličnih podataka. Zakonom o zaštiti tajnih podataka uređuju se zajedničke osnove jedinstvenog sistema određivanja, pristupa, korišćenja, čuvanja i zaštite od neovlašćenog otkrivanja, uništavanja i zloupotrebe tajnih podataka iz nadležnosti Bosne i Hercegovine, entiteta i ostalih nivoa državne organizacije Bosne i Hercegovine koji se odnose na javnu bezbednost, odbranu, vanjske poslove ili obaveštajnu i bezbednosnu delatnost, prestanak tajnosti takvih podataka, te postupak bezbednosne provere i izdavanje bezbednosne dozvole za pristup tajnim podacima. Sa druge strane, cilj Zakona o zaštiti ličnih podataka jeste da se na teritoriji Bosne i Hercegovine svim licima, bez obzira na njihovo državljanstvo ili prebivalište, osigura zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda, a naročito pravo na privatnost i zaštitu podataka u pogledu

3 Poznatija kao NIS direktiva: Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council – (EU Network and Information Security Directive) of 6 July 2016 Union.

4 Smjernice za strateški okvir sajber sigurnosti u Bosni i Hercegovini. (2019). Sarajevo: OEBS.

obrade ličnih podataka koji se na njih odnose. Jasno nam je koliku ulogu imaju informacioni sistemi i visoke tehnologije u oblasti regulacije ovih propisa, kao i da kršenje njihovih odredba predstavlja ništa drugo do visokotehnološki kriminal. Takođe, sledeći zakonski propisi sa nivoa BiH posredno se odnose na oblast sajber bezbednosti: Zakon o obavještajno-bezbjednosnoj agenciji BiH, Zakon o elektronskom potpisu BiH, Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu BiH, Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranju terorizma u BiH, Zakon o komunikacijama BiH, te Zakon o autorskim i srodnim pravima.

Krivično pravo je najvažniji instrument borbe protiv kriminala uopšte, pa tako i visokotehnološkog kriminala. Kao što smo naveli, nadležnost za krivičnopravno suprotstavljanje visokotehnološkom kriminalu pripada entitetima i distriktu. Naravno, taj vid borbe ima dva aspekta – materijalni i procesni.

Krivični zakonik Republike Srpske, u glavi XXXII, pod nazivom „Krivična djela protiv bezbjednosti kompjuterskih podataka“, propisuje sedam krivičnih dela:

1. Oštećenje kompjuterskih podataka i programa (član 407). Ovo krivično delo čini onaj ko neovlašteno izbriše, izmeni, ošteti, prikrije ili na drugi način učini neupotrebljivim kompjuterski podatak ili program.
2. Kompjuterska sabotaza (član 408). Radnja ovog krivičnog dela podrazumeva unošenje, uništenje, brisanje, izmjenu, oštećenje, prikrivanje ili na drugi način činjenje neupotrebljivim kompjuterski podatak ili program ili uništenje ili oštećenje kompjutera ili drugog uređaja za elektronsku obradu i prenos podataka sa namerom onemogućavanja ili znatnog ometanja postupka elektronske obrade i prenosa podataka koji su od značaja za republičke organe, javne službe, ustanove, privredna društva ili druge subjekte.
3. Izrada i unošenje kompjuterskih virusa (član 409). Krivično delo čini onaj ko napravi računarski virus u nameri njegovog unošenja u tuđi kompjuter ili kompjutersku ili telekomunikacionu mrežu, kao i onaj ko unese računarski virus u tuđi kompjuter ili kompjutersku mrežu i time prouzrokuje štetu.
4. Kompjuterska prevara (član 410). Ovo delo je, zapravo, specifičan oblik klasičnog krivičnog dela prevare i čini ga onaj ko unese netačan podatak, propusti unošenje tačnog podatka ili na drugi način prikrije ili lažno prikaže podatak i time utiče na rezultat elektronske obrade i prenosa podataka u nameri da sebi ili drugom pribavi protivpravnu imovinsku korist i time drugom prouzrokuje imovinsku štetu.
5. Neovlašteni pristup zaštićenom kompjuteru, zaštićenoj mreži, telekomunikacionoj mreži i elektronskoj obradi podataka (član 411). Ovo delo ima tri oblika. Prvi oblik čini onaj ko se, kršeći mere zaštite, neovlašteno uključuje u kompjuter ili kompjutersku mrežu ili neovlašteno pristupi elektronskoj

obradi podataka. Drugi oblik inkriminiše snimanje ili upotrebu podatka dobijenog na prethodno opisan način. Trećim oblikom inkriminisana je izrada, pribavljanje, prodaja ili davanje na korištenje uputstva ili sredstva koje je namenjeno za ulaženje u kompjuterski sistem.

6. Sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj kompjuterskoj mreži (član 412). Ovo delo podrazumeva neovlašteno sprečavanje ili ometanje pristupa javnoj kompjuterskoj mreži.
7. Neovlašteno korištenje kompjutera ili kompjuterske mreže (član 413). Ovo delo čini onaj ko neovlašteno koristi kompjuterske usluge ili kompjutersku mrežu u nameri da sebi ili drugom pribavi protivpravnu imovinsku korist.

Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, u glavi XXXII, pod nazivom „Krivična djela protiv sustava elektronske obrade podataka“, propisuje šest krivičnih dela: Oštećenje računalnih podataka i programa (član 393); Računalno krivotvorenje (član 394); Računalna prijevarena (član 395); Ometanje rada sustava i mreže elektronske obrade podataka (član 396); Neovlašćeni pristup zaštićenom sustavu i mreži elektronske obrade podataka (član 397); Računalna sabotaža (član 398). Gotovo identične inkriminacije sadrži i Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, u glavi XXXII.

Drugi aspekt krivičnog postupka protiv visokotehnološkog kriminala je krivičnoprocesni. Svi zakoni o krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini sadrže odredbe procesnog karaktera kojima su predviđeni procesni mehanizmi i ovlašćenja svih učesnika u krivičnom postupku u pogledu otkrivanja učinilaca krivičnih dela, prikupljanja dokaza, procesuiranja i suđenja. Efikasno otkrivanje i suzbijanje visokotehnološkog kriminala uključuje i veoma specifične operativne mere i radnje, kao i posebne dokazne radnje – „specijalne istražne tehnike“ (Urošević i dr., 2012: 35). Treba reći da zakoni o krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini ne sadrže nikakva posebna procesna pravila koja bi se isključivo odnosila na visokotehnološki kriminal. S obzirom na ovo, u postupku otkrivanja, dokazivanja i presuđenja krivičnih djela visokotehnološkog kriminala primenjuju se dve vrste odredaba ZKP-a. Prvo, to su odredbe kojima se propisuju posebne istražne radnje. Drugo, tu su odredbe opšteg karaktera koje se odnose na sve vrste krivičnih dela, pa i krivična dela visokotehnološkog kriminala (Bejatović, 2012: 25).

Na kraju, kada je u pitanju BiH, treba reći da jedino Republika Srpska ima regulativu koja tretira oblast sajber bezbednosti. Naime, Zakon o informacionoj bezbednosti prisutan je od 2011. godine u pravnom sistemu Republike Srpske i svakako je deo pravnog okvira zaštite od visokotehnološkog kriminala. Po svojoj prirodi, nomotehničkom pristupu i strukturi predstavlja jasan, precizan i koncizan organski okvir za uspostavljanje i održavanje informacione bezbednosti, kako u

organima javne uprave Republike Srpske, tako i drugim relevantnim subjektima koji za ovim vidom bezbednosti ispolje potrebu (Vranješ, Rajčević, 2012: 123). Zakon o informacionoj bezbednosti definiše informacionu bezbednost kao bezbednost koja se obezbeđuje primenom mera i standarda informacione bezbednosti ili, preciznije, kao stanje poverljivosti, celovitosti i dostupnosti podataka. Sledstveno navedenoj definiciji, zakon daje određenje i njenih strukturalnih pojmova. Posebnu pažnju zakon posvećuje merama informacione bezbednosti, pri čemu propisuje tri vrste mera: fizičku zaštitu, zaštitu podataka i zaštitu informacionog sistema.

Zbog razrade Zakona o informacionoj bezbednosti donesena je Uredba o mjerama informacione bezbednosti (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 91/12). Ovom Uredbom utvrđuju se mere informacione bezbednosti kojima se obezbeđuje osnovna zaštita podataka na fizičkom, tehničkom i organizacionom nivou, tj. bliže se razrađuju Zakonom propisane mere zaštite.

Mere fizičke zaštite sprovode se radi sprečavanja neovlašćenog ili nasilnog ulaska lica u objekte i prostorije u kojima se nalaze podaci odnosno uređaji sa podacima, sprečavanja i otkrivanja zloupotreba podataka od strane zaposlenih, kao i otkrivanja i reaganja na rizike.

U pogledu zaštite podataka, uredbom je uređeno da računar za vođenje baze podataka i centralni računar informacionog sistema (server) moraju biti opremljeni: sistemom za bezbedno prijavljivanje za rad sa mogućnošću evidentiranja ostvarenih pristupa, kako bi se pristup serveru mogao kontrolisati i ograničiti; mehanizmom za sprečavanje neovlašćenog iznošenja i unošenja podataka upotrebom prenosivih informatičkih medija, komunikacionih priključaka i priključaka za ispis podataka i mehanizmom zaštite od računarskih virusa i drugih štetnih programa. Pored navedenog, pristup bazi podataka dozvoljen je samo licima zaduženim za održavanje i razvoj informacionog sistema, dok je pristup telekomunikacionom, računarskom i aplikativnom sistemu za obradu podataka dozvoljen uz upotrebu odgovarajućeg korisničkog imena i pripadajuće lozinke.

Najzad, korisničko ime i pripadajuća lozinka ne smeju se otkriti i dati na upotrebu drugom licu.

Zaštita informacionih sistema nalaže da računar za vođenje baze podataka, server i računarsku mrežu postavlja i ugrađuje stručno lice, u skladu sa projektnom dokumentacijom, važećim normama, standardima i tehničkim uputstvima.

Pored navedenih mera informacione bezbednosti, pomenuta uredba razrađuje i upravljanje rizikom informacione bezbednosti što podrazumeva planiranje, organizovanje i usmeravanje aktivnosti radi obezbeđivanja uslova da rizici ne ugroze neprekidno funkcionisanje, odnosno poslovanje organa, pravnih i fizičkih lica.

Treba reći i da Zakon o informacionoj bezbednosti propisuje i da se mere informacione bezbednosti sprovode se u skladu sa standardima informacione

bezbednosti. Minimalni standardi informacione bezbednosti kojima se obezbeđuje osnovna zaštita podataka na fizičkom, tehničkom i organizacionom nivou utvrđeni su Pravilnikom o standardima informacione bezbednosti. Ovaj podzakonski akt donesen je od strane ministra nauke i tehnologije (broj: 19/6-010-/91-23/12 od 10. 5. 2013.) i, ako smo za Uredbu rekli da razrađuje Zakon, onda slobodno možemo reći da Pravilnik o standardima informacione bezbednosti dalje razrađuje Uredbu o mjerama informacione bezbednosti. Dakle, Pravilnikom je precizno definisano postupanje odgovornih lica u sprovođenju mera informacione bezbednosti.

Ova tri navedena propisa – zakon, uredba i pravilnik su od velikog značaja i za primenu krivičnog prava. Videli smo da određen broj krivičnih dela visokotehnološkog kriminala predstavlja krivična dela blanketnog karaktera čije biće upućuje na primenu ovih propisa. Npr. videli smo da neke inkriminacije sadrže odrednice kao što su: „ko kršeći mjere zaštite“ ili „ko neovlašteno“. Te mere zaštite i ta ovlaštenja upravo propisuju propisi koje smo interpretirali u ovom odeljku.

Takođe, ovim propisima uspostavljeno je i Odjeljenje za informacionu bezbednost Republike Srpske („CERT“). Radi se o posebnoj organizacionoj jedinici za delovanje u hitnim slučajevima, čiji je zadatak koordinacija prevencije i zaštite od računarskih bezbednosnih incidenata na internetu i drugih rizika bezbednosti informacionih sistema organa i drugih fizičkih i pravnih lica.

Ono što je interesantno jeste da Federacija Bosne i Hercegovine još uvek nema propis koji bi bio pandan Zakonu o informacionoj bezbednosti Republike Srpske. Ipak, Vlada Federacije je, dana 8. 10. 2020. godine, na svoj zvaničnom internet sajtu, objavila Poziv za dostavljanje primedbi, predloga i komentara na Zakon o informacionoj sigurnosti i sigurnosti mrežnih i informacionih sistema⁵⁵. Tada je ovaj propis bio u fazi podnacrta, a njegova „sudbina“ danas, dve godine kasnije, nije poznata.

4. Strategija sajber bezbednosti Evropske unije – aplikativni aspekt

U martu 2021. godine, na predlog Evropske komisije, Savet Evrope usvojio je dokument pod nazivom „Strategija sajber bezbednosti EU za digitalnu deceniju“⁶⁶ (u daljem tekstu: Strategija). Ovaj strateški dokument predstavlja odgovor

5 <https://fmpik.gov.ba/bh/aktuelnosti/obavje%C5%A1tenja/308-poziv-za-dostavljanje-primjedbi,-prijedloga-i-komantara-na-zakon-o-informacionoj-sigurnosti-i-sigurnosti-mre%C5%BEnih-i-informacionih-sistema.html>

6 “The EU’s Cybersecurity Strategy for the Digital Decade”, Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, Joint communication to the European Parliament and the Council, Brussels, 16.12.2020, JOIN(2020) 18 final.

Evropske unije na ubrzanu digitalizaciju i povećano oslanjanje na nove informacione tehnologije – trendove koje je kriza izazvana koronavirusom učinila očiglednim (Novičić, 2021). Kako navodi Tasheva (2021), ogromna digitalna tranzicija postavila je izazove sajber bezbednosti na tri fronta: previše novih korisnika je na mreži, digitalizacija malih i srednjih preduzeća i javnih usluga je bila prebrza, a nivo sajber otpornosti kritične infrastrukture ostao je prenizak. Zbog svega navedenog, Unija je morala pružiti novi i sveobuhvatan odgovor, u vidu Strategije. U skladu sa temom i potrebama ovog rada, osvrnućemo se na one delove Strategije koji se eksplicitno odnose na visokotehnološki kriminal, odnosno one delove sa kojima je moguće i potrebno uskladiti strateško-pravni okvir zaštite od ovog vida kriminala u BiH.

Prvi deo Strategije je uvodni i deskriptivnog je karaktera. U ovom delu, sajber bezbednost je prepoznata kao integralni deo „bezbednosti Evropljana“, te se navodi da je ista od suštinskog značaja za izgradnju otporne, „zelene“ i digitalne Evrope. Posebno je apostrofirana zavisnost kritične infrastrukture (transport, energetika, zdravstvo, telekomunikacije, finansije) od bezbednosti mrežnih i informacionih sistema. Takođe, upozorava se na tzv. hibridna dejstva u sajber prostoru, odnosno rat (dez)informacijama koji podriva međunarodnu bezbednost. Ukazano je i na činjenicu da istrage gotovo svih vrsta krivičnih dela imaju digitalnu komponentu. Unapređenje sajber bezbednosti je, stoga, od suštinskog značaja za poverenje ljudi u inovacije, povezanost i automatizaciju, kao i za zaštitu osnovnih prava i sloboda, uključujući prava na privatnost i zaštitu ličnih podataka, kao i slobodu izražavanja. Uvažavajući napredak postignut po prethodnim strategijama, Strategija sadrži konkretne predloge za primenu tri glavna instrumenta – regulatornih, investicionih i političkih instrumenata – za rešavanje tri oblasti delovanja EU – (1) otpornost, tehnološki suverenitet i liderstvo, (2) izgradnja operativnih kapaciteta za sprečavanje, odvracanje i reagovanje, i (3) unapređenje globalnog i otvorenog sajber prostora. Kao što smo rekli, u nastavku rada biće prezentovani pojedini – najpraktičniji delovi Strategije koje bi bilo potrebno implementirati u BiH, zemlju koja pretenduje da postane član EU.

Prvo, Strategija predlaže reviziju zakonodavstva o kritičnoj infrastrukturi – energija, transport, zdravstvo. Kao cilj je proklamovano smanjenje nedoslednosti na unutrašnjem tržištu, poboljšanje izveštavanja o bezbednosti i incidentima, nacionalnog nadzora, kao i kapaciteta nadležnih tela (Novičić, 2021). Takođe, pominje se i jačanje „sajber otpornosti“ demokratskih procesa i institucija, sa posebnim akcentom na slobodne izbore, demokratski diskurs i medijski pluralitet. Mišljenja smo da je ovaj deo Strategije posebno značajan za zemlje kandidate za članstvo u EU, kao što je BiH. U ovoj zemlji nije uspostavljen jedinstven sistem zaštite kritične infrastrukture, a pitanja sprovođenja slobodnih izbora i medijskih sloboda uvek

su u žiži interesovanja domaće i evropske javnosti. Nikako ne treba prenebregnuti uticaj koji događaji i delovanja u sajber prostoru imaju na kritičnu infrastrukturu, ali i na implementaciju demokratskih procesa, a što je Strategija i prepoznala.

Drugo, Strategija govori o izgradnji tzv. „evropskog sajber štita“. Zapravo, reč je o mreži bezbednosnih operativnih centara zaduženih za prepoznavanje i prijavljivanje sajber pretnji i sajber napada, te periodičnog sumiranja (kroz izveštaje) stanja sajber bezbednosti na nivou EU. Razmenjujući informacije i prevenirajući sajber napade, ovaki centri bi značajno doprineli sajber bezbednosti Evrope, kreirajući svojevrstan sajber štit iznad „evropskog neba“. U tom smislu, Evropska agencija za sajber bezbednost će pružati podršku izgradnji nacionalnih operativnih centara, pre svega u smislu finansiranja⁷⁷ i obuke osoblja. Prema našem mišljenju, posebno je značajno što bi ovi centri pomagali nacionalnim pravosudnim i policijskim organima u borbi protiv visokotehnološkog kriminala, praktično im dostavljajući dokaze koji bi se mogli koristiti u krivičnom postupku.

Treće, dokument govori i o bezbednosti tzv. „internet stvari“. Radi se o uređajima povezanim na internet, na način koji im omogućuje da razmenjuju podatke i bez direktnog učešća čoveka, a broj tih uređaja već sada premašuje broj ljudi na Zemlji (Novičić, 2021). Zbog potencijalno štetnih posledica masovne upotrebe ovih uređaja, bitno je voditi računa o njihovoj bezbednosti, a da se, pri tom, ne naruše njihove performanse. Evropska komisija već preduzima mere u pravcu kreiranja šema sertifikacije ovakvih uređaja. Takva pravila uključuju različite obaveze za proizvođače internet stvari, npr. da se bave ranjivostima softvera, kao i da obezbede, na kraju životnog veka uređaja, brisanje ličnih i drugih osetljivih podataka korisnika. Mišljenja smo da edukacija građana o bezbednom korišćenju „internet stvari“ predstavlja važan činilac sajber bezbednosti evropskog prostora. Pored toga, sve „internet stvari“ i druga tehnologija koja ima poreklo van evropskog tržišta, predstavljaju dodatnu opasnost, jer su nepoznanica i za evropske stručnjake. Tako Farrand i Carrapico (2022), govore o potrebi potpunog vraćanja tzv. „digitalnog suvereniteta“ Evropske unije. Naime, EU je shvatila da njeno prekomerno oslanjanje na tehnologiju u stranom vlasništvu ili tehnologiju koja potiče od privatnih aktera iz SAD i Kine, samo po sebi predstavlja pretnju sajber bezbednosti.

Četvrto, a nastavno na gore navedeno, jedan od ciljeva Strategije jeste i pojačano prisustvo evropskih firmi u lancima nabavke tehnologije, uključujući obećavajuću ulogu Evropskog centra za industriju, tehnologiju i istraživanje u oblasti sajber bezbednosti, kojim upravlja EU, zajedno sa državama članicama

7 U dokumentu je pomenut budžet od preko 300 miliona eura za potrebe podrške jačanju javno-privatnog partnerstva i prekogranične saradnje u sajber bezbednosti, kao i za potrebe usavršavanja postojećih i izgradnje novih operativnih centara.

(Novičić, 2021; Pruckova, 2021). Potrebno je da Evropska unija uspostavi punu kontrolu nad svojom digitalnom infrastrukturom i tehnološkom proizvodnjom. U tom cilju, planirana je pomoć za „bezbednu digitalnu transformaciju“, odnosno lanac nabavke koji uključuje tehnologiju naredne generacije procesora, ultra bezbedno povezivanje na internet, kao i 6G mrežu. U fokusu navedenog je podsticanje privatnih investicija, javno-privatnog partnerstva, kao i podrška malim i srednjim preduzećima. Cilj je i da se države podstaknu na ulaganje u industriju tehnologija. Predviđena je i podrška za razvoj namenskih programa edukacije za sajber bezbednost (pominje se i razvijanje programa master akademskih studija), istraživanje i internet inovacije koje razvijaju tehnologije za poboljšanje privatnosti i bezbednu komunikaciju. Sprovođenje ovih inicijativa, u okviru agende EU o digitalnom suverenitetu, posebno će zahtevati „dalje širenje postojećih javno-privatnih partnerstava, posebno u oblastima brzih tehnoloških promena, kao što su robotika, veštačka inteligencija, kvantno računarstvo...“ (Farrand, Carrapico, 2022: 450).

Peto, Strategija se referiše i na radnu snagu koja ima veštine u pogledu sajber bezbednosti. Naime, procene govore da postoji 291.000 slobodnih radnih mesta za stručnjake te vrste u Evropi. U tom smislu, napori EU da unapredi radnu snagu, da razvije, privuče i zadrži najbolje talente za sajber bezbednost i da ulaže u istraživanje i inovacije svetske klase, čine važnu komponentu opšte zaštite od sajber pretnji. Ovo polje nudi veliki potencijal. Potrebno je raditi na podizanju svesti o sajber bezbednosti među pojedincima, posebno decom i mladima, kao i organizacijama, a posebno malim i srednjim preduzećima. Mišljenja smo da je, pored navedenog, potrebno raditi i na planu stvaranja visokoobrazovanih stručnjaka za sajber bezbednost. U tom kontekstu, primera radi, Blažič J. B. (2022: 3032) navodi da se odgovori na nedostatak veština u oblasti sajber bezbednosti mogu naći u „obogaćivanju nastavnih planova i programa visokoškolskih ustanova novim sadržajima iz oblasti koje su najmanje obuhvaćene, kao što su organizacioni ili ljudski aspekti sajber bezbednosti“. Autorka navodi da primeri dobre prakse postoje u najrazvijenijim zemljama EU, ali i da je njihov broj veoma mali, te da je potrebna politička volja za iznalaženje zajedničkih šema akreditacije studijskih programa.

Šesto, kao važan korak ka uspostavljanju evropskog okvira za upravljanje krizama sajber bezbednosti, predstavljena je ideja o „Zajedničkoj sajber jedinici“, kao svojevrsnoj virtualnoj i fizičkoj platformi za saradnju različitih zajednica sajber bezbednosti u EU. Jedinica bi mogla da popuni dve glavne praznine koje, trenutno, povećavaju ranjivost i stvaraju neefikasnost po pitanju odgovora na prekogranične pretnje i incidente koji utiču na Uniju. Prvo, civilne, diplomatske, bezbednosne i odbrambene sajber-bezbednosne zajednice još uvek nemaju

zajednički prostor za negovanje strukturisane operativne i tehničke saradnje. Drugo, relevantni akteri u oblasti sajber bezbednosti još uvek nisu u mogućnosti da iskoriste puni potencijal operativne saradnje i međusobne pomoći u okviru postojećih mreža i zajednica. Ovo uključuje odsustvo platforme koja omogućava operativnu saradnju sa privatnim sektorom. Jedinica treba da poboljša i ubrza koordinaciju i omogući EU da se suoči i odgovori na sajber incidente i krize velikih razmera. Ona ne bi bila dodatno, samostalno telo, niti bi uticala na nadležnosti i ovlašćenja nacionalnih organa bezbednosti. Umesto toga, Jedinica bi delovala kao zaštitni mehanizam i virtualna platforma u kojoj nacionalne države mogu da se oslanjaju na međusobnu podršku i stručnost. Takođe, uspostavljanje Jedinice bi uticalo na ispunjenje tri glavna cilja. Prvo, to bi osiguralo spremnost svih zajednica za sajber bezbednost; drugo, kroz razmenu informacija obezbedilo bi kontinuiranu zajedničku svest o stanju sajber bezbednosti; treće, to bi ojačalo koordiniran odgovor i oporavak (Pruckova, 2021). Još jednom naglašavamo da je regionalna bezbednosna saradnja u borbi protiv visokotehnološkog kriminala uslov bez kojeg se ne može.

Sedmo, jedno manje poglavlje u okviru Strategije odnosi se na zaštitu od visokotehnološkog kriminala. Napomenuto je da istrage gotovo svih vrsta krivičnih dela imaju svoju digitalnu komponentu, a efektivna i efikasna zaštita od visokotehnološkog kriminala je ključni faktor u ostvarivanju sajber bezbednosti – nije dovoljno samo biti otporan, potrebno je identifikovati i procesuirati sajber kriminalce. U tom kontekstu, Evropska komisija najavljuje da će nastaviti „sveobuhvatan pristup“ saradnji raznih aktera sajber bezbednosti i (kao što je npr. Europol), da će dalje organizovati zajedničke konferencije, formulisati izveštaje itd. (Novičić, 2021). U vezi s tim, EU i nacionalne vlasti treba da prošire i unaprede istražne kapacitete organa za sprovođenje zakona po pitanju visokotehnološkog kriminala, u potpunosti poštujući osnovna ljudska prava i slobode, te uspostavljajući ravnotežu između slobode i sajber bezbednosti. Takođe, EU bi trebalo da bude u stanju da se uhvati u koštac sa sajber kriminalom kroz svrsishodno i potpuno primenjeno zakonodavstvo. U tom kontekstu, govori se i o evidentnoj zastarelosti postojeće regulative Unije o visokotehnološkom kriminalu, koja ne pruža najbolji mogući okvir nacionalnim zakonodavcima (Fahey, 2022). Međutim, regulativu mora pratiti i osposobljavanje relevantnih institucija, pre svega policijskih organa. Organi za sprovođenje zakona moraju biti potpuno opremljeni za digitalne istrage, uz neophodne veštine i forenzičke alate. Pored toga, Europol će dalje razvijati svoju ulogu stručnog centra za podršku nacionalnim organima za sprovođenje zakona u borbi protiv „sajber omogućenog“ i „sajber zavisnog“ kriminala, doprinoseći definisanju zajedničkih forenzičkih standarda. Komisija je najavila i nastavak rada na obezbeđenju kanala za dobijanje

prekograničnog pristupa elektronskim dokazima za potrebe kriminalističkih istra- ga, uz poštovanje svih zaštitnih mera.

Osmo, Strategija promovise tzv. diplomatski paket alata za sajber bezbed- nost, koji EU koristi da spreči, obeshrabri, odvрати i odgovori na zlonamerne sajber aktivnosti . U kontekstu toga, EU će podsticati uspostavljanje Radne oba- veštajne grupe za sajber bezbednost, sastavljene od predstavnika zemalja članica, radi unapređenja strateške obaveštajne saradnje o sajber pretnjama i aktivnostima. U ovaj proces biće uključena sva tela koja se bave obaveštajnim radom, suzbija- njem dezinformacija i hibridnog stranog uticaja, razvojem situacione svesti i sl. To bi doprinelo odgovornom ponašanju država i saradnji u sajber prostoru, pogo- tovo u borbi protiv najtežih sajber pretnji koje ugrožavaju kritičnu infrastrukturu, demokratske institucije i procese, lance snabdevanja, intelektualnu svojinu i dr. Ako se zemlje članice EU okrenu istinskoj sajber diplomatiji, vođenoj maksimum „strateške otvorenosti“ u svojoj institucionalnoj, demokratskoj i ekonomskoj di- menziji, one mogu obezbediti da posleratna era prosto ne postane „digitalna pre- dratna era“ (Bendiek, Kettemann, 2021: 7). Bez dalje elaboracije, sugerisana je i mogućnost da se Paket alata sagleda u kontekstu upotrebe ugovornih klauzula o uzajamnoj odbrani i solidarnosti koje pokrivaju čitav spektar scenarija koji mogu zahtevati od država članica da obezbede uzajamnu pomoć u slučaju sajber napada, ali odluka o vrsti pomoći ostavljena je državama članicama (Novičić, 2021).

Da zaključimo, možemo reći da je rat u Ukrajini samo vrh ledenog brega onoga što doživljavamo unutar globalnog bezbednosnog okruženja, koje postaje sve kompleksnije i međuzavisnije. Sajber otpornost Evropske unije, njenih člani- ca, ali i zemalja koje pretenduju da postanu članice, ugroženija je nego ikada pre. Sajber napadi i hibridne pretnje su, nažalost, deo svakodnevice za evropsku bez- bednosnu arhitekturu. Stoga, sveobuhvatan pristup EU zasnovan na poverenju, solidarnosti i uzajamnoj pomoći je ključan za borbu protiv sadašnjih i budućih pretnji. Predstavljena Strategija predstavlja veliki iskorak ka tom cilju. Javno-pri- vatno partnerstvo, jedinstveni lanci snabdevanja, mere zaštite, koordinisana borba protiv visokotehnološkog kriminala, formiranje zajedničkih istražnih timova, samo su neki od delova dokumenta koji mogu značajno doprineti bezbednosti Unije, ali i onih zemalja koji teže da postanu njeni punopravni članovi. U tom pogledu, kada je u pitanju izgradnja i jačanje sajber kapaciteta, EU će ostati fo- kusirana na Zapadni Balkan. Njeni naponi, u tom pravcu, treba da podrže razvoj zakonodavstva i politika zapadnobalkanskih zemalja (uključujući BiH), u skladu sa relevantnim politikama i standardima EU sajber diplomatije. EU takođe treba da pomogne ovim zemljama u suočavanju sa rastućim izazovima zlonamernih sajber aktivnosti koje direktno štete razvoju njihovih društava i integritetu i bezbed- nosti demokratskih sistema i procesa.

5. Zaključna razmatranja

Sajber prostor nudi široke mogućnosti za razvoj bosanskohercegovačke ekonomije, kao i za sve građane BiH, budući da broj aktivnih korisnika interneta i broj konektovanih uređaja u ovoj zemlji eksponencijalno raste. Zbog toga Bosna i Hercegovina mora unaprediti svoje kapacitete (pre svega pravne) za suzbijanje sajber pretnji, a posebno visokotehnološkog kriminala. Ovaj cilj najlakše će postići uplivom u međunarodne i regionalne tokove saradnje u ovoj oblasti. U kontekstu toga, jedan od uslova koji Bosna i Hercegovina mora ispuniti na svom putu ka članstvu u EU svakako je i adekvatan nivo sajber bezbednosti. Obaveza BiH, u tom smislu, jeste i donošenje adekvatne strategije sajber bezbednosti. To se do danas nije dogodilo, a potrebno je što pre, ne samo radi pukog udovoljavanja evropskim birokratama, već zbog jedne realne potrebe.

Pravni okvir zaštite od visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini moramo posmatrati kroz prizmu ustavno-političkog ustrojstva državne zajednice. Dakle, razlikujemo državne i entitetske pravne mehanizme za suprotstavljanje ovom obliku kriminala. Ovde bismo, takođe, trebali naglasiti sve probleme uzrokovane složenošću sistema bezbednosti Bosne i Hercegovine i relativno čestim sukobima nadležnosti između institucija različitih nivoa vlasti. To svakako utiče na efikasnost represivnog aparata u BiH da odgovori izazovima koje nameću novi oblici kriminala koji ne poznaju ni državne granice, a kamoli kantonalne ili entitetske linije razgraničenja. Takođe, različiti nivoi vlasti imaju različite nivoe pripremljenosti, koji su doveli do različitog pristupa pitanjima sajber bezbednosti u okviru Bosne i Hercegovine. Rezultat je nejednak nivo zaštite korisnika, kako u javnom, tako i u privatnom sektoru, a koji podriva ukupni nivo zaštite sajber prostora, te onemogućava pravovremeno delovanje, saradnju i koordinaciju sa ostalim državama u regiji i svetu (OEBS, 2019).

Bosna i Hercegovina potpisnica je Konvencije o visokotehnološkom kriminalu iz 2001. godine što je svakako bio najvažniji korak ka uspostavljanju adekvatnog pravnog okvira zaštite od ovog kriminalnog fenomena. Ipak, BiH treba dalje raditi na planu usvajanja nove i usaglašavanja postojeće (zakonske i podzakonske) legislative, prvenstveno sa aktima Evropske unije, uključujući i gore opisanu Strategiju, kao i drugim međunarodnim propisima, obavezama i standardima sajber bezbednosti. Neusklađenosti treba utvrditi i, gde je moguće, otkloniti. Ono što je svakako potrebno jeste, u Krivičnom zakonu BiH, propisati krivična dela iz domena visokotehnološkog kriminala, sa međunarodnim i međuentitetskim elementima. Međutim, puka harmonizacija prava BiH sa odgovarajućim međunarodnim standardima će ostati prosto ispunjavanje forme ukoliko se ne preduzmu konkretni potezi za usaglašavanje društvene i normativne stvarnosti. U svetlu

toga, potrebno je raditi na podizanju nivoa svesti i znanja o sajber sigurnosti, jačati obrazovne pogone na tom planu (specijalističke ili master akademske studije), te stimulisati naučna istraživanja.

Republika Srpska ima dosta upotpunjene zakonske i podzakonske mehanizme za zaštitu od visokotehnološkog kriminala. U ovom entitetu uspostavljeni su pravni, ali i institucionalni kapaciteti koji su, u zadovoljavajućoj meri, usklađeni sa evropskim zahtevima koji, kako mnogi navode, prednjače u odnosu na Federaciju Bosne i Hercegovine, ali i na neke zemlje okruženja. Krivični zakonik Republike Srpske, donesen pre svega pet godina, sadrži inkriminacije koje odgovaraju trendovima visokotehnološkog kriminala u Bosni i Hercegovini. Takođe, veoma značajan pravni akt u ovom smislu je i Zakon o informacionoj bezbjednosti Republike Srpske, ali i podzakonski akti koji ga dalje razrađuju. Ovim propisima uspostavljeno je Odjeljenje za informacionu bezbjednost Republike Srpske („CERT“). Možemo zaključiti da je sličan zakon potrebno doneti i u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Na kraju, ukratko ćemo analizirati šta bi to BiH mogla uraditi na planu usklađivanja sa Strategijom sajber bezbednosti EU za digitalnu deceniju.

Prvo, Bosna i Hercegovina mora revidirati zakonodavstvo o kritičnoj infrastrukturi. Za sada, samo Republika Srpska ima usvojen zakon o kritičnoj infrastrukturi. Takav zakon je potrebno doneti i u Federaciji Bosne i Hercegovine, kao i na državnom nivou, za oblasti iz nadležnosti države. Ovim zakonima treba da bude propisana zaštita informaciono-komunikacionih sistema za pružanje ključnih usluga, odnosno definisana kritična informaciono-komunikaciona struktura (elektronske komunikacije, prenos podataka, informacioni sistemi, pružanje audio, i audio i video medijskih usluga), kako je to već učinjeno na nivou Republike Srpske. Po tom pitanju, potrebno je i zakonski definisati obavezu provođenja zaštite javne informaciono-komunikacione infrastrukture za sve javne i privatne operatore.

Drugo, Bosna i Hercegovina je jedina zemlja u Evropi koja nema uspostavljen CSIRT sistem – sistem pomoći korisnicima interneta u primeni proaktivnih mera za smanjivanje rizika od sajber incidenata te pružanje pomoći u suzbijanju posledica nastalih sajber incidenata. Ovaj sistem je potrebno hitno uspostaviti na nivou BiH, kako bi država postala deo tzv. evropskog sajber štita.

Treće, u Bosni i Hercegovini je neophodno uspostaviti sistem sertifikacije tzv. internet stvari, odnosno odgovarajuće obaveze za proizvođače takvih uređaja (da se bave ranjivostima softvera, kao i da obezbede, na kraju životnog veka uređaja, brisanje ličnih i drugih osetljivih podataka korisnika...).

Četvrto, Bosna i Hercegovina treba da bude uključena u evropski lanac nabavke tehnologija, odnosno investirati u nove tehnologije po principu javno-privatnog partnerstva – sa preduzećima i korporacijama koje razvijaju i nude proizvode,

rešenja i usluge iz domena sajber bezbednosti, kao i sa operatorima ključnih usluga. Na ovaj način država bi bila zaštićena od neproverenih tehnologija poreklom iz van-evropskih tržišta i koje, kako smo i videli, mogu da ugrize sajber bezbednost Unije.

Peto, Bosna i Hercegovina mora ulagati u ljudske resurse – radnu snagu koja raspolaže veštinama i znanjima iz oblasti sajber bezbednosti. Cilj je da razvije, privuče i zadrži najbolje talente za sajber bezbednost i da ulaže u istraživanja i inovacije. Takođe, univerziteti u Bosni i Hercegovini moraju preduzeti aktivnosti na planu akreditacije studijskih programa za stvaranje visokoobrazovanih stručnjaka za sajber bezbednost.

Šesto, Bosna i Hercegovina se mora aktivno uključiti u sve tokove saradnje po pitanju sajber bezbednosti – međunarodna, a pre svega regionalna saradnja. Ova saradnja obuhvata razmenu informacija o izazovima, rizicima i pretnjama sajber bezbednosti, unutar tzv. Zajedničke sajber jedinice, koja bi trebala da bude potpuno opremljena (u tehničkom i operativnom smislu) do juna 2023. godine.⁸⁸

Sedmo, neophodno je dalje usavršavanje, pre svega, operativno-istražnih kapaciteta za zaštitu od visokotehnološkog kriminala. Primera radi, bitan nedostatak važećih zakona o krivičnom postupku u BiH (ima ih četiri) jeste što ne nude definiciju dokaza, a samim tim ni definiciju elektronskog dokaza, čija specifičnost proizilazi iz njihove prirode (vrlo lako se mogu izmeniti ili uništiti, mogu biti smešteni na udaljenom serveru van teritorijalne nadležnosti organa koji ih prikupljaju, mogu biti vidljivi ili nevidljivi). Zakoni o krivičnom postupku u BiH ne predviđaju posebne mehanizme i ovlašćenja procesnih subjekata u pogledu rada s ovom vrstom dokaza, već se primenjuju opšta procesna pravila, kao i pogledu svih ostalih dokaza. Ovo je neophodno izmeniti unošenjem posebnih procesnih normi o elektronskim dokazima. Paralelno s tim, potrebno je unaprediti kapacitete za digitalnu forenziku. Pored izmena i dopuna krivičnog procesnog zakonodavstva, krivično materijalno pravo treba u stopu da prati razvoj visokotehnološkog kriminala.

Osmo, u kontekstu evrointegracijskog puta BiH, ova država će morati postati deo strateške obaveštajne saradnje o sajber pretnjama i aktivnostima, te uzeti učešće u radu Radne obaveštajne grupe za sajber bezbednost, kada ista bude uspostavljena na nivou EU.

Da zaključimo, usklađenost strateškog i pravnog okvira u Bosni i Hercegovini sa evropskim standardima sajber bezbednosti nalazi se na nivou ukupnih dostignuća ove države na putu ka članstvu u Evropskoj uniji. Da bi se proces usklađivanja ubrzao, potrebno je, pre svega, prevazići unutrašnje podele i neusklađenosti, koje proizilaze iz specifične ustavno-političke koncepcije države, te doneti strateški dokument iz oblasti sajber bezbednosti u što kraćem roku.

8 <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/joint-cyber-unit>

Literatura

- Bejatović, S. (2012). Visokotehnološki kriminal i krivičnopravni instrumenti suprotstavljanja. *Suzbijanje kriminala i evropske integracije, s osvrtom na visokotehnološki kriminal* (pp. 17–30). Laktaši: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- Bendiek, A., & Kettemann, M. C. (2021). *Revisiting the EU cybersecurity strategy: a call for EU cyber diplomacy*. (SWP Comment, 16/2021). Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit. <https://doi.org/10.18449/2021C16> .
- Blažič, B.J. (2022). Changing the landscape of cybersecurity education in the EU: Will the new approach produce the required cybersecurity skills?. *Educ Inf Technol* 27, 3011–3036 (2022). <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10704-y>.
- Bošković, M., Jovičić, D. (2002). *Kriminalistika metodika*. Banja Luka: Viša škola unutrašnjih poslova.
- Brenner S. (2002). *Organized Cybercrime? How Cyberspace May Affect the Structure of Criminal Relationships*, North Carolina Journal of Law & Technology, 4/2002, pp. 27–29.
- Vranješ, N., Rajčević, S. (2012). Pravni i institucionalni okvir suprotstavljanja visokotehnološkom kriminalitetu u Republici Srpskoj. *Suzbijanje kriminala i evropske integracije, s osvrtom na visokotehnološki kriminal* (pp. 119–127). Laktaši: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council – (EU Network and Information Security Directive) of 6 July 2016 Union.
- Zakon o zaštiti ličnih podataka, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 49/06, 76/11, 89/11.
- Zakon o zaštiti tajnih podataka, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 54/05, 12/09.
- Zakon o informacionoj bezbjednosti, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 70/11.
- Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13, 65/18.
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 10/23.
- Ignjatović, Đ. (1991). *Pojmovno određenje kompjuterskog kriminaliteta*. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 39(1–3), 136–144.
- Konvencija o visokotehnološkom kriminalu, Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, br. 06/2006.

- Krivični zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18, 46/21, 31/23, 47/23.
- Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, br. 19/2020 – prečišćen tekst.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 36/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16, 75/17.
- Krivični zakonik Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 64/17, 104/18, 15/21, 89/21.
- Mijalković, S., Arežina-Đerić, V., Bošković, G. (2010). Korelacija informacione i nacionalne bezbednosti. *Savetovanje o zloupotrebi IT*. Beograd: ZITEH, Dostupno na: <https://singipedia.singidunum.ac.rs/izdanje/40146-korelacija-informacione-i-nacionalne-bezbednosti> , pristupljeno: 20. 7. 2023.
- Milošević, M., Putnik, N. (2017). *Sajber bezbednost i zaštita od visokotehnološkog kriminala u Republici Srbiji – strateški i pravni okvir*. Kultura polisa, god. XIV (2017), br. 33, str. 177–191.
- Novičić, Ž. (2021). Nova strategija sajber bezbednosti EU za digitalnu deceniju — analiza. Razvojni pravci Evropske unije nakon pandemije KOVID 19 / [ed. Nevena Stanković, Dragana Dabić, Goran Bandov]. – ISBN 978-86-7067-289-5. – (2021), str. 123–145.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1986). *Computer – Related Crime: Analysis of Legal Policy*. Paris. Available at: <https://unov.tind.io/record/559/> , accessed on: 30. 7. 2023.
- Petrović, L. (2007). *Informaciona sigurnost u savremenom svetu*, Info M – Časopis za informacione tehnologije i multimedijalne sisteme, broj 24, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, str. 10–11.
- Pravilnik o standardima informacione bezbednosti, broj: 19/6-010-/91-23/12 od 10. 5. 2013. Dostupno na: www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mnk/Documents/Правилник%20о%20мјерама%20информационе%20безбједности_517156617.pdf , pristupljeno: 20. 7. 2023.
- Pruckova, M. (2021). *New EU's cybersecurity package: ambitious proposals, daring tasks and deeper cooperation*. Available at: <https://ccdcoe.org/library/publications/new-eus-cybersecurity-package-ambitious-proposals-daring-tasks-and-deeper-cooperation/> , accessed on: 22. 7. 2023.
- Simonović, B. (2004) *Kriminalistika*. Kragujevac: Pravni fakultet.
- *Smjernice za strateški okvir sajber sigurnosti u Bosni i Hercegovini*. (2019). Sarajevo: OEBS. Dostupno na: <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/438386> , pristupljeno: 20. 7. 2023.

- Schreier, F., Weekes, B., Winkler, T. (2010). *Cyber Security: The Road Ahead*. Geneva: DCAF.
- Stephson, P. (2010). *Investigating Computer-Related Crime*, Boca Rato: CRC Press.
- Tasheva, I. (2021). *Cybersecurity post-COVID-19: Lessons learned and policy recommendations*. *European View*, 20(2), 140–149.
- *The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade*, Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, Joint communication to the European Parliament and the Council, Brussels, 16. 12. 2020, JOIN(2020) 18 final.
- United Nations (2005). *Workshop 6: Measures to Combat Computer-related Crime*. Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, Bangkok, 18–25 April 2005 (A/CONF.203/14). Available at: <https://www.unodc.org/congress/en/previous/previous-11docs.html> , accessed on: 15. 7. 2023.
- Uredba o mjerama informacione bezbjednosti, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 91/12.
- Urošević, V., Ivanović, Z., Uljanov, S. (2012). *Mač u World Wide Web-u – Izazovi visokotehnološkog kriminala*. Beograd: „Eternal mix“.
- <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/joint-cyber-unit> , accessed on: 20. 7. 2023.
- <https://fmpik.gov.ba/bh/aktuelnosti/obavje%C5%A1tenja/308-poziv-za-dostavljanje-primjedbi,-prijedloga-i-komantara-na-zakon-o-informacionoj-sigurnosti-i-sigurnosti-mre%C5%BEnih-i-informacionih-sistema.html>, accessed on: 20. 7. 2023.
- Farrand B., Carrapico H. (2022). *Digital sovereignty and taking back control: from regulatory capitalism to regulatory mercantilism in EU cybersecurity*, *European Security*, 31:3, 435–453, DOI: 10.1080/09662839.2022.2102896.
- Fahey, E. (2022). Developing EU cybercrime and cybersecurity On legal challenges of EU institutionalisation of cyber law-making. In: Hoerber, T., Weber, G. & Cabras, I. (Eds.), *The Routledge Handbook of European Integrations* (pp. 270–284). Abingdon, UK: Routledge. ISBN 9780367203078.
- Šikman, M., Milošević, M. (2012). Normativne pretpostavke za suprotstavljanje visokotehnološkom kriminalitetu u Republici Srbiji i Republici Srpskoj. *Suzbijanje kriminala i evropske integracije, s osvrtom na visokotehnološki kriminal* (pp. 3–15). Laktaši: Visoka škola unutrašnjih poslova.

Petar Djukic, MSc
PhD Candidate at the Faculty of Security Studies
University of Belgrade

**LEGAL FRAMEWORK FOR PROTECTION
AGAINST HIGH-TECH CRIME IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA – analysis of strategic
goals and the possibility of harmonization
with the European cyber security strategy**

The topic of this paper is the legal framework for protection against high-tech crime in Bosnia and Herzegovina, with an analysis of strategic goals and the possibility of alignment with the EU Cyber Security Strategy for the Digital Decade, which was adopted the year before last. The paper provides a conceptual definition of high-tech crime and cyber security, as well as their basic characteristics. Then, in brief, the legal framework of protection against high-tech crime in Bosnia and Herzegovina was analyzed. When it comes to the EU Cyber Security Strategy for the Digital Decade, the most significant parts of it are interpreted in the continuation of the work, especially those that could have application significance for Bosnia and Herzegovina. Based on the above, appropriate recommendations were given in the final deliberations for the improvement of the legal and strategic framework of cyber security in BiH.

Keywords: *High-tech Crime, Cyber Security, Protection, Strategy, Legal Framework, B&H, European Union.*

Faruk H. AVDIĆ, Msr*
Samostalni istraživač
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Pregledni rad
Primljeno: 15. maj 2022.
Prihvaćeno: 3. avgust 2022.
UDK: 347.964.1:343.13(497.6)
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.4>

OSNOVNA OBILJEŽJA KRIVIČNOG POSTUPKA PROTIV PRAVNIH LICA U BOSNI I HERCEGOVINI

Predmet ovog rada je analiza odredaba krivičnoprocesnog zakonodavstva Bosne i Hercegovine posvećenih uređivanju krivičnog postupka protiv pravnog lica. Predmetni rad ima dva cilja. Prvi cilj je rasvijetliti pravni položaj pravnog lica u krivičnom postupku u slučaju kada se ovaj subjekt nađe u ulozi lica protiv kojeg se vodi krivični postupak. U tom smislu, ova analiza je uzela u obzir jedinstvenost krivičnog postupka protiv fizičkog i pravnog lica, nadležnost u pogledu pravnog lica, prava i dužnosti zastupnika pravnih lica, pitanja dostavljanja i troškova zastupnika, kao i pravo pravnog lica na branioca i prinudne mjere koje se primjenjuju prema pravnim licima. S tim u vezi, s obzirom na njegov značaj za ostvarivanje odbrane pravnog lica, posebna pažnja posvećena je ulozi zastupnika pravnog lica. Drugi cilj sastoji se u sagledavanju nedostataka uređivanja procesnog položaja pravnog lica koje je podvrgnuto krivičnom postupku. U radu je korištena normativna i formalna dogmatska metoda u analizi pojedinosti njegovog predmeta. U radu je zaključeno da zakonsko uređenje krivičnog postupka protiv pravnog lica u Bosni i Hercegovini nije na zadovoljavajućem

* E-mail: hadziavdicfaruk@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7567-5588>.

nivou budući da mnoga pitanja od posebnog značaja nisu uključena u važeće zakone o krivičnom postupku.

Ključne riječi: krivičnoprocesno zakonodavstvo, krivični postupak, pravno lice, zastupnik, pravo na odbranu.

1. Uvod

Odgovornost pravnih lica za krivična djela uvedena je u pravni sistem Bosne i Hercegovine 2003. godine stupanjem na snagu novog krivičnog materijalnog zakonodavstva.¹ Iste godine, stupanjem na snagu novih krivičnoprocesnih zakona,² utvrđena su pravila krivičnog postupka protiv pravnih lica.³ U vezi s tim, uopšteno govoreći, u krivičnom postupku vođenom protiv pravnog lica primjenjuju se dvije vrste odredaba. Prvo, primjenjuju se sve odredbe krivičnoprocesnog zakona osim onih koje se po prirodi stvari ne mogu primijeniti prema pravnom licu iz razloga što pravno lice ne posjeduje psihofizičke osobine kao fizičko lice. Drugo, uređivanje krivičnog postupka protiv pravnog lica zahtijeva uvođenje posebnih pravila postupka i novih procesnih ustanova koji će primjenjivati isključivo u ovoj vrsti postupka.⁴ S tim u vezi, za razliku od pojedinih zakonodavstava koja krivični postupak protiv pravnih lica uređuju posebnim zakonom, kao što je, primjera radi, slučaj u pravu Republike Srbije (Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela Republike Srbije: u daljem tekstu: ZOPLKD RS) i Republike

- 1 Krivično materijalno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine sačinjeno je od: 1) Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine; 2) Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine; 3) Krivičnog zakona Republike Srpske; 4) Krivičnog zakona Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine.
- 2 Krivičnoprocesno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine obuhvata: 1) Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ZKP BiH); 2) Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine; 3) Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske; 4) Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. Navedeni Zakoni prihvatili su model tzv. limitirane izvedene (akcesorne ili posredne) odgovornosti pravnog lica za krivično djelo jer odgovornost pravnog lica za krivično djelo vezuju uz protivpravno ostvarenje zakonskih obilježja određenog krivičnog djela učinjenog u ime, za račun ili u korist pravnog lica od strane fizičkog lica što znači da odgovornost pravnog lica za krivično djelo nije uslovljena postojanjem krivične odgovornosti učinioca (Babić et al., 2005: 473).
- 3 Dok je napuštanje sudskog i prelazak na tužilački koncept istrage najvažnija promjena, ostale važnije promjene koje sadrže novi zakoni o krivičnom postupku su: pregovaranje o krivici; zaštita svjedoka; postupak privremenog oduzimanja imovine; imunitet svjedoka; te kontradiktornost postupka a što se posebno odnosi na glavni pretres. (Simović, Simović-Nišević, 2011, 204 fn. 1)
- 4 Krivični postupak je antropomorfiziran (Đurđević, 2003: 757) iz razloga što je konstruisan i osmišljen za čovjeka i prilagođen njegovim psihofizičkim svojstvima, osobinama, te sposobnostima koje pravno lice po prirodi stvari ne može posjedovati. Iz tog razloga, utvrđivanje pravila krivičnog postupka protiv pravnih lica predstavlja poseban izazov za zakonodavca jer pravno lice u procesnom smislu, kao društvena tvorevina i vještačka konstrukcija, ne može biti tretirano na jednak način kao fizičko lice (Deckert, 2011: 173).

Hrvatske (Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela Republike Hrvatske: u daljem tekstu: ZOPOK RH), odredbe o krivičnom postupku protiv pravnih lica u bosanskohercegovačkom pravu isključivo se nalaze u zakonu kojim je uređen opći ili redovni krivični postupak.

2. Jedinostvenost postupka

Krivični postupak protiv pravnog lica pokreće se i provodi zajedno sa krivičnim postupkom protiv fizičkog lica kao učinioca (ZKP BiH, čl. 375, st. 1), odnosno po službenoj dužnosti pripaja se postupku protiv učinioca što ima za posljedicu da se protiv fizičkog i pravnog lica vodi jedinstven postupak u kojem se podiže jedna optužnica i izriče jedna presuda (ZKP BiH, čl. 375, st. 3)⁵ čime se izbjegava dvostruko izvođenje dokaza i provođenje ostalih procesnih radnji s obzirom na to da se odgovornost pravnog lica zasniva na krivičnom djelu učinjenom od strane fizičkog lica. U suprotnom slučaju, ako bi se vodili odvojeni postupci, učinjenje krivičnog od djela od strane fizičkog lica moralo bi se raspravljati u dva odvojena postupka. Nadalje, sudu je jednostavnije i takoreći prirodnije da u istom postupku raspravlja odgovornost fizičkog i pravnog lica za isto krivično djelo. Međutim, zakonodavac je vodeći računa o tome da krivično gonjenje fizičkog lica neće uvijek biti moguće u dva slučaja ipak dozvolio odstupanje od spomenutog principa utvrđujući pritom mogućnost pokretanja i vođenja postupka samo protiv pravnog lica. Tako, u prvom slučaju, pokretanje i vođenje postupka samo protiv pravnog lica dozvoljeno je ukoliko ne postoji mogućnost pokretanja i vođenja postupka protiv fizičkog lica kao učinioca krivičnog djela zbog zakonom propisanih razloga (ZKP BiH, čl. 375, st. 2).⁶ U drugom slučaju, moguće je pokrenuti i voditi postupak samo protiv pravnog lica pod uslovom da je postupak protiv učinioca krivičnog djela već proveden (ZKP BiH, čl. 375, st. 2).⁷

5 Spajanje postupka po službenoj dužnosti protiv fizičkog i pravnog lica vrši se na osnovu objektivnog koneksiteta jer je predmet jedinstvenog postupka utvrđivanje odgovornost više lica zbog njihovog učestvovanja u učinjenju istog krivičnog djela (M. N. Simović, Jovašević, V. M. Simović, 2016: 212).

6 Pod zakonom propisanim razlozima koji dozvoljavaju odstupanje od vođenja jedinstvenog postupka podrazumijevaju se pravne i stvarne prepreke koji isključuju krivično gonjenje učinioca. Tako, krivično gonjenje učinioca nekada neće biti moguće uslijed postojanja pravnih prepreka kao što su amnestija, pomilovanje, zastara, te imunitet prema unutrašnjem ili međunarodnom pravu. S druge strane, smrt, zatim duševna bolest koja ima za posljedicu nesposobnost učestvovanja u krivičnom postupku, te nemogućnost identifikacije učinioca krivičnog djela su primjer stvarnih prepreka koje isključuju krivično gonjenje fizičkog lica.

7 Dakle, u ovom slučaju već je donesena odluka kojom je krivični postupak protiv određeno fizičkog lica pravosnažno okončan tako da bi vođenje krivičnog postupka bilo u suprotnosti sa principom *ne bis in idem* (ZKP BiH, čl. 4) prema kojem niko ne može biti ponovno suđen za djelo za koje je već bio suđen i za koje je donesena pravosnažna sudska odluka.

Osim toga, u postupku provedenom protiv fizičkog lica moguće je utvrditi postojanje osnova sumnja u pogledu odgovornosti pravnog lica što posljedično tome zahtijeva pokretanje novog postupka, ali ovog puta samo protiv pravnog lica (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 927).⁸

3. Nadležnost, tok krivičnog postupka i vrste odluka

Kada se sprovodi jedinstven krivični postupak protiv fizičkog i pravnog lica, sud nadležan za sprovođenje krivičnog postupka protiv fizičkog lica istovremeno je nadležan za sprovođenje krivičnog postupka protiv krivično odgovornog pravnog lica u čije ime, za račun ili korist je fizičko lice učinilo krivično djelo koje je predmet postupka.⁹ Nadalje, govoreći o mjesnoj nadležnosti suda, ozbiljan nedostatak ZKP-a BiH-a sastoji u tome što nije određena mjesna nadležnost suda kada se krivični postupak sprovodi isključivo protiv pravnog lica, tako da bi u budućnost bilo potrebno predvidjeti mogućnost suda da sudi pravnim licima na osnovu toga što na području njegove mjesne nadležnosti domaće pravno lice ima sjedište ili strano pravno lice ima predstavništvo.¹⁰ Krivični postupak protiv pravnog lica prolazi kroz sve procesne stadije kao redovni (opći) krivični postupak¹¹ koji se vodi protiv fizičkog lica kao učinioca krivičnog djela,¹² s tim što je redosljed

8 Prema tome, mogućnost pokretanja i vođenja postupka samo protiv pravnog lica dolazi u obzir isključivo u slučajevima kada ne postoji mogućnost krivičnog gonjenja fizičkog lica zbog naprijed navedenih razloga (M. N. Simović, Jovašević, V. M. Simović, 2016: 213).

9 Međutim, postavlja se pitanje kako se određuje nadležnost u postupku protiv pravnog lica kada se krivični postupak sprovodi isključivo protiv pravnog lica. U vezi s tim, stvarna nadležnost suda se tada određuje s obzirom na težinu kazne propisane za fizičko lice u odnosu na krivično djelo koje je predmet postupka, dok se mjesna nadležnost takođe određuje na osnovu krivičnoprocesnih odredaba koje određuje mjesnu nadležnost u odnosu na fizičko lice. Prema tome, sud može zasnovati i vršiti nadležnost u odnosu na pravno lice ako ima nadležnost u odnosu na fizičko lice.

10 Ovakva mogućnost propisana je u Republici Hrvatskoj (ZOPOK RH, čl. 25, st. 1), dok zakonodavstvo Republike Srbije predviđa da je u krivičnom postupku protiv pravnog lica mjesno nadležan, po pravilu, sud na čijem području je krivično djelo učinjeno ili pokušano (ZOPLKD RS, čl. 36, st. 1). Međutim, ako se postupak pokreće samo protiv okrivljenog pravnog lica nadležan je sud na čijem području: 1) domaće pravno lice ima sjedište; 2) strano pravno lice ima predstavništvo ili ogranak (ZOPLKD RS, čl. 36, st. 2).

11 Normativnopravno posmatrano, krivičnoprocesno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine kao pojedine stadije krivičnog postupka poznaje i uređuje: istragu, postupak optuživanja, stadij glavnog pretresa i postupak o (redovnim i vanrednim) pravnim lijekovima (Sijerčić–Čolić, 2012b: 21). Strukturalno posmatrano, krivični postupak u Bosni i Hercegovini podijeljen je na prethodni (predsudski) postupak sastavljen od jedinstvene istrage i postupka optuživanja, stadij glavnog pretres i postupak po pravnim lijekovima (Bubalović, 2008: 1133).

12 Takođe, protiv pravnog lica može se voditi postupak za izdavanje kaznenog naloga ako tužilac to smatra opravdanim pod uslovom da su ispunjeni uslovi za izricanje kaznenog naloga. Nadalje, u krivičnom postupku protiv pravnog lica teret dokazivanja leži na tužiocu, pri čemu se sve radnje

radnji koje se preduzimaju na glavnom pretresu izmijenjen. Tako, na glavnom pretresu se prvo saslušava optuženo fizičko lice, a nakon toga zastupnik optuženog pravnog lica (ZKP BiH, čl. 384, st. 1).¹³ S druge strane, po završenom dokaznom postupku, kao i završnoj riječi tužioca i oštećenog, sudija, odnosno predsjednik vijeća daje riječ braniocu, zatim zastupniku pravnog lica, te braniocu optuženog fizičkog, i na kraju optuženom fizičkom licu (ZKP BiH, čl. 384, st. 2). Kao što je već spomenuto, vođenje jedinstvenog postupka protiv fizičkog i pravnog lica ima za posljedicu da su fizičko i pravno lice obuhvaćeni istim odlukama – optužnicom i presudom. U vezi s tim, posebno je propisan sadržaj optužnice i presude u postupku vođenom protiv pravnog lica. Tako, kada je riječ o optužnici kojom se obuhvaća krivično djelo koje se pravnom licu stavlja na teret, pored sadržaja propisanih ZKP-om BiH, optužnica protiv pravnog lica sadrži naziv pod kojim pravno lice, u skladu s propisima, nastupa u pravnom prometu, zatim sjedište pravnog lica, kao i opis krivičnog djela i na kraju osnov odgovornosti pravnog lica za krivično djelo (ZKP BiH, čl. 383).¹⁴ Kada je riječ o presudi koja se donosi u postupku protiv pravnog lica, između ostalog, pisana presuda mora sadržavati: 1) u uvodu presude – naziv pod kojim pravno lice u skladu s propisima nastupa u pravnom prometu i sjedište pravnog lica, kao i ime i prezime zastupnika pravnog lica koji je bio prisutan na glavnom pretresu; 2) u izreci presude – naziv pod kojim pravno lice u skladu s propisima nastupa u pravnom prometu i

dokazivanja koje se mogu preduzeti u postupku vođenom protiv fizičkog lica takode mogu primijeniti i u postupku protiv pravnog lica (Böse, 2011: 248). Osim toga, u postupku protiv pravnog lica dolazi u obzir primjena i onih radnji dokazivanja (pretres, privremeno oduzimanje predmeta, posebne istražne radnje) i mjera kojima se ograničavaju ljudska prava i osnovne slobode osim onih radnji i mjera čija primjena nije moguća u odnosu na pravno lice zbog njegovih svojstava (pritvor), s tim što te mjere mogu biti primijenjene prema fizičkim licima (Böse, 2011: 248).

- 13 Takođe, iako to nije propisano, optuženo fizičko lice bi moralo imati prednost prilikom izjašnjenja o krivnji u postupku optuživanja u smislu da ono daje izjavu prije zastupnika jer je osnovni predmet krivičnog postupka i u postupku vođenom protiv pravnog lica krivično djelo fizičkog lica, pa je opravdano da se prije svega pruži mogućnost optuženom fizičkom licu da se izjasni o krivičnom djelu koje mu se prema optužnici stavlja na teret.
- 14 Naime, krivični postupak se uvijek vodi protiv pojedinačno određenog lica – fizičkog ili pravnog, pa je iz tog razloga potrebno da optužnica, kao optužni akt koji sadrži krivičnopravni zahtjev tužioca usmjeren prema određenom licu, sadrži podatke koji ne ostavljaju prostora za postojanje sumnje o identitetu tog lica. U vezi s tim, optužnica mora imati u svom sadržaju podatke o licu koje se optužuje radi njegove individualizacije i identifikacije. Iz tog razloga, naziv pod kojim pravno lice u skladu s propisima nastupa u pravnom prometu, kao i sjedište pravnog lica, navode se u optužnici jer, u stvari, ovi elementi predstavljaju takoreći lične podatke pravnog lica. Nadalje, opis krivičnog djela koje se stavlja na teret pravnom licu mora sadržavati elemente iz kojih očigledno proizlazi veza između protupravnih radnji fizičkog lica i pravnog lica u čije je ime, za račun ili u korist fizičko lice učinilo krivično djelo, a pri tome, neizostavan sastojak optužnice protiv pravnog lica jeste i osnov njegove odgovornosti za krivično djelo pod čime se podrazumijeva jedan od četiri osnova iz krivičnog zakona (Filipović, Ikanović, 2012: 93).

sjedište pravnog lica, kao i zakonski propis po kojem je optuženo, po kojem se oslobađa optužbe za to djelo ili po kojem se optužba odbija (ZKP BiH, čl. 385).¹⁵

4. Cjelishodnost pokretanja krivičnog postupka

U krivičnom postupku protiv pravnih lica tužilac je takođe vezan principom legaliteta krivičnog gonjenja prema kojem je dužan preduzeti krivično gonjenje pravnog lica ako: 1) postoje dokazi da je učinilac učinio krivično djelo u ime, za račun, ili u korist pravnog lica; 2) postoji jedan od zakonom predviđenih osnova odgovornosti pravnog lica za krivično djelo; 3) ne postoje zakonom propisani razlozi koji bi isključivali procesuiranje pravnog lica.¹⁶ Ipak, princip legaliteta nije prihvaćen bez izuzetka u postupku protiv pravnih lica.¹⁷ Tako, odlučujući primjenom principa cjelishodnosti tužilac ima mogućnost da ne pokrene krivični postupak protiv pravnog lica u slučajevima kada okolnosti slučaja ukazuju da vođenje postupka ne bi bilo cjelishodno zbog toga što: 1) je doprinos pravnog lica učinjenju krivičnog djela bio neznatan; 2) pravno lice nema imovine ili ima tako malo imovine da ne bi bila dovoljna ni za pokriće troškova postupka; 3) je protiv pravnog lica pokrenut stečajni postupak; 4) je učinilac krivičnog djela jedini vlasnik pravnog lica protiv kojeg bi se krivični postupak inače pokrenuo (ZKP BiH, čl. 376, st. 1). Prema tome, pružanjem mogućnosti da se ne pokrene postupak protiv pravnog lica zakonodavac je imao u vidu da će i prije pokretanja krivičnog postupka biti očigledno da izricanje i izvršenje krivičnopравниh sankcija neće biti moguće ili nužno u određenim slučajevima. Kada je riječ o prvom slučaju koji se odnosi na to da je doprinos pravnog lica učinjenju krivičnog djela bio neznatan, vođenje postupka protiv pravnog lica nije potrebno iz razloga što je njegovo učesće u učinjenju krivičnog djela zanemarivo ili beznačajno tako da bi kažnjavanje u toj situaciji bilo suvišno i neopravdano. U drugom slučaju, ako pravno lice nema imovine ili ima tako malo imovine da ne bi bila dovoljna ni za pokriće troškova postupka, zakonodavac je uzeo u obzir činjenicu da se pravnim licima prvenstveno

15 Prema tome, razlozi koji opravdavaju propisivanje sadržaja optužnice protiv pravnog lica na odgovarajući način se mogu primijeniti i kada je riječ o sadržaj presude koja se izriče pravnom licu.

16 Imajući u vidu da odgovornost pravnih lica nije ograničena na određena krivična djela, već je utvrđena njihova odgovornost za sva djela koja poznaje krivično zakonodavstvo, vodeći se principom legaliteta tužilac je obavezan vršiti krivično gonjenje pravnih lica u svakom slučaju kada su za to ispunjenje zakonske pretpostavke (Đurđević, 2003: 759).

17 Naime, za razliku od postupka protiv fizičkog lica, mogućnost tužioca da odluči o nepokretanju postupka protiv pravnog lica iako su za njegovo krivično gonjenje ispunjene neophodne materijalne i formalne pretpostavke je ekstenzivnije i drugačije postavljena u smislu da je zakonodavac taksativno naveo nekoliko slučajeva u kojima tužilac ima pravo da ne pokrene postupak protiv pravnog lica ako pokretanje i vođenje postupka smatra necjelishodnim.

izriču imovinske kazne – novčana kazna i kazna oduzimanja imovine, dok se kazna prestanka pravnog lica izriče samo izuzetno (Babić *et al.*, 2005: 483–486). Stoga, u ovom slučaju ne bi bilo cjelishodno izricati kaznu koja se neće moći izvršiti jer pravno lice nema dovoljno sredstava niti za pokriće troškova postupka. U trećem slučaju, primjena principa cjelishodnosti dolazi u obzir iz razloga što je protiv pravnog lica pokrenut stečajni postupak. S tim u vezi, razlog za otvaranje stečajnog postupka je platežna nesposobnost stečajnog dužnika, kao i tzv. prijeteća platežna nesposobnost (Trifković *et al.*, 2014: 437). Prema tome, propisivanjem mogućnost da se ne pokrene krivični postupak protiv pravnog lica protiv kojeg je pokrenut stečajni postupak, zakonodavac je pošao od toga da izvršenje novčane kazne ili kazne oduzimanje imovine neće biti moguće iz razloga što pravno lice nema dovoljno imovine za ispunjavanje vlastitih obaveza prema svojim povjeriocima, te samim time nema potrebe za pokretanjem i vođenjem postupka jer se kazne protiv pravnog lica vjerovatno ne bi mogle izvršiti. U četvrtom slučaju, ako je učinilac krivičnog djela jedini vlasnik pravnog lica protiv kojeg bi se krivični postupak inače pokrenuo, primjenom principa cjelishodnosti izbjegava se dvostruko kažnjavanje istog lica zbog jednog krivičnog djela.¹⁸ Kada je riječ o principu cjelishodnosti u krivičnom postupku protiv pravnog lica, nepokretanje postupka protiv ovog lica ne daje pravo tužiocu da ne preduzme krivično gonjenje učinioca krivičnog djela,¹⁹ tako da tužilac ima pravo nepokrenuti postupak protiv pravnog lica. S tim u vezi, primjena principa cjelishodnosti moguća je isključivo prije pokretanja krivičnog postupka što znači da tužilac ne bi mogao odustati od krivičnog gonjenja pravnog lica u daljem toku postupka na osnovu spomenutog principa.²⁰ Osim toga, isključivo tužilac može primijeniti princip cjelishodnosti u krivičnom postupku protiv pravnog lica, pri čemu drugi organi krivičnog postupka – sud i ovlašteno službeno lice – ne raspolažu ovom mogućnošću.²¹

18 U suprotnom slučaju, kažnjavanje pravnog lica imalo bi za posljedicu da isto fizičko lice bude kažnjeno dva puta za isto djelo: kao učinilac krivičnog djela i kao jedini vlasnik pravnog lica (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 927).

19 Drugim riječima, i u slučaju kada tužilac primjenom principa cjelishodnosti odluči da ne pokrene krivični postupak protiv pravnog lica, dužan je procesuirati fizičko lice ako su u odnosu na njega ispunjeni svi činjenični i pravni uslovi za preduzimanje krivičnog gonjenja.

20 Suprotno procesno rješenje prihvaćeno je u hrvatskom krivičnoprocesnom zakonodavstvu u kojem državni odvjetnik (javni tužilac) odlučivanjem o krivičnom gonjenju pravnih lica prema principu cjelishodnosti ima pravo ne samo rješenjem odbaciti krivičnu prijavu, već i odustati od krivičnog gonjenja pravnog lica u toku postupka. (ZOPOK RH, čl. 24)

21 Na kraju, govoreći o nepokretanju krivičnog postupka protiv pravnog lica na osnovu principa cjelishodnosti, domaće krivičnoprocesno zakonodavstvo nije odredilo kojom vrstom odluke se o tome odlučuje. Ipak, može se zaključiti da bi o nepokretanju krivičnog postupka primjenom principa cjelishodnosti tužilac morao donijeti naredbu jer tom odlukom on odlučuje o sprovođenju, nesprovođenju i obustavi istrage. Nadalje, ako tužilac primjenjujući princip cjelishodnosti odluči

5. Zastupnik pravnog lica

5.1. Pojam i uloga zastupnika

Reformom bosanskohercegovačkog krivičnoprocesnog zakonodavstva pravno lice je steklo mogućnost da se u krivičnom postupku pojavi u svojstvu jednog od glavnih procesnih subjekata – osumnjičenog, odnosno optuženog čime je steklo stranačku sposobnost na strani odbrane.²² Međutim, priznavanjem stranačke sposobnosti pravnom licu njegov procesnopravni položaj u krivičnom postupku ne rješava se u cijelosti jer ono nije čovjek i posljedično tome nema procesnu sposobnost i ne može samostalno preduzimati radnje u postupku, već to čini isključivo posredstvom ovlaštenog fizičkog lica (Krapac, 2015: 232). Zbog toga, neophodno je odrediti posredstvom kojeg fizičkog lica će pravno lice učestvovati u krivičnom postupku i tako preduzimati krivičnoprocesne radnje (Đurđević, 2005: 750). Iz tog razloga, zakonodavac je u krivični postupak koji se vodi protiv pravnog lica uveo novog sporednog procesnog subjekta kojeg naziva zastupnik pravnog lica. U vezi s tim, postoji višestruko opravdanje za upotrebu naziva zastupnika. Prvo, ustanova zastupnika se u bosanskohercegovačkom pravu tradicionalno vezuje za preduzimanje procesnih radnji u ime i za račun procesno nesposobnog subjekta što pravno lice nesumnjivo jeste. Drugo, izraz zastupnik je u bosanskohercegovački krivičnoprocesni zakon „posuđen“ iz zakona koji za predmet imaju uređenje zastupanja u građanskom i privrednom pravu, kao i ostalim sudskim nekrivičnim postupcima – parničnom, vanparničnom, i izvršnom, kao i upravnom postupku (M. N. Simović, V. M. Simović, 2016: 238–239). Treće, zastupnik pravnog lica u krivičnom postupku preduzima radnje u ime i za račun pravnog lica tako da očitovanjem svoje procesne volje on (zastupnik) neposredno stvara posljedice za zastupano pravno lice i istovremeno preuzima obaveze za njega (zastupanog). Dakle, radi se u zastupanju pravnog lica protiv kojeg se vodi krivični postupak, a ne samo o njegovom predstavljanju koje ne dovodi do nastanka pravnih posljedica (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 928). Kada je riječ o

o nepokretanju postupka protiv pravnog lica, dužan je da o toj odluci obavijesti pored osumnjičenog pravnog lica, kako prijavitelja predmetnog krivičnog djela, tako i oštećenog ukoliko prijavitelj nije istovremeno i oštećeni (ZKP BiH, čl. 216, st. 4). Pri tome, obavijest oštećenom i prijavitelju, između ostalog, mora sadržavati i razloge zbog kojih je tužilac donio takvu odluku (ZKP BiH, čl. 216, st. 4) u smislu preciznog navođenja jednog od alternativno određenih razloga koji opravdavaju nepokretanje postupka protiv pravnog lica u određenom slučaju. Međutim, uslijed primjene principa cjelishodnosti, prijavitelj, kao i oštećeni, nemaju pravo zahtijevati preispitivanje spomenute odluke tužioca tako da njima ne pripada pravo podnošenja pritužbe protiv naredbe o nesprovođenju istrage.

- 22 U skladu sa odredbama važećih zakona o krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini, pravno lice može učestvovati u krivičnom postupku i u svojstvu sporednog subjekta krivičnog postupka – oštećenog – pod uslovom da je njegovo pravo krivičnim djelom povrijeđeno ili ugroženo. (Sijerčić–Čolić, 2012a: 231)

zastupnikovom procesnopravnom položaju, bosanskohercegovačko krivičnoprocesno pravo uređuje sljedeća pitanja: 1) uloga zastupnika u krivičnom postupku protiv pravnog lica; 2) određivanje zastupnika; 3) izuzeće zastupnika; 4) dostavljanje pismena; 5) troškovi zastupnika. U vezi s tim, iako s jedne strane zastupnik u krivičnom postupku nastupa u ulozi osumnjičenog, odnosno optuženog, ovaj sporedni učesnik krivičnog postupka nema svojstvo osumnjičenog, odnosno optuženog, već on samo zastupa pravno lice koje je predmet istrage ili optužnice.²³ Takođe, treba naglasiti da je učestvovanje zastupnika u postupku protiv pravnog lica neophodno zbog više razloga. Prvo, posredstvom zastupnika pravno lice ostvaruje pravo priznato svakom licu protiv kojeg se vodi krivični postupak – pravo da se brani samo ili pravo na ličnu odbranu (ZKP BiH, čl. 7, st. 1), kao jedan od sastavnih aspekata prava na odbranu. Naime, zastupnikova je dužnost da svojim pravnim znanjem i procesnom vještinom pomogne pravnom licu u prikupljanju dokaza i utvrđivanju činjenica koje idu u njegovu korist, zatim u primjeni propisa koji su za pravno lice najpovoljniji, te korištenju njegovih procesnih prava (Rješenje Županijskog suda u Varaždinu, broj: Kio-74/08-57, 19 Kv I-32/12-4 od 8.02.2012. godine). Shodno tome, kako bi posredstvom zastupnika pravno lice ostvarilo zakonom priznato pravo na odbranu, njegov zastupnik je ovlašten preduzimati sve radnje za čije je preduzimanje ovlašten osumnjičeni, odnosno optuženi i osuđeni (ZKP BiH, čl. 377, st. 1).²⁴ Drugo, bez zastupnika ne bi bilo moguće voditi krivični postupak protiv pravnog lica jer osumnjičeni, odnosno optuženi mora prisustvovati pojedinim radnjama koje se preduzimaju u postupku.²⁵ S tim u vezi, imajući u vidu da, s jedne strane, bez zastupnika pravno lice ne bi moglo ostvariti pravo na odbranu, niti bi se, s druge strane, mogao voditi krivični postupak protiv pravnog lica, svako osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice u postupku mora imati svoga zastupnika (ZKP BiH, čl. 377, st. 1). Stoga, može zaključiti da je učestvovanje zastupnika *conditio sine qua non* za vođenje krivičnog postupka protiv pravnog lica.²⁶

23 Zastupnik pravnog lica, prema tome, nije osumnjičeni, odnosno optuženi, već fizičko lice koje pravnom licu posuđuje svoja psihofizička svojstva i sposobnosti (Filipović, Ikanović, 2012: 88).

24 Radi se krivičnoprocesnim radnjama kao što je: izjašnjavanje o krivnji, učestvovanje u sudskom osiguranju dokaza i rekonstrukciji događaja, stavljanje dokaznih prijedloga, uvid u spis predmeta, ispitivanje svjedoka i vještaka, izjavljivanje redovnih i vanrednih pravnih lijekova (Krapac, 2015: 232).

25 Takva radnja je, primjera radi, izjašnjavanje o krivnji. Osim toga, optuženom se ne može suditi u odsustvu, pri čemu od ovog pravila nije predviđeno odstupanje (ZKP BiH, čl. 247).

26 Treba naglasiti da se prema zastupniku, iako nije osumnjičeni, odnosno optuženi, mogu primijeniti određene mjere procesne prinude potrebne za nesmetano vođenje postupka i održavanje glavnog pretresa. Zastupniku se ne može odrediti pritvor, jamstvo ili mjere zabrane, ali se njemu mogu izreći mjere procesne prinude kao što je dovođenje ako on bez opravdanih razloga ne dođe na ročište za izjašnjenje o krivnji ili glavni pretres iako mu je poziv uredno dostavljen, a pritom svoj izostanak uredno ne opravda.

5.2. Određivanje i izuzeće zastupnika

Jedno od ključnih pitanja u vezi sa zastupanjem pravnog lica protiv kojeg se vodi krivični postupak odnosi se na način određivanja fizičkog lica koje će preuzeti ulogu njegovog zastupnika u ovom postupku. S tim u vezi, odgovor na pitanje ko se sve može javiti u ulozi zastupnika pronalazi se u odredbi člana 378, stav 1 ZKP-a BiH prema kojoj je zastupnik pravnog lica u krivičnom postupku onaj ko je ovlašten zastupati pravno lice po zakonu, aktu nadležnog državnog organa ili po statutu, aktu o osnivanju ili drugom aktu pravnog lica (ZKP BiH, čl. 378, st. 1).²⁷ Kako bi se odredilo ko je ovlašten zastupati pravno lice, na prvom mjestu mora se poći od zakonom propisane ovlasti za zastupanje, pa zatim utvrditi dopušta li zakon i koliko da se to pitanje uredi nekim aktom pravne osobe (statutom, društvenim ugovorom, pravilima, odlukom nekog organa ili lica u pravnom licu) te na kraju utvrditi je li takva mogućnost iskorištena (Barbić, 2003: 816). Prema tome, pravnom licu je pružena mogućnost da u krivičnom postupku bude zastupano od strane lica koje je inače ovlašteno da ga zastupa izvan krivičnog postupka. Nadalje, lice ovlašteno da zastupa pravno lice na osnovu zakona, akta nadležnog državnog organa ili statuta, akta o osnivanju ili drugoga akta pravnog lica, ima pravo prenijeti ovlaštenje za zastupanje na drugo fizičko lice, s tim što punomoć za zastupanje mora biti data pismeno ili usmeno na zapisnik kod suda (ZKP BiH, čl. 378, st. 2).²⁸ Takođe, imajući u vidu da nisu propisani uslovi u pogledu obrazovanja ili zanimanja zastupnika i da osim lica koja su ovlaštena zastupati pravno lice, zastupnik može biti određen i davanjem punomoći, krug lica koje mogu biti zastupnici pravnog lica u krivičnom postupku vrlo je širok (Đurđević, 2003: 761) jer jedini uslov da određeno fizičko lice obavlja dužnosti zastupnika jeste da se radi o licu koje ima potpunu poslovnu sposobnost (Filipović, Ikanović, 2012: 89). Međutim, iako organi pravnog lica imaju široku slobodu kada se radi o izboru zastupnika, pravno lice može imati samo jednoga zastupnika (ZKP BiH, čl. 377, st. 2). Dakle, ako je više lica ovlašteno zastupati pravno lice, neophodno je da se unutar pravnog lica postigne unutrašnji dogovor o tome koje će od tih lica nastupati u svojstvu zastupnika ili da ta lica na osnovu punomoći ovlaštenje za zastupanje prenesu na treće lice (Barbić, 2003: 816).²⁹

27 Dakle, fizičko lice ovlaštenje za zastupanje pravnog lica u krivičnom postupku izvodi iz zakona, akta nadležnog državnog organa ili statuta, akta o osnivanju ili drugog akta pravnog lica.

28 Prema tome, zastupanje u krivičnom postupku može biti na osnovu zakona, statuta, punomoći (ugovora) i na osnovu odluke suda ili drugog organa državne vlasti.

29 Ipak, ovo ograničenje ne znači da pravno lice u toku krivičnog postupka mora zastupati isto fizičko lice. Naime, moguće je da više fizičkih lica zastupaju isto pravno lice u istom krivičnom postupku, ali u svakom pojedinom procesnom trenutku pravno lice može imati samo jednog zastupnika, dok

Osim toga, kako bi se osiguralo da pravno lice uvijek zastupa ovlašteno lice i spriječilo neovlašteno zastupanje, sud je obavezan svaki put utvrditi ne samo identitet zastupnika pravnog lica već i njegovo ovlaštenje za zastupanje u krivičnom postupku (ZKP BiH, čl. 377, st. 3). Međutim, postoji još jedno ograničenje kada se radi o pravu osumnjičenog, odnosno optuženog pravnog lica da postavi zastupnika. S tim u vezi, određena fizička lica ipak neće biti u mogućnosti da se nađu u ovoj procesnoj ulozi iz razloga što zakonodavac njihove interese smatra suprotnim interesima osumnjičenog, odnosno optuženog pravnog lica. Drugim riječima, s ciljem izbjegavanja sukoba interesa u određenim slučajevima zabranjeno je objedinjavanje svojstva zastupnika sa drugim procesnim ulogama u istom krivičnom postupku što se ostvaruje izuzećem zastupnika o čemu sud donosi odluku. Tako, lice pozvano kao svjedok ne može biti zastupnik pravnog lica u istom krivičnom postupku (ZKP BiH, čl. 379, st. 1).³⁰ Pored svjedoka, zastupnik pravnog lica u krivičnom postupku ne može biti lice protiv kojeg teče postupak zbog istog krivičnog djela (ZKP BiH, čl. 379, st. 2).³¹ Međutim, od ovog pravila dozvoljeno je odstupanje ako je fizičko lice istovremeno i jedini član pravnog lica čija je krivična odgovornost predmet raspravljanja (ZKP BiH, čl. 379, st. 2).³² Takođe, treba naglasiti da je sud po službenoj dužnosti obavezan voditi računa o tome da se u ulozi zastupnika pravnog lica ne nađe lice koje za to ne ispunjava uslove iz razloga što je pozvano kao svjedok ili se protiv njega vodi krivični postupak zbog istoga krivičnog djela osim ako je to fizičko lice jedini član pravnog lica (Filipović, Ikanović, 2012: 90). Tako, ako dođe do sjedinjavanja procesnih uloge svjedoka ili osumnjičenog, odnosno optuženog sa ulogom zastupnika, sud će pozvati nadležni organ pravnog lica da u određenom roku odredi drugo fizičko lice za svog zastupnika i o tome pismeno obavijesti sud (ZKP BiH, čl. 379, st. 3). Tako, ako nadležni organ pravnog lica propusti odrediti drugo lice koje će ga zastupati, zastupnika će odrediti sud (ZKP BiH, čl. 379, st. 3).³³ Nadovezujući se

se fizička lica koja učestvuju u toj ulozi mogu smjenjivati. Primjera radi, moguće je da jedno lice postupa u svojstvu zastupnika prilikom izjašnjenja o krivnji, a drugo tokom glavnog pretresa.

- 30 Naime, zastupnik se javlja u ulozi osumnjičenog, odnosno optuženog, tako da se zabranom sjedinjavanja uloge zastupnika pravnog lica sa ulogom svjedoka zadovoljava općeprihvaćeno pravilo prema kojem niko ne može biti svjedok u vlastitoj krivičnoj stvari.
- 31 *Ratio legis* ovakvog procesnog rješenja leži u činjenici da se na taj način izbjegava da isto fizičko lice nastupa u dvije procesne uloge u istom krivičnom postupku što bi moglo dovesti do sukoba interesa između odbrane fizičkog i pravnog lica jer bi fizičko lice moglo iskoristiti ulogu zastupnika da odgovornost zbog krivičnog djela prenese isključivo na pravno lice protiv kojeg se vodi krivični postupak.
- 32 U ovom slučaju očigledno neće postojati mogućnost sukoba interesa odbrane fizičkog i pravnog lica.
- 33 Takođe, sud će odrediti zastupnika pravnom licu i kada je prije pravosnažnog okončanja krivičnog postupka ono prestalo postojati (ZKP BiH, čl. 378, st. 3).

na prethodno izneseno, postavlja se pitanje kako će se osigurati nesmetano vođenje postupka protiv pravnog lica ako pravno lice ne odredi zastupnika s jedne strane, a ako s druge strane istovremeno nisu ispunjeni uslovi za određivanje zastupnika od strane suda. Primjera radi, Sud Bosne i Hercegovine je zauzeo stav da ne postoji kategorija zastupnika po službenoj dužnosti optuženom pravnom licu, već da sud ima samo ovlaštenje u tačno određenom slučaju odrediti zastupnika optuženom pravom licu, a što automatski i ne znači postaviti po službenoj dužnosti, jer ZKP BiH u slučaju obavezne odbrane koristi terminologiju postavljanje, a ne određivanje branioca (Rješenje Suda Bosne i Hercegovine, broj: S 1 2 K 013019 13 K od 24.01.2014. godine). Ipak, navedeni stav Suda Bosne i Hercegovine se čini neprihvatljivim ako se pođe od teleološkog tumačenja krivično-procesnog zakonodavstva i dužnosti suda da provede postupak bez odugovlačenja i onemogućiti svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku, a što se izvodi iz prava na suđenje bez odlaganja (ZKP BiH, čl. 379, st. 3), kao i od toga da je u krivičnom procesnom pravu dozvoljena analogija, tako da bi sud pred kojim se vodi postupak u slučaju opstrukcionizma pravnog lica morao odrediti zastupnika pravnom licu odgovarajućom primjenom odredaba o postavljanju branioca po službenoj dužnosti.³⁴ U suprotnom slučaju, pravno lice bi uvijek moglo opstruirati vođenje postupka propuštanjem da odredi fizičko lice koje će ga zastupati u ovom postupku.³⁵

5.3. Zastupnik i privilegij protiv samooptuživanja

Kada je riječ o privilegiju protiv samooptuživanja u krivičnom postupku protiv pravnog lica,³⁶ neophodno je odrediti kojim fizičkim licima treba priznati

34 U tom smislu, ispravan je stav Županijskog suda u Varaždinu prema kojem sud, uprkos tome što takvo ovlaštenje nije izričito predviđeno odredbama krivičnoprocesnog zakona, može postaviti predstavnika po službenoj dužnosti ako pravno lice to propusti uraditi jer iz prava na pravično suđenje proizlazi zahtjev da se pravnom licu kao subjektu bez procesne sposobnosti osigura pravo na odbranu posredstvom predstavnika pa čak i ako se pravno lice tome izričito protivi (Rješenje Županijskog suda u Varaždinu, broj: Kio-74/08-57, 19 Kv I-32/12-4 od 8.02.2012. godine).

35 U cilju otklanjanja mogućih nedoumica, prihvatljivim se čini rješenje prihvaćeno u krivičnoprocesnom zakonodavstvu Republike Srbije prema kojem će sud u prvom pozivu poučiti okrivljeno pravno lice da je dužno odrediti predstavnika i u roku od 8 (osam) dana od prijema poziva o tome dostaviti pismeno obavještenje sudu (ZOPLKD RS, čl. 39, st. 1), a ako pravno lice propusti postupiti u skladu sa uputstvom suda, predstavnika pravnog lica će postaviti sud pred kojim se vodi postupak (ZOPLKD RS, čl. 39, st. 3).

36 Privilegij protiv samooptuživanja se prije svega ostvaruje kroz pravo lica da uskrati davanje iskaza kojima se ono može izložiti opasnosti od krivičnog gonjenja (pravo da se brane šutnjom), kao i kroz zabranu primjena mjera procesne prinude i drugih oblika sankcija protiv osumnjičenog, odnosno optuženog ako isti odbije predati predmete koji mogu poslužiti kao dokaz u krivičnom postupku.

ovo pravo.³⁷ U tom smislu, prema jednom stavu, članovima rukovodećih organa pravnog lica i njegovim zaposlenicima moralo bi se priznati pravo da ne odaju povjerljive informacije o krivičnom djelu pravnog lica kroz svoje svjedočenje, kao i da ostanu pošteđeni primjene mjera procesne prinude kada se radi o prikupljanju dokaza (Van Kempen, 2011: 376). S druge strane, u prilog suprotnom stavu ističe se da se u srži krivičnog postupka nalazi zaštita čovjeka i ljudskog dostojanstva tako da slijedom toga pravno lice ne treba izjednačavati sa čovjekom kada je riječ o privilegiju protiv samooptuživanja jer ono ne posjeduje osobine svojstvene ljudskom biću zbog čije zaštite je navedeni privilegij i uveden u krivični postupak (Brodowski, 2014: 222–223). U vezi s tim, iako se pravo pravnog lica da uskrati davanje iskaza i predaju predmeta najčešće posmatra iz ugla lica ovlaštenih da ga zastupaju, treba imati na umu da krivičnopravne sankcije i mjere izrečene pravnom licu prevashodno pogađaju njegove vlasnike u smislu umanjenja njihove imovine, tako da nema valjanog razloga da svi zastupnici, zaposlenici, kao i vlasnici pravnog lica imaju pravo posegnuti sa upotrebom prava izvedenih iz privilegija protiv samooptuživanja, već kriterij koji tom prilikom treba primijeniti odnosi se na to kakve su moguće posljedice za fizičko lice koje može inkriminirati pravno lice s kojim je odnosu zastupnika, zaposlenika ili vlasnika (Brodowski, 2014: 222–223). Slijedom toga, ako su posljedice koje fizičko lice može pretrpiti uslijed njegovog svjedočenja protiv pravnog lica zanemarljive ili beznačajne, onda nema razloga da se tom licu prizna privilegij protiv samooptuživanja radi zaštite pravnog lica (Brodowski, 2014: 223). Kada je riječ o Bosni Hercegovini, može se zaključiti da pravnom licu ne pripada privilegij protiv samooptuživanja kao što je slučaj sa fizičkim licem tako da je zbog toga pravno lice uskraćeno za jedno od osnovnih prava koja pripadaju svakom licu protiv kojeg se vodi krivični postupak, a koje pravo se izvodi iz pretpostavke nevinosti i prava na pravično suđenje. Naime, polazeći od toga da zastupnik pravnog lica ne može biti osoba koja je u istom postupku pozvana kao svjedok, to dalje znači da su sva lica unutar pravnog lica dužna dati iskaz u svojstvu svjedoka ako organi državne vlasti procijene da raspolažu podacima od važnosti za krivični postupak (Đurđević, 2005: 761). Prema tome, ako je pravo na šutnju određenog lica zavisno od volje organa državne vlasti, onda takvo pravo u stvari i ne postoji i ostaje samo mrtvo slovo na papiru (Đurđević, 2005: 761). Stoga, očigledno je da se fizičko lice kao osumnjičeni, odnosno optuženi nalazi u povoljnijem položaju u poređenju sa pravnim licem s obzirom na to da pravnom licu ne pripada pravo da se brani šutnjom (Santha, Dobrocsi, 2011:

37 Radi se o licima kao što su članovi nadzornih i rukovodećih organa pravnog lica, njegovi zaposlenici, te članovi pravnog lica poput dioničara u dioničkom društvu (Van Kempen, 2011: 375–376).

328).³⁸ U vezi s tim, ovakvo procesno rješenje je upitno posmatrano iz ugla zaštite prava pravnih lica podvrgnutih krivičnom postupku koja zahtijevaju evropski standardi i osnovni međunarodni instrumenti o ljudskim pravima (Đurđević, 2005: 761). Iz tog razloga, pravo da se brani šutnjom moralo bi biti prošireno i na zastupnika pravnog lica jer zastupnik postupa u svojstvu osumnjičenog, odnosno optuženog.³⁹

5.4. Dostavljanje pismena

Pismena namijenjena pravnom licu dostavljaju se, ne samo pravnom licu, već i licu ovlaštenom da ga zastupa u krivičnom postupku (ZKP BiH, čl. 380).⁴⁰ Ovo pravilo se na prvi pogled može činiti suvišnim jer pravno lice u krivičnom postupku učestvuje posredstvom zastupnika i tako ostvaruje prava i ispunjava dužnosti koje pripadaju licu protiv kojeg se vodi postupak, te se stoga postavlja pitanje o potrebi dostavljanja istih pismena pravnom licu i njegovom zastupniku. Međutim, ovakvo procesno rješenje je opravdano jer omogućava nadzornim i rukovodećim organima dotičnog pravnog lica da ostvare uvid u postupanje zastupnika što ima poseban značaj ako se uzme u obzir da pravno lice može zastupati i lice koje inače nije njegovog zastupnik izvan krivičnog postupka (Filipović, Ikanović, 2012: 91).⁴¹

38 Zanimljivo rješenje je prihvaćeno u Kraljevini Španiji gdje je zastupniku pravnog lica izričito priznat privilegij protiv samooptuživanja dok je, s druge strane, članom 786a, stav 1 Zakona o krivičnom postupku propisano da lice pozvano kao svjedok ne može biti zastupnik pravnog lica u krivičnom postupku (Pena, 2014: 206).

39 Tako, primjera radi, iako u pravu Kraljevine Nizozemske zastupniku pravnog lica protiv kojeg se vodi krivični postupak ne pripada pravo da se brani šutnjom prema odredbama krivičnoprocesnog zakonodavstva, ovo pravo je razvijeno zahvaljujući shvatanjima Vrhovnog suda Kraljevine Nizozemske lica prema kojem fizičko lice koje se nalazi u svojstvu zastupnika pravnog lica nema obavezu svjedočenja i slijedom toga nije dužno dati iskaz u svojstvu svjedoka i biti izvor informacija o krivičnom djelu pravnog lica kojeg zastupa (Keulen, Gritter, 2011: 188–189). Osim toga, u Kraljevini Nizozemskoj pravno lice ima mogućnost ovlastiti više lica da ga zastupaju u krivičnom postupku čime ono osigurava dosljednu primjenu prava da se brani šutnjom (Keulen, Gritter, 2011: 189). Štaviše, ostvarenje navedenog prava u spomenutoj državi ide i korak dalje s obzirom na to da pravno lice i njegovi zastupnici nisu dužni da organima krivičnog postupka predaju predmete koji mogu poslužiti kao izvor podataka o krivičnom djelu pravnog lica (Keulen, Gritter, 2011: 189).

40 Dostavljanje se smatra izvršenim ako je pismo dostavljeno ili pravnom licu ili njegovom zastupniku.

41 Zahvaljujući dvostrukom dostavljanju pismena organi pravnog lica mogu biti upoznati u kojem stadiju se nalazi postupak protiv pravnog lica, da li se zastupnik uredno odazivao na pozive organa krivičnog postupka, da li su njegove radnje bile predmet procesnih sankcija, kao i da li on na odgovarajući način ispunjava svoje dužnosti. Tako, ako organi pravnog lica nisu zadovoljni i saglasni sa postupanjem zastupnika i preduzetim radnjama, oni su u mogućnosti postaviti drugo lice za zastupnika.

5.5. Troškovi zastupnika

Fizičko lice zastupanjem pravnog lica u krivičnom postupku preuzima obavezu ispunjavanja određenih dužnosti u skladu sa ZKP-om BiH što nužno dovodi do nastanka troškova za to lice kao zastupnika.⁴² Zbog toga, učestvovanje zastupnika zahtijeva davanje odgovora kada je riječ o tome: 1) koji krivično-procesni subjekt će snositi troškove zastupnika; i 2) koji troškovi se nadoknađuju zastupniku. Tako, u troškove krivičnog postupka vođenog protiv pravnog lica ulaze i troškovi koje je njegov zastupnik imao povodom učestvovanja u ovom postupku (ZKP BiH, čl. 381, st. 1), pri čemu je pravilo da ovi troškovi nezavisno od ishoda krivičnog postupka padaju na teret zastupanog pravnog lica (ZKP BiH, čl. 381, st. 1).⁴³ Međutim, zakonodavac je propustio odrediti da li zastupniku pravnog lica pripada isključivo pravo na naknadu nužnih izdataka ili njemu pored tog prava, pripada i pravo na nagradu. Naime, zastupnik nije branilac pravnog lica zbog čega on (zastupnik) nema pravo na nagradu s obzirom na to da je ZKP-om BiH ovo pravo ograničeno na branioca. Ipak, shodnom primjenom općih odredaba o vrstama troškova krivičnog postupka, zastupniku pravnog lica moralo bi se priznati pravo na naknadu nužnih izdataka jer je ovo pravo priznato zastupniku oštećenog (ZKP BiH, čl. 185, st. 2, tač. 1). Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li zastupniku pravnog lica pripada i pravo na nagradu. S jedne strane, treba poći od toga da uloga zastupnika pravnog lica protiv kojeg se vodi postupak ne može biti izjednačena sa ulogom zastupnika oštećenog jer to ne bi bilo pravično s obzirom na to da zastupnik pravnog lica vrši jednu od osnovnih funkcija u postupku – funkciju odbrane. Shodno tome, zastupniku bi se moglo priznati i pravo na nagradu. S druge strane, namjera zakonodavca je bila da pravnom licu pruži mogućnost da ga u krivičnom postupku zastupa lice koje ga inače zastupa u redovnom poslovnom prometu. U tom slučaju, zastupniku bi se mogla osigurati primjerena i odgovarajuća naknada koja prelazi iznos nužnih izdataka na teret zastupanog pravnog lica jer će zastupnik sa zastupanim pravnim licem biti u internom odnosu.⁴⁴ Ipak, *de lege ferenda* bi se fizičkom licu koje obavlja ulogu

42 Primjera radi, radi se o dužnostima poput odazivanja na pozive organa krivičnog pravosuđa, zatim prisustvovanja pojedinim radnjama dokazivanja, kao i ročištima, a posebno glavnom pretresu.

43 Međutim, troškovi zastupnika se unaprijed isplaćuju iz sredstava organa koji vodi krivični postupak ako pravno lice nema sredstava za podmirivanje zastupnikovih troškova (ZKP BiH, čl. 381, st. 1). Zbog toga, organi koji vode postupak bi prije isplate troškova morali sa sigurnošću utvrditi da pravno lice protiv kojeg se vodi postupak zaista nema dovoljno vlastitih sredstava da snosi troškove zastupanja (Sijerčić–Colić *et al.*, 2005: 931).

44 Naime, u redovni opis poslova određenih fizičkih lica na osnovu zakona, statuta, kao i drugih akata i odluka nadležnih organa vlasti, ulazi i zastupanje pravnog lica, te se može postaviti pitanje zašto bi se navedena lica „nagradaivala“ zbog obavljanja poslova za koje svakako primaju odgovarajuću

zastupnika moralo priznati i pravo na nagradu za zastupanje pravnog lica u krivičnom postupku iz razloga što navedeno fizičko lice u tom slučaju ostvaruje funkciju odbrane.⁴⁵

6. Branilac pravnog lica

Osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice, *inter alia*, ima pravo braniti se uz stručnu pomoć branioca kojeg samo izabere.⁴⁶ Međutim, za razliku od zastupnika čije je učestvovanje u postupku protiv pravnog lica obavezno, prisustvo branioca je fakultativno (M. N. Simović, V. M. Simović, 2014: 352).⁴⁷ Pored toga, vođenje jedinstvenog postupka protiv fizičkog i pravnog lica nužno otvara pitanje njihove zajedničke odbrane u smislu da li ova lica, kao osumnjičeni, odnosno optuženi mogu imati istog branioca u istom postupku (Đurđević, 2005: 762–763). Ipak, zakonodavac je izričito isključio mogućnost njihove zajedničke odbrane (ZKP BiH, čl. 382, st. 2), a što je opravdano ako se uzme u obzir da raspravljanje i utvrđivanje odgovornosti fizičkog i pravnog lica u istom krivičnom postupku za isto krivično djelo dovodi do postojanja stvarne mogućnosti da njihovi interesi budu suprotstavljeni (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 932). Nadalje, u vezi sa pravom na odbranu, polazeći od toga da se u krivičnom postupku protiv pravnog lica, pod uslovom da nije drugačije određeno, na odgovarajući način primjenjuju odredbe krivičnoprocesnog zakonodavstva koje važe za fizičko lice, u krivičnoprocesnoj teoriji postavlja se pitanje da li u ovom postupku dolazi u obzir primjena odredaba o obaveznoj odbrani jer nije isključena primjena ovih odredaba na osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice (M. N. Simović, Jovašević, V. M. Simović,

materijalnu naknadu. Stoga, fizičkom licu koje u krivičnom postupku nastupa u ulozi zastupnika osumnjičenog, odnosno optuženog pravnog lica, moralo bi se priznati pravo na naknadu nužnih izdataka, ali, s druge strane, zastupnik ipak nema pravo na nagradu za obavljanje svojih dužnosti i zadataka čak i u slučaju kada bi se uložio zastupnika našao advokat.

45 U tom smislu, u zakonodavstvima Republike Srbije (ZOPLKD RS, čl. 42, st. 2) i Republike Hrvatske (ZOPOK RH, čl. 31, st. 1), pored prava na nužne izdatke, predstavniku pravnog lica pripada i pravo na nagradu.

46 Pored prava na zastupnika, bosanskohercegovački zakonodavac je pravnom licu protiv kojeg se vodi postupak izričito priznao i pravo na branioca (ZKP BiH, čl. 7, st. 1). Dakle, pored zastupnika, osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice može imati branioca u toku cijelog krivičnog postupka (ZKP BiH, čl. 382, st. 1).

47 Da li će osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice imati branioca zavisi, između ostalog, od procjene vlastitih sposobnosti i mogućnosti njegovog zastupnika koji ima pravo da izabere branioca po slobodnom izboru ako smatra da je njemu, dakle, zastupniku, potrebna stručna pomoć prilikom vršenja prava na odbranu. U vezi s tim, punomoć braniocu može dati isključivo lice ovlašteno za zastupanje pravnog lica u krivičnom postupku jer zastupniku pripadaju sva ovlaštenja koja pripadaju osumnjičenom, odnosno optuženom.

2016: 218). U vezi s tim, premda pravnom nije *expressis verbis* uskraćeno pravo na obaveznu odbranu, prilikom rješavanja prethodno opisane nedoumice treba imati na umu da većina situacija u kojima se može ostvariti spomenuto pravo ne može biti primijenjena u odnosu na pravno lice.⁴⁸ S druge strane, u dvije situacije na odgovarajući način bi se mogle primijeniti odredbe o obaveznoj odbrani u postupku protiv pravnog lica. Tako, pravno lice se može krivično goniti za djelo za koje je propisana kazna dugotrajnog zatvora, te bi u tom slučaju pravno lice moralo imati branioca prilikom prvog ispitivanja (ZKP BiH, čl. 45, st. 1). Osim toga, pravnom licu bi se moglo priznati pravo da mora imati branioca u vrijeme dostavljanja optužnice nakon što je protiv njega prethodno podignuta optužnica za krivično djelo za koje se može izreći kazna zatvora u trajanju od 10 (deset) godina ili teža kazna. Međutim, pravnom licu ne može biti izrečena kazna zatvora pri čemu sankcije izrečene pravnom licu u krajnjem slučaju pogađaju fizičko lice u smislu da se odražavaju na njegovu imovinu (Babić *et al.*, 2005: 483).⁴⁹ Osim toga, pravnom licu ne bi trebalo priznati pravo na obaveznu odbranu jer ono ima mogućnost da za svog zastupnika u krivičnom postupku odredi dovoljno stručno fizičko lice posredstvom kojeg će njegovo pravo na odbranu biti ostvareno na zadovoljavajući način (Đurđević, 2003: 763).⁵⁰

7. Mjere osiguranja

Tokom krivičnog postupka pravnom licu se mogu izreći određene mjere kojima se osigurava izvršenje krivičnopravnih sankcija i mjera poput oduzimanja

48 Pravno lice ne može biti nijemo ili gluho (ZKP BiH, čl. 45, st. 1). Osim toga, pravnom licu ne može biti određen pritvor (ZKP BiH, čl. 45, st. 2). Takođe, ne dolazi u obzir primjena odredaba o obaveznoj odbrani iz razloga što je utvrđeno da je zbog mentalnog stanja osumnjičenog, odnosno optuženog potrebno postavljanje branioca (ZKP BiH, čl. 45, st. 5). Nadalje, pravno lice ne može biti maloljetno (ZKP BiH, čl. 343, st. 1).

49 Neodređenost ZKP-a BiH kada se radi o pravu pravnog lica na branioca po službenoj dužnosti stvara poteškoće i u sudskoj praksi. Tako, Sud Bosne i Hercegovine je utvrdio da je u prethodnom postupku koji je vođen pred istim Sudom, u fazi nakon podizanja optužnice, a prije dostavljanja predmeta sudiji pojedincu, pogrešnom primjenom odredbe člana 45, stav 3. ZKP BiH, a koja odredba uređuje postavljanja branioca optuženom licu (dakle fizičkom) nakon podizanja optužnice za krivično djelo za koje se može izreći deset godina zatvora ili teža kazna, došlo do postavljanja branioca po službenoj dužnosti optuženom pravnom licu, koju mogućnost ZKP BiH uopšte ne poznaje (Rješenje Suda Bosne i Hercegovine, broj: S 1 2 K 013019 13 K od 24.01.2014. godine).

50 Stoga, ne dolazi u obzir primjena odredaba o obaveznoj odbrani na osumnjičeno, odnosno optuženo pravno lice. Posljedično tome, bosanskohercegovački zakonodavac bi trebao slijediti primjer hrvatskog krivičnog procesnog zakonodavstva i izričito otkloniti primjenu odredaba o obaveznoj odbrani prema pravnom licu protiv kojeg se vodi krivični postupak (Filipović, Ikanović, 2012: 93).

imovine ili oduzimanja imovinske koristi, jer nakon učinjenja krivičnog djela pravno lice može raspolagati svojom imovinom tako što će istu otuđiti (prodati ili pokloniti) ili opteretiti. S tim u vezi, da bi se spriječile takve radnje pravnog lica, protiv pravnog lica u krivičnom postupku može se odrediti privremeno osiguranje kojim se pravnom licu ograničava pravo da raspolaze svojom imovinom (ZKP BiH, čl. 386, st. 1). Takođe, ako postoji opasnost da će fizičko lice učiniti krivično djelo u ime, za račun, ili u korist pravnog lica što bi dovelo do krivične odgovornosti pravnog lica za novo krivično djelo, pravnom licu se, uslijed postojanja iteracijske opasnosti (Filipović, Ikanović, 2012: 95) može izreći mjera⁵¹ zabrane obavljanja jedne ili više određenih djelatnosti na određeno vrijeme (ZKP BiH, čl. 386, st. 2).⁵² Na kraju, pravnom licu se mogu zabraniti statusne promjene koje bi za posljedicu imale njegovo brisanje iz sudskog registra (ZKP BiH, čl. 386, st. 3),⁵³ ali pritom treba imati na umu nije zabranjena svaka statusna promjena, već samo ona koja bi dovela do prestanka pravnog lica.⁵⁴

51 Mjera zabrane obavljanja jedne ili više određenih djelatnosti može se izreći ako postoji opravdana bojazan da će u okviru optuženog pravnog lica biti ponovljeno djelo i da će za njega biti odgovorno pravno lice ili da se sa učinjenjem djela prijeti (ZKP BiH, čl. 386, st. 2). Prema tome, ova mjera se može odrediti samo ako postoje okolnosti koje ukazuju na opasnost od ponavljanja krivičnog djela, pri čemu teret dokazivanja ovih okolnosti leži na tužiocu. Slijedom toga, zabrana obavljanja određenih djelatnosti je u krivičnom postupku protiv pravnog lica svojevrsan supstitut mjeri pritvora čija primjena nije moguća prema pravnom licu. U odluci kojom se određuje ova mjera moraju se odrediti djelatnosti koje pravno lice neće moći obavljati i period u kojem će biti zabranjeno njihovo obavljanje. Iako se tumačenjem odredbe o zabrani obavljanja jedne ili više djelatnosti pravnom licu dolazi do zaključka o mogućnosti određivanja potpune zabrane djelovanja pravnog lica (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 934), polazeći od principa srazmjernosti, zabrana bi se trebala ograničiti na najnužniji obim kako se bez prijeko potrebe ne bi ometao ili zaustavio cijeli proces rada i na taj način prouzrokovala nepotrebna šteta (Filipović, Ikanović, 2012: 95).

52 Ipak, treba naglasiti da bi katalog mjera koje se mogu izreći pravnom licu morao biti proširen. U tom smislu, kao uzor bosanskohercegovačkom zakonodavcu može poslužiti zakonodavstvo Republike Hrvatske koje pored mjere zabrane obavljanja određenih djelatnosti ili poslova poznaje i mjeru zabrane poslovanja s korisnicima državnog i lokalnih budžeta, te mjeru zabrane stjecanja dozvola, ovlasti, koncesija ili subvencija (ZOPOK RH, čl. 36, st. 1). Pored navedenog, bilo bi potrebno i dati ovlaštenje sudu da odredi mjere zabrane pravnom licu i u slučaju postojanja opasnosti da bi obavljanje određenih djelatnosti ili poslova bilo opasno za život, zdravlje ili sigurnost ljudi ili imovine, ili za privredu (ZOPOK RH, čl. 36, st. 2).

53 Međutim, za razliku od privremenih mjera osiguranja i mjere zabrane obavljanja određenih djelatnosti, sud može zabraniti statusne promjene pravnog lica kako na prijedlog tužioca, tako i po službenoj dužnosti, pod uslovom da je protiv pravnog lica već pokrenut krivični postupak (ZKP BiH, čl. 386, st. 3), pri čemu se odluka o zabrani statusnih promjena uvijek dostavlja mjesno nadležnom sudu kod kojeg je izvršena registracija i upis pravnog lica u sudski registar kako bi se osiguralo njeno izvršenje (Sijerčić–Čolić *et al.*, 2005: 934–935).

54 Tako, može se zabraniti spajanje, pripajanje i podjela društva jer ove promjene uvijek rezultiraju prestankom pravnog lica – privrednog društva (Trifković *et al.*, 2014: 192–197). Ipak, promjene oblika privrednog društva protiv kojeg se vodi krivični postupak dolaze u obzir iz razloga što u tom slučaju ne dolazi do prestanka privrednog društva (Trifković *et al.*, 2014: 193).

8. Zaključak

Na osnovu prethodnih razmatranja može se izvesti zaključak da je u Bosni i Hercegovini uređenje krivičnog postupka protiv pravnih lica očigledno nezadovoljavajuće. Tako, govoreći o nadležnosti, zakonodavac nije propisao mjesnu nadležnost suda kada se krivični postupak sprovodi isključivo protiv pravnog lica. Pored toga, dodatni propust predstavlja i nepostojanje ovlaštenja tužioca da na osnovu principa cjelishodnosti odustane od započetog krivičnog gonjenja pravnog lica. U pogledu procesnopravnog položaja zastupnika, poseban kamen spoticanja je odsustvo ovlaštenja suda da postavi zastupnika po službenoj dužnosti ako pravno lice to propusti učiniti – naime, sud ima mogućnosti odrediti zastupnika samo u tačno određenim slučajevima. Zbog toga, otvoren je prostor da pravno lice neodređivanjem zastupnika opstruira vođenje postupka. Osim toga, pravno lice je lišeno privilegija protiv samooptuživanja jer je zastupnik dužan dati iskaz čime on gubi svojstvo zastupnika i postaje svjedok. Nadalje, nije određeno da li zastupniku pravnog lica pripada isključivo pravo na naknadu nužnih izdataka ili njemu pripada i pravo na nagradu. Pored navedenog, zakonodavac bi *de lege ferenda* trebao izričito otkloniti primjenu odredaba o obaveznoj odbrani prema pravnom licu. Na kraju, vrijedi naglasiti i da bi katalog mjera koje se mogu izreći pravnom licu za vrijeme trajanja krivičnog postupka morao biti proširen.

Literatura

- Babić, M. *et al.* (2005) *Komentari Krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Savjet/Vijeće Evrope/Evropska komisija.
- Barbić, J. (2003) Osobe koje vode poslove kao odgovorne osobe i određenje predstavnika pravne osobe po Zakonu od odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 10(2), str. 779–842.
- Böse, M. (2011) Corporate Criminal Liability in Germany. In: Pieth, M. & Ivory, R. (eds.) *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence, and Risk*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 227–254. DOI 10.1007/978-94-007-0674-3_8
- Brodowski, D. (2014) Minimum Procedural Rights for Corporations in Corporate Criminal Procedure“. In: Brodowski, D. *et al.* (eds) *Regulating Corporate Criminal Liability*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 211–225. DOI 10.1007/978-3-319-05993-8_17
- Bubalović, T. (2008) Novela Zakona o kaznenom postupku BiH od 17. juna 2008. godine – pozitivna rješenja i iznevjerena očekivanja – *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 15(2), str. 1129–1157.

- Deckert, K. (2011) Corporate Criminal Liability in France. In: Pieth, M. & Ivory, R. (eds.) *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence, and Risk*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 147–176. DOI 10.1007/978-94-007-0674-3_5
- Đurđević, Z. (2003) Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 10(2), str. 719–770.
- Đurđević, Z. (2005) Pravna osoba kao okrivljenik: temeljna prava i predstavljanje. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 12(2), str. 739–762.
- Filipović, Lj. & Ikanović, V. (2012) *Krivični postupak protiv pravnih osoba*. Sarajevo: Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine.
- Keulen, F. B. & Gritter, E. (2011) Corporate Criminal Liability in the Netherlands. In: Pieth, M. & Ivory, R. (eds.) *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence, and Risk*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 177–191. DOI 10.1007/978-94-007-0674-3_6
- Krapac, D. (2015) *Kazneno procesno pravo: Knjiga prva: Institucije*. Zagreb: Narodne novine.
- Pena, A. M. N. (2014) Corporate Criminal Liability: Tool or Obstacle to Prosecution?. In: Brodowski, D. et al. (eds) *Regulating Corporate Criminal Liability*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 197–210. DOI 10.1007/978-3-319-05993-8_16
- Santha, F. & Dobrocsi, S. (2011) Corporate Criminal Liability in Hungary. In: Pieth, M. & Ivory, R. (eds.) *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence, and Risk*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 313–331. DOI 10.1007/978-94-007-0674-3_12
- Sijerčić-Čolić, H. (2012a) *Krivično procesno pravo: Knjiga I: Krivičnoprocesni subjekti i krivičnoprocesne radnje*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Sijerčić-Čolić, H. (2012b) *Krivično procesno pravo: Knjiga II: Tok redovnog krivičnog postupka i posebni postupci*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Sijerčić-Čolić, H. et al. (2005) *Komentar Zakona o krivičnom/kaznenom postupku Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Savjet/Vijeće Evrope/Evropska komisija.
- Simović, M. N. & Simović, V. M. (2014) *Krivično procesno pravo II (Krivično procesno pravo – posebni dio)*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Simović, M. N. & Simović, V. M. (2016) *Krivično procesno pravo: Uvod i opšti dio*. Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću.
- Simović, M. N. & Simović-Nišević, M. M. (2011) Istraga u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine. *Strani pravni život*, 55(3), str. 203–222.

- Simović, M. N., Jovašević, D. & Simović V. M. (2016) *Privredno kazneno pravo*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Trifković, M. *et al.* (2014) *Poslovno pravo: Uvod u pravo, osnovi obligacija i privredna društva*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo.
- Van Kempen, P. H. (2011) The Recognition of Legal Persons in International Human Rights Instruments: Protection Against and Through Criminal Justice?“. In: Pieth, M. & Ivory, R. (eds.) *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence, and Risk*. Heidelberg/New York: Springer, pp. 355–389. DOI 10.1007/978-94-007-0674-3_14

Pravni propisi

- Krivični zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018.
- Krivični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, br. 19/2020.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 36/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016, 75/2017.
- Krivični zakon Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 i 67/2013.
- Krivični zakonik Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 64/2017, 104/2018 – odluka US, 15/2021.
- Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 3/2003, 32/2003, 36/2003, 26/2004, 63/2004, 13/2005, 48/2005, 46/2006, 29/2007, 53/2007, 58/2008, 12/2009, 16/2009, 53/2009, 93/2009, 72/2013, 65/2018.
- Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 34/2013, 27/2014, 3/2019, 16/2020.
- Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 35/2003, 56/2003, 78/2004, 28/2005, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013, 59/2014, 74/2020.
- Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, 53/2012, 91/2017, 66/2018, 15/2021.
- Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 97/2008.
- Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela Republike Hrvatske, *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 151/03, 110/07, 45/11, 143/12.

Sudske odluke

- Rješenje Suda Bosne i Hercegovine, broj: S 1 2 K 013019 13 K od 24.01.2014. godine.
- Rješenje Županijskog suda u Varaždinu, broj: Kio-74/08-57, 19 Kv I-32/12-4 od 8.02.2012. godine.

Faruk H. AVDIĆ, MA
Independent Researcher
Tuzla, Bosnia and Herzegovina

MAIN FEATURES OF CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST LEGAL PERSONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The subject of this paper is the analysis of the provisions of the criminal procedural legislation of Bosnia and Herzegovina devoted to the regulation of the criminal proceedings against the legal person. The paper in question has two aims. The first aim is to cast light on the legal standing of the legal person in the criminal proceedings in the event when this subject finds itself in the role of the person against whom the criminal proceedings are being conducted. In that sense, this analysis took into consideration the unity of the criminal proceedings against the natural and the legal person, the jurisdiction as regards the legal person, the right and duties of the representative of the legal persons, the issue of the delivery and the expenses of the representative, as well the right of the legal person to the defense attorney and compulsory measures applicable against the legal persons. In this connection, by virtue of his significance for the exercise of the defense of the legal person, special attention is devoted to the role of representative of the legal person. The second aim consists in consideration of the shortcomings of the regulation of the procedural standing of the legal person subjected to the criminal procedure. The paper employed the normative and the formal dogmatic method in analyzing the particulars of its subject. The paper concluded that the legal regulation of the criminal proceedings against the legal person in Bosnia and Herzegovina is not at a satisfactory level since many issues of special significance are not included in the criminal procedure acts in force.

Keywords: *criminal procedural legislation, criminal proceedings, legal person, representative, right to defense.*

Dr Mladen JELIČIĆ*
Naučni saradnik
Sudija Prekršajnog suda u Šapcu

Originalni naučni članak
Priljeno: 15. maj 2022.
Prihvaćeno: 27. jul 2022.
UDK: 343.11/.12
347.994.2
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.5>

SPORNA PITANJA U PRIMENI PROCESNE I ZAŠTITNE MERE ZABRANA PRISTUPA OŠTEĆENOM, OBJEKTU ILI MESTU IZVRŠENJA PREKRŠAJA

Autor se u radu bavi analizom efikasnosti zaštite oštećenog u prekršajnom postupku. Ukazano je da se ona realizuje na dva načina, putem procesne mere zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja, koja se izriče u toku trajanja prekršajnog postupka i može trajati do njegovog pravnosnažnog okončanja i izricanjem istomene zaštitne mere kao prekršajne sankcije. Izvršena je analiza navedenih mera i ukazano na brojne propuste u zakonskom tekstu koji zaštitu oštećenog u prekršajnom postupku lišavaju stvarnog efekta. Na kraju, ponuđena su moguća rešenja ukazanih problema i dati predlozi de lege ferenda koji mogu doprineti da zaštita oštećenog kroz adekvatne zakonske izmene zaista ostvari svoju funkciju.

Ključne reči: prekršajni postupak, oštećeni, žrtva prekršaja, zaštita oštećenog, zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja

* e-mail: mladen.jelicic.kaishin@gmail.com

1. Uvodna razmatranja

Zakon o prekršajima¹ je propisao da u okviru opšte svrhe prekršajnih sankcija² svrha primene zaštitne mere je da otkloni uslove koji omogućavaju ili podstiču učinioca na izvršenje novog prekršaja.³ Kao vrsta prekršajnih sankcija zaštitne mere odražavaju u sebi većinu obeležja koja su imanentna svim prekršajnim sankcijama, s tim da se njihova osobenost očituje u sledećem: prvo, mogu se izreći i prekršajno neodgovornim, tačnije neuračunljivim učiniocima; drugo, upravljene su na otklanjanje kriminogenih faktora prekršajnog ponašanja (koja ZOP naziva „stanjima“ i „uslovima“); treće, reč je o vrsti prekršajnih sankcija koja u sebi obuhvata sankcije veoma različite, heterogene prirode; četvrto, uglavnom se izriču uz neke druge prekršajne sankcije ili *sui generis* kaznenopravne institute, tako da se radi o dopunskim ili suplementarnim prekršajnim sankcijama (Ćorović, 2021: 156).⁴ Pod „uslovima“ koji dovode do vršenja prekršaja uobičajeno se razumeju porodični, poslovni, socijalni i drugi činioci i prilike koji pospešuju vršenje prekršaja, a primena zaštitnih mera ima upravo za cilj da iz učiniočevog okruženja eliminiše ove okolnosti (Vuković, 2015: 102). Svrha zaštitnih mera je primarno specijalna prevencija, a pretpostavka za njihovo izricanje je opasnost učinioca u smislu vršenja novog prekršaja (Delić, Bajović, 2018: 89).

Oštećeno lice u prekršajnom postupku je potencijalni titular više različitih procesnih uloga. Objektivizacija tih uloga determinisana je sa dva međusobno povezana faktora: prvi od njih odnosi se na realizaciju zakonskih ovlašćenja od strane oštećenog koja njegov položaj fokusiraju u tačno određenu procesnu ulogu, a drugi faktor je povezan sa načinom na koji sud rukovodi prekršajnim postupkom (Jeličić, 2020: 628). Oštećeni se može pojaviti u nekoliko osnovnih procesnih svojstava, koja se mogu i kombinovati, pa je tako na primer, oštećeni kao mogući tužilac, po pravilu i svedok, a može podneti i imovinskopravni zahtev i slično (Škulić, 2020: 31). U doktrini krivičnoprocesnog prava se ukazuje da je termin oštećeni znatno širi od izraza žrtva krivičnog dela. Kada se zakonom ustanovljava zaštita oštećenog u krivičnom postupku, to znači da se štiti širi/prošireni krug lica od onih koja spadaju isključivo u žrtve krivičnog dela, odnosno u pasivne subjekte krivičnog dela, kada je reč o klasičnoj krivičnopravnoj terminologiji (Škulić, 2016: 42).

1 Zakon o prekršajima – ZOP, Službeni glasnik RS, br. 65/2013, 13/2016, 98/2016 i 91/2019.

2 Shodno odredbi čl. 5 st. 2 ZOP svrha propisivanja, izricanja i primene prekršajnih sankcija je da građani poštuju pravni sistem i da se ubuduće ne čine prekršaji.

3 Čl. 51 st. 1 ZOP.

4 Odredbe čl. 53 st. 2 i 3 ZOP propisuju da se zaštitne mere izriču uz izrečenu kaznu, opomenu ili vaspitnu meru, a da se izuzetno mogu izreći samostalno ako je takva mogućnost propisana.

Zakonodavac je prepoznao potrebu da se u prekršajnom postupku omogući zaštita oštećenom, koji je po zakonskoj definiciji lice čije je kakvo lično ili imovinsko pravo povređeno ili ugroženo prekršajem.⁵ Imovinsko pravo ogleda se u materijalnoj šteti koja mu je naneta, dok se lično pravo ogleda u povredi časti, telesnog integriteta, slobode kretanja, savesti i veroispovesti i drugoj „duševnoj“ šteti koja mu je naneta (Delić, Bajović, 2018: 177). Iako ZOP ne koristi termin „žrtva“ to ne znači da lica kojima je naneta neka moralna, emotivna ili imovinska šteta nisu zaštićeni u prekršajnom postupku (Popović, 2020: 110).

Zakonodavac je predvideo dva pravna mehanizma čija je svrha da obezbede zaštitu oštećenom. Prvi od njih je procesnog karaktera i odnosi se na privremenu procesnu meru zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja. Drugi je zaštitna mera istog naziva. Zaštita oštećenog lica⁶ koju razmatramo jeste personalna zaštita, koja je različita od imovinskopravne zaštite. S tim u vezi, oštećeni koji je „korisnik“ personalne zaštite najčešće je pasivni subjekt – žrtva prekršaja kao kaznenog delikta.

2. Procesna mera zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja

Nesporno je da se u prekršajnom postupku kao kaznenom postupku može pojaviti potreba da se oštećeno lice, tj. žrtva prekršaja, na neki način zaštititi od okrivljenog. Iako je pretpostavka nevinosti Ustavom⁷ zagantovana i odnosi se i na prekršajni postupak, u slučajevima nasilja koje često prati izvršenje pojedinih prekršaja država mora da obezbedi procesne instrumente da se i tokom trajanja postupka zaštititi oštećeni. Važeći ZOP predviđa mogućnost da se okrivljenom u toku prekršajnog postupka izrekne procesna mera zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja, koja nije postojala u prethodnom Zakonu. Reč je o meri koju sud može odrediti na zahtev oštećenog u toku prekršajnog postupka, a *ratio legis* je da se izricanjem jedne takve procesne mere spreči okrivljeni da tokom prekršajnog postupka nastavi da vrši ili ponovi prekršaj kojim ugrožava oštećenog (Mrvić Petrović, 2014: 100).

Zakonodavac je propisao⁸ da je oštećeni ovlašćen da podnosi dokaze na osnovu kojih sud može odrediti okrivljenom da u toku prekršajnog postupka ne

5 Čl. 126 st. 1 ZOP.

6 S obzirom na naziv procesne i zaštitne mere i činjenicu da se one mogu odnositi i na objekte i/ili mesto izvršenja prekršaja, treba naglasiti da će fokus naše analize prevashodno biti usmeren na zabranu pristupa oštećenom.

7 Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 36/2016 i 115/2021.

8 Čl. 126 st. 3 tač. 4, st. 4 i st. 5 ZOP.

sme prilaziti oštećenom, objektima ili mestu izvršenja prekršaja. Ova mera može trajati dok traju razlozi za njeno izricanje, a najduže do pravnosnažnog okončanja postupka. Sud je izriče rešenjem, a žalba na rešenje kojim se izriče zabrana pristupa podnosi se u roku od tri dana od dana dostavljanja i ne odlaže izvršenje rešenja.

Tri su bitne karakteristike ove procesne mere, koje proizilaze iz zakonske regulative: dokazna utemeljenost, vremenska ograničenost i izvršnost pre pravnosnažnosti rešenja. Uslovi za izricanje mere nisu propisani u odredbi čl. 126 ZOP ali bi se morali tumačiti na identičan način kao kod zaštitne mere – sprečavanje učinio-oca da ponovi prekršaj ili da nastavi da ugrožava oštećenog. Za primenu procesne mere nije dovoljan samo subjektivan osećaj oštećenog da ga okrivljeni ugrožava ili da postoji opasnost da će ponoviti prekršaj. Intencija zakonodavca je da izricanje mere bude potkrepljeno dokazima koje je oštećeni podneo. S tim u vezi, postavlja se pitanje kvaliteta dokaza. Podobni dokazi za primenu mere bili bi, na primer, iskazi svedoka koji potvrđuju tvrdnje oštećenog da ga okrivljeni i dalje ugrožava i da postoji opasnost da će ponoviti prekršaj, zabeležena komunikacija između okrivljenog i oštećenog na nekom od nosača podataka (sms ili viber poruke, poruke upućene putem društvenih mreža, mejlovi itd.), video snimci sa javnih kamera, medicinska dokumentacija itd. S obzirom na posledice koje ova mera ima po okrivljenog, sud mora u svakom konkretnom slučaju utvrditi postojanje uslova za njeno izricanje, što je složen i izazovan zadatak. Mera je vremenski ograničena i može trajati do pravnosnažnog okončanja prekršajnog postupka, a njeno bitno obeležje jeste izvršenje pre pravnosnažnosti, što znači da se izvršava odmah.

Zakonodavac nije precizno definisao titulare za podnošenje predloga za izricanje ove mere. Nije dovoljno jasno da li se ova mera može izreći samo na predlog oštećenog ili podnosioca zahteva, ili i po službenoj dužnosti. U doktrini se ukazuje (Jeličić, 2020: 644) da istoimenu zaštitnu meru, kao prekršajnu sankciju, sud može da izrekne samo na pismeni predlog podnosioca zahteva za pokretanje prekršajnog postupka ili na usmeni zahtev oštećenog istaknut pri saslušanju u prekršajnom postupku. Tragom ovog rešenja dolazi se do zaključka da se ova procesna mera ne može izreći po službenoj dužnosti. Mišljenja smo da ukoliko postoje uslovi za izricanje mere i odgovarajući dokazi, celishodno je dozvoliti sudu da po službenoj dužnosti izrekne meru, posebno iz razloga što je ona privremenog trajanja, pa bi u smislu navedenog, *de lege ferenda*, trebalo izričito predvideti ovu mogućnost. Takođe, u cilju zaštite oštećenog kao žrtve prekršaja, ima osnova da se dozvoli i podnosiocu zahteva da predloži izricanje ove procesne mere. Osnovana su shvatanja da zbog činjenice da se na žrtvu uvek može izvršiti pritisak, uslovljavanje, ucena i slično, jednom izneti predlog bi se morao uvažiti kad god sudija, na osnovu svestranog i temeljnog sagledavanja slučaja proceni da postoji rizik od ponavljanja prekršaja ili nastavljanje ugrožavanja oštećenog, ma

kakav naknadni stav žrtve bio o tome, a izjava oštećenog lica može biti značajna jedino pri odluci o vrsti mere (Brkić, 2010: 146).

Na ovom mestu treba podsetiti da oštećeno lice u prekršajnom postupku najčešće nema potrebna znanja i nije upućeno da može podneti predlog za izricanje procesne mere i podneti dokaze. U doktrini postoje shvatanja da se neopravdano načelo pomoći neukoj stranci ne odnosi na oštećenog ukoliko on nije podnosilac zahteva za pokretanje prekršajnog postupka (tada nije stranka), kao i na eventualne druge učesnike u postupku, kao što su svedoci, zakonski zastupnici određenih lica, veštaci itd., a koja bi zaista zbog neukosti ili neznanja mogla sebi pričiniti štetu, na primer ako se svedok ne pouči da ima pravo na naknadu troškova (Ćorović, 2015: 85). Naglašava se da Zakonik o krivičnom postupku⁹ u zakonskom tekstu pominje okrivljenog i „druge učesnike“ u postupku, čime se implicira da i drugi procesni subjekti, koji usled neznanja mogu da propuste neku radnju ili ne iskoriste svoja prava, treba da budu upozoreni na posledice propuštanja, kao i da postoji dužnost suda da pouči ne samo okrivljenog već i druge učesnike u postupku o pravima koja im pripadaju. S obzirom na to da je odredbom čl. 99 ZOP kao osnovno načelo prekršajnog postupka propisana shodna primena ZKP, nema razloga da se citirana odredba čl. 8 st. 1 i 2 ZKP ne primeni u prekršajnom postupku (Jeličić, 2018: 228). U skladu s navedenim, sud bi morao da oštećenog pouči o pravu da podnosi dokaze i predloži izricanje privremene procesne mere zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja.

3. Zaštitna mera zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja

Ova zaštitna mera je u sistem zaštitnih mera uvedena u naše prekršajno zakonodavstvo Zakonom o prekršajima iz 2005. godine. Slična je meri bezbednosti zabrane približavanja i komunikacije sa oštećenim koja je predviđena u čl. 89a Krivičnog zakonika.¹⁰ Već je rečeno da se izriče radi sprečavanja učinioca da ponovi prekršaj ili da nastavi da ugrožava oštećenog, na pismeni predlog podnosioca zahteva za pokretanje prekršajnog postupka ili na usmeni zahtev oštećenog

⁹ Zakonik o krivičnom postupku – ZKP, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/2019.

¹⁰ Krivični zakonik – KZ, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019. U st. 1 navedenog člana propisano je da sud može učiniocu krivičnog dela zabraniti približavanje oštećenom na određenoj udaljenosti, zabraniti pristup u prostor oko mesta stanovanja ili mesta rada oštećenog i zabraniti dalje uznemiravanje oštećenog, odnosno dalju komunikaciju sa oštećenim, ako se opravdano može smatrati da bi dalje vršenje takvih radnji učinioca krivičnog dela bilo opasno po oštećenog.

istaknut pri saslušanju u prekršajnom postupku. Njeno bitno obeležje je da se može izreći i ako nije predviđena propisom kojim je određen prekršaj,¹¹ što u praksi omogućava sudu da je izrekne za svaki prekršaj, kada postoji predlog za njeno izricanje i ispunjeni su potrebni uslovi.

Za razliku od procesne mere istog naziva koja se izriče dok traje prekršajni postupak, zaštitna mera se izriče uz osuđujuću presudu, nakon njegovog okončanja. Ova mera ne mora prioritarno biti usmerena na zaštitu oštećenog, s obzirom na to da sud može zabraniti okrivljenom pristup određenim objektima ili mestu izvršenja prekršaja, a u cilju otklanjanja uslova koji omogućavaju ili podstiču učinioca na izvršenje novog prekršaja.¹²

Iz zakonskog teksta proizilazi da postoje dva alternativno predviđena uslova za izricanje zaštitne mere. U doktrini se ističe da se prvi uslov odnosi na prekršioca povratnika a „ponavljanje“ prekršaja treba razumeti kao vršenje istog ili sličnog prekršaja koji pogađa oštećenog, izvesni objekt ili mesto, s tim da prethodni prekršaj, čije postojanje mora biti utvrđeno pravnosnažnom odlukom, ne mora biti upravljen prema istom oštećenom, objektu ili mestu (Vuković, 2015: 122). Napominje se da nisu bitne priroda ni težina prethodno učinjenog prekršaja, a nije bitno ni prema kom je licu ili objektu prethodni prekršaj učinjen, kao ni na kom je mestu učinjen, a od odlučujućeg značaja za izricanje mere jeste to da sud na osnovu prethodno učinjenog prekršaja smatra da bi zabranom pristupa oštećenom, objektima ili mestu izvršenja prekršaja bili otklonjeni uslovi koji doprinose ponovnom vršenju prekršaja (Delić, Bajović, 2018: 103). Postoje i shvaćanja da činjenica da je osuđeni prethodno izvršio prekršaj prema oštećenom i vrsta tog prekršaja su osnov za procenu postojanja ugroženosti, tj. opasnosti za dobra oštećenog, dok motivi izvršenja i okolnosti pod kojima je izvršen delikt (naročito odnos učinioca i žrtve) opredeljuju zaključak suda da ta opasnost traje i posle osude učinioca i da se obnavlja radnjama kojima on pokušava da uspostavi komunikaciju s oštećenim ili da mu se približi (Mrvić Petrović, 2014: 100). Mišljenja smo da ukoliko se zaštitna mera izriče u cilju zaštite oštećenog, svako je potrebno da sud ima u vidu prirodu ranijih prekršaja, pri čemu se posebno mora ceniti da li su izvršeni prekršaji sa elementima nasilja. S tim u vezi, za ocenu opravdanosti izricanja ove mere nije irelevantna priroda i težina prethodnih prekršaja. Naprotiv, u sklopu ocene svih okolnosti konkretnog slučaja moraju se uzeti u obzir i ove činjenice koje su odlučne činjenice i opravdavaju izricanje

11 Čl. 52 st. 2 ZOP.

12 Na primer, učiniocu prekršaja iz čl. 13 st. 1 (kockanje) Zakona o javnom redu i miru (Službeni glasnik RS, br. 6/2016 i 24/2018), može se izreći mera zabrane pristupa objektu ili mestu izvršenja prekršaja.

zaštitne mere. Nije isto da li je okrivljeni ranije osuđivan za lakše saobraćajne prekršaje ili prekršaje iz Zakona o javnom redu i miru sa elementima nasilja (vršenje nasilja, drsko ili bezobzirno ponašanje, pretnja itd.)

Drugi uslov za izricanje zaštitne mere jeste sprečavanje učinioca da nastavi da ugrožava oštećenog. Pod ugrožavanjem oštećenog treba razumeti dovođenje u opasnost oštećenog, u smislu postojanja konkretne opasnosti koja predstavlja mogućnost neposredne povrede za život, telo ili dobra oštećenog (Delić, Bajović, 2018: 103). Osećaj ugroženosti kod oštećenog mogu izazvati pretnje, praćenje, posmatranje, dosađivanje posetama, telefonskim pozivima, elektronskom poštom i slični načini uznemiravanja (Mrvić Petrović, 2014: 100).

Zakonodavac je propisao da odluka suda kojom je izrečena zabrana pristupa mora da sadrži vremenski period u kom se izvršava, podatke o licima kojima učinilac ne sme pristupati, naznačenje objekata kojima ne sme pristupiti i u koje vreme, mesta ili lokacija u okviru kojih se učiniocu zabranjuje pristup.¹³ Definisano je da izrečena mera zabrane pristupa oštećenom uključuje i meru zabrane pristupa zajedničkom stanu ili domaćinstvu u periodu za koji važi zabrana.¹⁴ Ova mera se može izreći u trajanju do jedne godine, računajući od izvršnosti presude.¹⁵ O odluci suda kojom se izriče zabrana pristupa obaveštava se oštećeni, policijska uprava nadležna za izvršenje mere i nadležan organ starateljstva ukoliko se mera odnosi na zabranu učiniocu pristupa deci, bračnom drugu ili članovima porodice.¹⁶

S obzirom na to da zabrana pristupa podrazumeva nepribližavanje oštećenom, objektu odnosno mestu, neophodno je odlukom konkretizovati tačnu razdaljinu od ovih objekata zaštite do koje je učiniocu pristup dopušten, a u zavisnosti od predloga oštećenog i okolnosti slučaja, sud može izreći zabranu koja se odnosi i na pristup oštećenom i na pristup određenim objektima ili mestu izvršenja, ili samo pojedinu zabranu (npr. zabranu pristupa mestu izvršenja prekršaja) (Vuković, 2015: 122, 123).

4. Izvršenje i kršenje izrečene mere

Za efikasnu primenu bilo kog instituta prekršajnog prava nije dovoljno samo postojanje pravne norme kojom je taj institut propisan. Suštinsko pitanje jeste kvalitet pravne norme koji zapravo opredeljuje mogućnost njene primene u

13 Čl. 61 st. 3 ZOP.

14 Čl. 61 st. 4 ZOP.

15 Čl. 61 st. 5 ZOP.

16 Čl. 61 st. 6 ZOP.

praksi. Osnovano se ukazuje da se u Srbiji primećuje izrazito nemaran odnos i prema „zanatskom“ delu posla, tj. prema pisanju norme i poštovanju pravila legislativne tehnike, što stvara i suštinske probleme (Stojanović, 2011: 40). Procesna mera zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja i istom imena zaštitna mera, na žalost, nemaju adekvatnu zakonsku regulativu zbog čega je njihova primena u praksi i ostvarivanje ciljeva zbog kojih su predviđene u prekršajnom zakonodavstvu izgubila smisao.

Pre svega, treba analizirati postupak izvršenja navedenih mera. Već je rečeno da ZOP predviđa obavezu suda da o izrečenoj zaštitnoj meri obavesti, pored oštećenog, policijsku upravu nadležnu za izvršenje mere¹⁷ i nadležan organ starateljstva ukoliko se mera odnosi na zabranu učiniocu pristupa deci, bračnom drugu ili članovima porodice. U pogledu procesne mere ovakva odredba nije propisana, ali smatramo da bi se morala shodno primeniti. Citirane zakonske odredbe jesu sve što ZOP propisuje u pogledu izvršenja zaštitne mere.

Naime, postupak izvršenja razmatranih mera ZOP nije regulisao, već u odredbi čl. 310 upućuje na shodnu primenu Zakona o izvršenju krivičnih sankcija.¹⁸ Navedeni zakon u odredbi čl. 233 propisuje da se odredbe ovog zakona kojim se uređuje izvršenje mera bezbednosti izrečenih za krivično delo shodno primenjuju i na izvršenje zaštitnih mera izrečenih za prekršaj, ako posebnim zakonom nije drugačije određeno. Međutim, ZIKS uopšte nije predvideo postupak izvršenja mere bezbednosti zabrana približavanja i komunikacije sa oštećenim koja je predviđena u čl. 89a KZ, a koja ima određenih sličnosti sa zaštitnom merom zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja. Ovo je očigledan primer nemara zakonodavca koji za dve kaznene sankcije, krivičnu i prekršajnu, nije propisao nikakav postupak izvršenja. Razmatrana zaštitna mera u prekršajno zakonodavstvo je uvedena 2005. godine, dok pomenuta mera bezbednosti svoje mesto u KZ ima od 2009. godine. Navedena anomalija je odavno prepoznata i u doktrini krivičnog prava, pa se ukazivalo da osnovni problem jeste taj što se ne rešava situacija kada osuđeni kome je izrečena ova mera prekrši zabranu, a da je bolje rešenje bilo da se ona predvidi kao jedna od obaveza u okviru zaštitnog nadzora pod koji se može staviti učinilac kome je izrečena uslovna osuda, u kom slučaju bi postojala mogućnost opoziva uslovne osude ukoliko ne ispunjava ovu obavezu (Stojanović, 2016: 353). Rešenje za ovaj problem pronađen je u izmenama i dopunama KZ iz 2016. godine, tako što je uvedena inkriminacija kršenje zabrane utvrđene merom bezbednosti iz čl. 340a KZ, iz čega se može zaključiti

17 Zakonodavac ne precizira na koji način policijska uprava treba da izvrši ovu meru i u čemu se ogleda postupak izvršenja mere!

18 Zakon o izvršenju krivičnih sankcija – ZIKS, Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019.

da se kršenjem zabrane koja je utvrđena merom bezbednosti iz čl. 89a KZ ostvaruje biće navedenog krivičnog dela (Ćorović, 2020: 146).¹⁹

Iz navedenog se zaključuje da se najveći prigovor zakonskoj regulativi analiziranih mera u prekršajnom zakonodavstvu odnosi na postupak kršenja mera. U pitanju je suštinska anomalija u propisivanju ovih mera koje, bez obzira na mogućnost da budu efikasno sredstvo zaštite oštećenog u prekršajnom postupku, ostaju bukvalno „mrtvo slovo na papiru“.

Pre svega, treba ukazati da zakonodavac nije propisao bilo kakav postupak u slučaju kršenja procesne mere zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja. Ova mera se izriče u toku prekršajnog postupka, ali bez adekvatnog procesnog mehanizma koji bi procesuirao kršenje mere od strane okrivljenog, zaštita oštećenog ne može biti sprovedena u delo. U praksi je necelishodno izricati ovu meru jer ne postoji mehanizam koji obezbeđuje njenu primenu. Zakonodavac nije dao odgovor na ključno pitanje – kako obezbediti izvršenje ove mere i šta uraditi kada je okrivljeni u toku prekršajnog postupka prekrši?

Situacija je nešto drugačija u pogledu zaštitne mere. Zakonodavac je odredbom čl. 62 ZOP propisao da kažnjenom kome je pravnosnažnom presudom izrečena mera zabrane pristupa, a koji pristupi oštećenom, objektima ili mestu izvršenja prekršaja tokom trajanja mere ili ostvari kontakt sa oštećenim na nedozvoljeni način ili u nedozvoljeno vreme izreći će se sankcija po propisu kojim je predviđen prekršaj za koji je izrečena ova mera.

Već i površan pogled na citiranu odredbu nameće pitanje da li je ovakva formulacija u skladu sa čl. 3 ZOP, koji reguliše zakonitost u propisivanju prekršaja i prekršajnih sankcija i propisuje da niko ne može biti kažnjen za prekršaj, niti se prema njemu mogu primeniti druge prekršajne sankcije, ako to delo pre nego što je bilo izvršeno nije bilo zakonom, ili na zakonu zasnovanom propisu predviđeno kao prekršaj i za koje zakonom ili drugim na zakonu zasnovanom propisu, nije propisano kojom vrstom i visinom sankcije učinilac prekršaja može biti kažnjen. Načelo zakonitosti duboko je povezano sa vladavinom prava i pravnom državom, propisano kao jedno od osnovnih načela krivičnog poretka kroz mnoštvo nacionalnih i međunarodnih pravnih dokumenata a i Evropski sud za ljudska prava se susretao sa problemom određivanja da li su krivično delo i kazna bili propisani u zakonu pre njegovog izvršenja u najraznovrsnijim situacijama (Turanjanin, 2019: 293,294).

U prekršajnom zakonodavstvu ne postoje propisane sankcije za kršenje zaštitne mere, niti postupak koji bi se sproveo u tom slučaju. Formulacija zakonodavca

¹⁹ Navedena inkriminacija propisuje da ko prekrši zabranu utvrđenu izrečenom merom bezbednosti, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci.

da će se „izreći sankcija po propisu kojim je predviđen prekršaj za koji je izrečena ova mera“ krajnje je neprecizna, a pravna priroda citirane odredbe nije najjasnija. Zato je potrebno razmotriti moguća rešenja ukazanog problema koja bi doprinela da procesna mera i zaštitna mera zabrana pristupa oštećenom, mestu i izvršenju prekršaja budu efikasno sredstvo zaštite oštećenog u prekršajnom postupku.

5. Moguća rešenja i predlozi *de lege ferenda*

Pre svega, u odnosu na procesnu meru zabrana pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja potrebno je razmotriti postoji li mogućnost shodne primene pojedinih odredaba čl. 197 i čl. 198 ZKP, kojima je regulisana mera zabrana prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem i posećivanja određenih mesta.²⁰ Razlozi za određivanje ove mere predstavljaju istovremeno i razloge za određivanje pritvora prema čl. 211 st. 1 tač. 2 i 3 ZKP, a zakonodavac je imao nameru da pruži stvarnu alternativu određivanju pritvora na osnovu veoma čestih pritvorskih razloga (Ilić i dr., 2014: 482). U doktrini se ukazuje da mera zabrane prilaženja određenim licima služi prvenstveno zaštitu oštećenog, članova njegove porodice, potencijalnih svedoka i sl. od nasilničkog ponašanja i uznemiravanja od strane okrivljenog, kao vanprocesno sredstvo zaštite posebno osetljivih svedoka i žrtve krivičnog dela u slučajevima kada određivanje pritvora nije neophodno (Grubač, Vasiljević, 2014: 348).

Smatramo da ima osnova da se u prekršajnom postupku primeni odredba čl. 197 st. 2 ZKP, pa bi sud, u cilju dodatnog obezbeđenja izvršenja mere mogao naložiti okrivljenom da se povremeno javlja policiji, povereniku iz organa državne uprave nadležnog za izvršenje krivičnih sankcija ili drugom državnim organu određenom zakonom. Takođe, sud bi mogao naložiti i policiji da vrši kontrolu primene mere i redovno obaveštava sud da li okrivljeni poštuje meru, kako predviđa odredba čl. 198 st. 7 ZKP. Bitno je istaći da je u Zakonu o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera²¹ nadzor nad izvršenjem mere zabrana prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem, odnosno druge mere određene odlukom suda, poveren Povereniku.²² Međutim, u krivičnom postupku okrivljenom se stavlja do znanja da se prema njemu može odrediti teža mera predviđena

20 Članom 197 ZKP propisano je da ako postoje okolnosti koje ukazuju da bi okrivljeni mogao ometati postupak uticanjem na oštećenog, svedoke, saučesnike ili prikrivače ili bi mogao ponoviti krivično delo, dovršiti pokušano krivično delo ili učiniti krivično delo kojim preti, sud može zabraniti okrivljenom prilaženje, sastajanje ili komuniciranje sa određenim licem ili zabraniti posećivanje određenih mesta.

21 Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 87/2018.

22 Vidi čl. 19 st. 1–3 navedenog Zakona.

u čl. 188 ZKP, u slučaju da prekrši zabranu, za razliku od prekršajnog zakonodavstva u kojem nije predviđena bilo kakva sankcija ili pretnja sankcijom. Iako shodna primena odredaba ZKP može biti korisna u smislu bolje kontrole izvršenja izrečene procesne mere, opet se ostaje bez odgovora na pitanje šta činiti u slučaju da okrivljeni u prekršajnom postupku prekrši meru. S tim u vezi, potrebno je prvo razmotriti postoji li mogućnost identičnog rešenje problema za procesnu i zaštitnu meru.

U doktrini postoje shvatanja da prekršajni zakon predviđa mogućnost da kršenje zabrane pristupa oštećenom, objektima ili mestu izvršenja prekršaja u posebnom propisu bude određeno kao prekršaj i da se u tom slučaju učiniocu prekršaja izreče sankcija koja je propisana za dati prekršaj (Delić, Bajović, 2018: 104). Primera radi, ovo je učinjeno u pogledu zaštitne mere zabrana upravljanja motornim vozilom, jer je u odredbi čl. 330 st. 8 Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima²³ propisano da će se kazniti za prekršaj vozač koji upravlja motornim vozilom za vreme trajanja zaštitne mere, odnosno mere bezbednosti zabrane upravljanja motornim vozilom. Napominje se da je u čl. 62 ZOP sadržana preporuka zakonodavcu da u materijalnom propisu kojim je predviđen prekršaj za koji se ima izreći zaštitna mera predvidi kršenje zabrane pristupa kao naročit prekršaj (Mrvić Petrović, 2014: 101), a sadašnje rešenje, koje definisanje sankcije prebacuje na onoga ko propisuje prekršaj, podrazumeva izmenu postojećih propisa, koji takve sankcije još uvek nisu propisali (Vuković, 2015: 123).

Međutim, izmena propisa koji za prekršaje predviđaju izricanje ove zaštitne mere, propisivanjem odgovarajućih sankcija za kršenje mere nije prihvatljivo rešenje zbog kršenja načela zakonitosti jer samo postojanje sankcije bez propisanog kaznenog dela nije dozvoljeno, a nesvrshodnost ovakvog rešenja ogleda se i u činjenici da sud ovu zaštitnu meru može izreći i kada ona nije posebno propisana za prekršaj koji je predmet postupka, shodno odredbi čl. 52 st. 2 ZOP (Jeličić, 2020: 646). Ne treba zaboraviti da pojedina prava i obaveze treba zakonski urediti da bi se kršenje takvih normi tretiralo kao prekršaj, a da kaznena odredba bez adekvatne materijalnopravne odredbe postoji samo latentno, odnosno stupa na scenu kada se određeno ponašanje reguliše (Delibašić, 2012: 12, 13).

S druge strane, uvažavajući stavove doktrine, ima osnova da se u propisima koji predviđaju mogućnost izricanja ove mere, kršenje zaštite mere predvidi kao poseban prekršaj. To bi značilo da propis koji sadrži mogućnost izricanja zaštitne mere za prekršaj koji je njime propisan, sadrži i inkriminaciju koja kršenje zaštitne

23 Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima – ZOBS, Službeni glasnik RS, br. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 55/2014, 32/2013 – Odluka US RS, 96/2015 – drugi zakon, 9/2016 – Odluka US RS, 24/2018, 23/2019 i 128/2020.

mere propisuje kao poseban prekršaj. Problem se pojavljuje u situacijama kada sud izrekne zaštitnu meru iako ona nije posebno propisana za prekršaj. U ovoj situaciji sporno je u kom propisu predvideti kršenje zaštitne mere kao poseban prekršaj, jer ZOP u svojoj strukturi nema materijalno-pravnih odredbi kojima se propisuju prekršaji.²⁴ Na ovom mestu treba se osvrnuti na stavove doktrine u analizi posledica kršenja zaštitne mere zabrana prisustvovanja određenim sportskim priredbama,²⁵ gde se ukazuje da je sporna pravna priroda kažnjavanja jer iako se propisana kazna zatvora kreće u propisanim limitima ove kazne za prekršaj, teško da se može prihvatiti da je posredi prekršaj,²⁶ s obzirom na to da ZOP ne reguliše materiju posebnog dela prekršajnog prava, tj. ne propisuje prekršajne inkriminacije. Zato je i ovde aktuelno pitanje postupka u kojem dolazi do kažnjavanja osuđenog koji prekrši izrečenu zaštitnu meru (Ćorović, Milić, 2016: 472).²⁷

Drugo moguće tumačenje navedene odredbe je da zaprećena sankcija za kršenje zaštitne mere jeste sankcija predviđena za prekršaj povodom kojeg je vođen prekršajni postupak. I ovo nije prihvatljivo rešenje jer bi se prekršajna sankcija izrekla za delo koje nije izričito propisano kao prekršaj, a opet se postavlja pitanje postupka u kojem bi se sankcija izrekla. Takođe, osnovano se skreće pažnja da u ovom slučaju zakon ne propisuje ko ima pravo da inicira i u kojoj formi, primenu ovlašćenja suda i donošenje odluke (Vukčević, 2014: 62).

24 Ovo proizilazi iz odredbe čl. 1 ZOP u kojoj je propisano da se ovim zakonom uređuju pojam prekršaja, uslovi za prekršajnu odgovornost, uslovi za propisivanje i primenu prekršajnih sankcija, sistem sankcija, prekršajni postupak, izdavanje prekršajnog naloga, postupak izvršenja odluke, registar sankcija i registar neplaćenih novčanih kazni i drugih novčanih iznosa. Dakle, zakonodavac nije predvideo da ZOP propisuje bića pojedinih prekršaja.

25 Odredba čl. 63 st. 4 ZOP propisuje da kažnjeni kome je pravnosnažnom presudom izrečena mera zabrane prisustvovanja određenim sportskim priredbama, a koji ne izvrši obavezu iz stava 1. ovog člana, kazniće se zatvorom od trideset do šezdeset dana. U doktrini se opravdano ukazuje da je nejasna pravna priroda ove odredbe. Vidi: Vuković, 2015: 125; Delić, Bajović, 2018: 105).

26 Prekršajni apelacioni sud je na trećoj sednici svih sudija u Beogradu 14.10.2016. godine usvojio sledeće pravno shvatanje: „Da bi se primenile odredbe čl. 63 st. 4 Zakona o prekršajima potrebno je da policija podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka i da se zatim utvrdi da li je okrivljeni prekršio zabranu prisustvovanja određenim sportskim priredbama, odnosno da nije izvršio obavezu iz čl. 63 st. 1 Zakona o prekršajima (zahtev policije će imati status bilo kod drugog zahteva za pokretanje prekršajnog postupka i taj će se postupak voditi kao redovni)“. Izdvojeno mišljenje: sudije Milena Popović i Mirjana Đurić. Pravno shvatanje je dostupno na adresi: <http://pkap.sud.rs/prekršajni-apelacioni-sud-pravni-stavovi-po-oblastima-zop-materijalno-pravo.html>. Posećeno: 01. 05. 2022. godine.

27 U odnosu na istoimenu meru bezbednosti u krivičnom pravu za koju je ranijim zakonskim tekstom bilo predviđeno slično rešenje (kazna zatvora od 30 dana do tri meseca zbog kršenja mere) takođe su isticali prigovori i ukazivano je da nije jasna priroda ovakve kazne, da li je to kazna za neko novo krivično delo, prekršaj, zamena mere bezbednosti kaznom zatvora ili nešto drugo. Ako je u pitanju posebno krivično delo, onda je to jedino krivično delo koje je predviđeno opštim delom Zakonika i jedino krivično delo u Krivičnom zakoniku koje nema svoj naziv. Međutim, u tom slučaju potpuno je neprihvatljiva fakultativnost kažnjavanja za ovo delo (Đorđević, 2011: 437).

Dakle, sumirajući napred navedeno, može se zaključiti da jedan od načina za rešenje problema jeste propisivanje posebne inkriminacije tj. prekršaja koji bi, po uzoru na krivično zakonodavstvo, kršenje izrečene procesne i zaštitne mere definisao kao poseban prekršaj.²⁸ Ovo je moguće učiniti na dva načina – izmenama ZOP ili u posebnom zakonu. U slučaju izmena ZOP i određivanja da se istim može propisati prekršaj za kršenje izrečene procesne i zaštitne mere, takva odredba bi mogla naći mesto u ovom zakonu. Druga mogućnost jeste da se u posebnom zakonu predvidi ovakva inkriminacija. S obzirom na karakteristike Zakona o javnom redu i miru čini se da je ovaj zakon najpogodniji.²⁹ Međutim, treba imati u vidu da je definicija javnog mesta³⁰ izmenjena važećim Zakonom o javnom redu i miru, u odnosu na raniji zakon, pa su mnogi prekršaji koji su izvršeni npr. u porodičnom stanu ili kući ostali van primene ovog zakona, jer nisu učinjeni na javnom mestu, u smislu ovog zakona.³¹ U prethodnom zakonu prekršaj je bio izvršen ukoliko se radnjom nekog lica narušava javni red ili mir ili ugrožava bezbednost ili spokojstvo građana i kao uslov prekršaja nije bilo propisano da je prekršaj obavezno izvršen na javnom mestu jer osim narušenog javnog reda i mira, zaštitni objekt je bio i ugrožavanje spokojsva ili bezbednosti oštećenog lica bez obzira na postojanje elementa javnosti (Tukar, 2019: 13). S tim u vezi, bilo bi potrebno izvršiti i odgovarajuće izmene pojma javno mesto u slučaju određivanja

28 Moguće je razmotriti i izmenu čl. 340a KZ i propisati da i kršenje zaštitne mere izrečene u prekršajnom postupku predstavlja krivično delo.

29 Prekršaji protiv javnog reda i mira, po slovu zakona, jesu protivpravna dela kojima se na javnom mestu ugrožava ili narušava javni red i mir, stvara uznemirenje ili ugrožava sigurnost građana, ometa kretanje građana na javnim mestima ili ostvarivanje njihovih prava i sloboda, vređa moral, ugrožava opšta sigurnost imovine, vređaju ili ometaju službena lica ili se na drugi način narušava javni red i mir (čl. 3 st. 1 tač. 10 Zakona o javnom redu i miru).

30 Javno mesto jeste prostor dostupan neodređenom broju lica čiji identitet nije unapred određen, pod istim uslovima ili bez posebnih uslova (čl. 3 st. 1 tač. 2 Zakona o javnom redu i miru). Smatraće se da je prekršaj ili krivično delo iz ovog zakona izvršeno na javnom mestu i kad je radnja izvršenja na mestu koje se u smislu stava 1. tačka 2) ovog člana ne smatra javnim mestom, ako je to mesto dostupno pogledu ili čujnosti sa javnog mesta ili je posledica nastupila na javnom mestu (čl. 3 st.2 Zakona o javnom redu i miru).

31 U vezi s navedenim je i presuda Prekršajnog apelacionog suda, odeljenja u Novom Sadu III 304 Prž. br. 8908/16 od 28. 04. 2016. godine u kojoj je između ostalog navedeno da „kako se radnja izvršenja protivpravnosti koje su okrivljenima stavljene na teret sastoji u učestvovanju u tuči, koje je čl. 9 st. 2 Zakona o javnom redu i miru sankcionisano kao prekršaj ako je njime narušen javni red mir, to je, u smislu izloženog, stupanjem na snagu tog zakona navedena radnja dekriminalizovana ako nije izvršena na javnom mestu, s čim u vezi je potrebno imati u vidu da su se okrivljeni kritičnom prilikom nalazili u porodičnoj kući, što znači da predmetne radnje nisu izvršene na javnom mestu, pri čemu navodi zahteva ne predstavljaju osnov za zaključak da je mesto izvršenja radnji bilo dostupno pogledu ili čujnosti sa javnog mesta, odnosno da je posledica radnji nastupila na javnom mestu, niti na taj zaključak upućuju bilo kakvi iskazi okrivljenih, bilo sadržina izvedenih dokaza.“

novе inkriminacije koja bi kršenje procesne ili zaštitne mere propisivala kao poseban prekršaj.³²

Drugo moguće rešenje jesu izmene ZOP sa ciljem propisivanja posebnog postupka koji bi se odnosio na sankcionisanje kršenja izrečene procesne ili zaštitne mere.

Kao što se mera zabrana prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem i posećivanje određenih mesta u krivičnom postupku određuje radi nesmetanog vođenja krivičnog postupka, istu svrhu ima i procesna mera koju razmatramo, u prekršajnom postupku.³³ Ponašanje okrivljenog koji krši izrečenu procesnu meru može se posmatrati kao ugrožavanje nesmetanog vođenja prekršajnog postupka. U posebnom postupku bi mogla biti propisana sankcija (primer radi, novčana kazna) za okrivljenog koji prekrši zabranu određenu u toku prekršajnog postupka.

U slučaju kršenja zabrane izrečene zaštitnom merom, poseban postupak bi mogao biti regulisan po uzoru na postupak zamene neplaćene novčane kazne kaznom zatvora³⁴ ili postupak za opozivanje uslovne osude³⁵ u krivičnom zakonodavstvu. Naime, zaštitna mera je vrsta prekršajnih sankcija, kao što je to novčana kazna. Prekršajni sud u izvršnom postupku može odrediti da se neplaćena novčana kazna zameni kaznom zatvora, pa bi u smislu navedenog bilo moguće predvideti poseban postupak kojim bi se propisalo sankcionisanje okrivljenog u slučaju kršenja zaštitne mere, što bi se, u neku ruku, moglo smatrati prinudnim izvršenjem zaštitne mere.³⁶ Takođe, uslovna osuda se može opozvati ako je u uslovnoj osudi određeno da će se kazna izvršiti ako osuđeni ne vrati imovinsku korist pribavljenu krivičnim delom, ne naknadi štetu koju je prouzrokovao krivičnim delom ili ne ispuni druge obaveze predviđene krivičnim zakonom u određenom roku, ali i u slučaju da osuđeni kojem je određen zaštitni nadzor ne ispunjava obaveze koje mu je sud odredio (čl. 545 st. 1 tač. 1 i 2 ZKP). Evidentno je postojanje sličnosti sa kršenjem zaštitne mere jer osuđeni u prekršajnom postupku takođe nije ispunio obavezu – zabranu pristupa oštećenom, objektu ili mestu izvršenja prekršaja.

32 Problem bi se, na primer, mogao pojaviti u situacijama kada bi osuđeno lice pristupilo oštećenom dolaskom u njegov stan ili kuću i na taj način prekršilo zabranu izrečenu zaštitnom merom.

33 Okrivljeni može biti kažnjen i u toku prekršajnog postupka za određene nedozvoljene radnje, na primer, u slučajevima kršenja procesne discipline (čl. 244 st. 3 ZOP), za davanje netačnih ili nepotpunih podataka (čl. 200 st. 6 ZOP) itd.

34 Izvršenje novčane kazne regulisano je odredbom čl. 51 KZ. Videti i odredbe čl. 187–193 ZIKS.

35 Ovaj postupak je regulisan odredbama čl. 545–551 ZKP.

36 Treba imati u vidu odredbu čl. 36 st. 1 Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, br. 94/2016, kojom je propisano da će se kaznom zatvora do 60 dana kazniti za prekršaj lice koje prekrši hitnu meru koja mu je izrečena ili produžena. U pitanju je najstroža vrsta prekršajnih sankcija (zatvor) zbog kršenja hitne mere koju je izrekao policijski službenik ili je produžio Osnovni sud, kao nadležan sud za postupanje u postupku produženja mere.

Zakonskom regulativom bi se moralo rešiti pitanje da li izrečena procesna ili zaštitna mera ostaje i dalje na snazi, u slučaju izricanja sankcije zbog kršenja mere, a karakteristika ovih postupaka bi bila hitnost u postupanju. Potrebno je skrenuti pažnju da bi zakonodavac morao pažljivo da izabere vrstu sankcije za prekršaj propisan zbog kršenja razmatranih mera, odnosno sankciju koja bi se izrekla u posebnim postupcima koje smo analizirali.

Na kraju, ali ne manje važno, neophodno je regulisati postupak izvršenja navedenih mera, pre svega izmenama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o vanzavodskom izvršenju sankcija i mera.

6. Zaključak

Iz svega navedenog jasno proizilazi da postoje brojne anomalije u zakonskoj regulativi analiziranih mera. Na taj način je praktična svrha ovih mera obezvređena jer shodno trenutnom stanju u prekršajnom zakonodavstvu ove mere nisu realno izvršive i ne ostvaruju svoj potencijal zaštite oštećenog, tj. žrtve prekršaja. Pri tome, treba imati u vidu da Direktiva 2012/29/EU Evropskog parlamenta i Evropskog Saveta od 25. oktobra 2012. godine, kojom se uspostavljaju minimalni standardi o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta, zahteva od Republike Srbije unapređenje zakonske regulative i poboljšanje položaja žrtve. Međutim, to se ne odnosi samo na krivični postupak već i na prekršajni, koji je kao kazneni postupak po dugo ustaljenoj praksi Evropskog suda za ljudska prava izjednačen sa krivičnim postupkom. U doktrini se argumentovano ukazuje da je važan aspekt Direktive upravo zaštita žrtava koja se ispoljava u mnogobrojnim aspektima (Kolaković Bojović, 2016: 359). U vezi s iznetim, potrebno je detaljno izmeniti postojeće propise i ovu materiju regulisati na prihvatljiv način. Predlozi izneti u ovom radu su jedan od mogućih načina rešenja ukazanih problema.

Literatura

- Brkić, S. (2010) Nasilje u porodici. U: R. Šarkić (ur.) *Zbornik sudske prakse prekršajnih sudova u Srbiji*, Beograd: Udruženje sudija za prekršaje Republike Srbije, str. 130–153.
- Ćorović, E. (2021) *Osnovi prekršajnog prava Crne Gore*. Podgorica: Fakultet pravnih nauka UDG.
- Ćorović, E. (2020) Mere bezbednosti i zaštita žrtve krivičnog dela. U: S. Bejatović (ur.) *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (međunarodni*

- pravni standardi, norma i praksa*) Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex, Zlatibor – Beograd, str. 138–155.
- Ćorović, E, Milić, I. (2016) Zabrana prisustvovanja određenim sportskim priredbama u kaznenom pravu Srbije: kritički osvrt. U: Đ. Đorđević (ur.) *Evropske integracije, pravda, sloboda i bezbednost* Kriminalističko policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel“, tom 2, Beograd, str. 461–476.
 - Ćorović, E. (2015) *Prekršajno pravo autorizovana predavanja*. Novi Pazar: Državni fakultet u Novom Pazaru, Departman za pravne nauke.
 - Delibašić, T. (2012) *Praktična primena Zakona o prekršajima*. Beograd: Službeni glasnik.
 - Delić, N, Bajović, V. (2018) *Priručnik za prekršajno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
 - Đorđević, Đ. (2011) Zabrana približavanja i komunikacije sa oštećenim. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, (49) 2–3, str. 431–442.
 - Grubač, M, Vasiljević, T. (2014) *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, trinaesto izdanje. Beograd: Projuris.
 - Ilić, P. G, Majić, M, Beljanski, S, Trešnjev, A. (2014) *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, sedmo izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
 - Jeličić, M. (2020) Oštećeno lice kao subjekat prekršajnog postupka – pojam i procesni položaj. U: S. Bejatović (ur.) *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (međunarodni pravni standardi, norma i praksa)* Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex, Zlatibor – Beograd, str. 625–653.
 - Jeličić M. (2018) Načelo pomoći neukoj stranci u prekršajnom postupku. *Pravni zapisi*, br. 2, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, str. 223–238, doi:10.5937/pravzap0-19030.
 - Kolaković Bojović, M. (2016) Victims and witnesses support in the context of the accession negotiations with EU. U: Đ. Đorđević (ur.) *Evropske integracije, pravda, sloboda i bezbednost* Kriminalističko policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel“, tom 2, Beograd, str. 355–366.
 - Mrvić Petrović, N. (2014) Sprečavanje nasilja izricanjem mere zabrane okrivljenom da pristupi oštećenom u prekršajnom postupku. U: D. Kolarić (ur.) *Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije* Kriminalističko policijska akademija i Fondacija „Hans Zajdel“, tom 1, Beograd, str. 97–105.
 - Popović, L. (2020) Oštećeno lice i prekršajno pravo (međunarodni pravni standardi i prekršajno zakonodavstvo. U: S. Bejatović (ur.) *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (međunarodni pravni standardi, norma i praksa)* Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex, Zlatibor – Beograd, str. 109–124.

- Stojanović, Z. (2016) *Komentar Krivičnog zakonika*, peto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojanović, Z. (2011) Krivično pravo u doba krize, *Branich*, br. 1–2, str. 27–49.
- Škulić, M. (2020) Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (pojam i kriminalno-politički razlozi neophodnosti predviđanja posebnih instrumenata krivičnopravne zaštite). U: S. Bejatović (ur.) *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (međunarodni pravni standardi, norma i praksa)* Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex, Zlatibor – Beograd, str. 11-49.
- Škulić, M. (2016) Položaj žrtve krivičnog dela/oštećenog u krivičnopravnom sistemu Srbije uopšte i u odnosu na direktivu EU 2012-29. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Kaznena reakcija u Srbiji 6. deo, Tematska monografija*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, str. 40–80.
- Tugar, M. (2019) *Komentar Zakona o javnom redu i miru*, drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Turanjanin, V. (2019). Načelo zakonitosti pred Evropskim sudom za ljudska prava: sinteza principa nakon Del Rio Prada protiv Španije“. U: S. Bejatović, M.N. Simović (ur.) *Kaznena politika i prevencija kriminaliteta* Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu Beograd, GrafoMark Laktaši, Trebinje, str. 293–315.
- Vukčević, B. (2014) *Komentar Zakona o prekršajima sa obrascima, podzakonskim aktima i registrom pojmova*, drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Poslovni biro.
- Vuković, I. (2015) *Prekršajno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Pravni propisi

- Direktiva 2012/29/EU Evropskog parlamenta i Evropskog Saveta od 25. oktobra 2012. godine, kojom se uspostavljaju minimalni standardi o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 36/2016 i 115/2021.
- Zakon o prekršajima, Službeni glasnik RS, br. 65/2013, 13/2016, 98/2016 i 91/2019.
- Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/2019.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/ 2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009,121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Zakon o javnom redu i miru, Službeni glasnik RS, br. 6/2016 i 24/2018.

- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019.
- Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 87/2018.
- Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, Službeni glasnik RS, br. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 55/2014, 32/2013 – Odluka US RS, 96/2015 – drugi zakon, 9/2016 – Odluka US RS. 24/2018, 23/2019 i 128/2020.
- Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, br. 94/2016.

Sudska praksa

- Presuda Prekršajnog apelacionog suda, odeljenja u Novom Sadu III 304 Prž. br. 8908/16 od 28. 04. 2016. godine.

Mladen JELIČIĆ, PhD

Research Fellow

Judge of the Misdemeanor Court in Šabac

**DISPUTED ISSUES IN THE APPLICATION OF THE
PROCEDURAL AND PROTECTIVE MEASURES
PROHIBITION OF ACCESS TO THE INJURED PERSON,
OBJECT OR PLACE OF MISDEMEANOR**

The author deals with the analysis of the effectiveness of the protection of the injured party in misdemeanor procedure. It was pointed out that it is realized in two ways, through a procedural measure prohibiting access to the injured party, object or place of misdemeanor, which is imposed during the misdemeanor procedure and can last until its final conclusion and by imposing a protective measure of the same name as a misdemeanor sanction. The analysis of the mentioned measures was performed and numerous omissions in the legal text were pointed out, which deprive the protection of the injured party in the misdemeanor procedure of the real effect. Finally, possible solutions to the indicated problems are offered and suggestions de lege ferenda are given, which can contribute to the protection of the injured party through adequate legal changes to really fulfill its function.

Key words: *misdemeanor procedure, injured party, victim of a misdemeanor, protection of the injured party, prohibition of access to the injured person, object or place of the misdemeanor.*

Dragica BOGETIĆ, MA*
Asistentkinja
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju
i rehabilitaciju
Odeljenje za prevenciju i tretman
poremećaja ponašanja

Pregledni rad
Primljeno: 16. mart 2023.
Prihvaćeno: 16. jun 2023.
UDK: 343.811:616.89-008.441.44
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.6>

Vera PETROVIĆ, MA**
Asistentkinja
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Odeljenje za prevenciju i tretman
poremećaja ponašanja

SUICIDALNOST OSUĐENIH U ZATVORU – FAKTORI RIZIKA I TEORIJSKI MODELI

Suicid u zatvoru predstavlja jedan od vodećih uzroka smrti osuđenih, sa stopom od dva do devet puta viša nego u opštoj populaciji. Reč je o multidimenzionalnom problemu koji zahteva sistematski postavljene preventivne odgovore i posvećenost preventivnim aktivnostima na različitim nivoima.

Kako konačnom izvršenju suicida može prethoditi sadejstvo mnogih faktora rizika socio-demografske, psihosocijalne, institucionalne, psihijatrijske i kriminološke prirode, ovaj fenomen se može razumeti kroz integrativni pristup, uvažavajući postojeće teorijske modele u tri osnovna domena: penološkom, kroz „Model deprivacija“, „Model unosa“ i Kombinovani model; sociološkom, kroz primenu Dirkemovog modela

* E-mail: dragicabogetic@fasper.bg.ac.rs

** E-mail: verapetrovic@fasper.bg.ac.rs

suicidalnosti na zatvorski kontekst; i psihološkom, kroz Interpersonalnu teoriju, Teoriju stresa i Teoriju reaktivne agresivnosti.

Cilj rada jeste pregled razmera problema suicidalnosti osuđenih kroz povezivanje faktora rizika različitim teorijskim modelima koji objašnjavaju etiologiju suicida u zatvoru. U radu se koriste analiza i sinteza teorijskih i empirijskih nalaza kroz proučavanje relevantne literature u različitim naučnim izvorima podataka.

Ključne reči: suicidalnost osuđenih, faktori rizika, teorijski modeli, fenomenološke razmere problema.

1. Uvod

Samoubistvo ili suicid vekovima zaokuplja pažnju naučne i stručne javnosti (teologa, filozofa, sociologa, lekara, psihologa...) (Ciuhodaru i dr., 2009) koja sebi svojstvenim postupcima pokušava da pronikne u suštinu ove pojave i odgovori na pitanje „Zašto ljudi odlučuju da sebi oduzmu život?“ Suicid je aktivan ili pasivan autodestruktivan čin koji se može opisati kao „svesna namera da se oduzme sopstveni život“ (Ivanoff, Fisher, 2001: 788) i predstavlja jedan od vodećih uzroka smrti ljudi u opštoj populaciji (Butler i dr., 2018; Mills, Kroner, 2005).

Prevalencija suicidalnog ponašanja u zatvorskoj populaciji je visoka, uključujući izvršenje suicida, pokušaje suicida i suicidalne ideacije (Daigle, Naud, 2012). Iako neretko ima psihijatrijsku pozadinu, suicid u zatvorima se češće posmatra kao rezultat interakcije individualnih faktora i faktora okruženja (Liebling, 2007). Komorbiditet različitih faktora rizika za suicid je češći u zatvorskoj populaciji (Shaw i dr., 2004) i shodno tome osuđeni u zatvorima predstavljaju grupu visokog rizika za izvršenje suicida i zbog uslova u kojima se nalaze, ali i lične predisponiranosti (SZO, 2000). Danas, osobe u zatvoru/pritvoru konstituišu zajednicu koja je veća od 11 miliona (Fair, Walmsley, 2021).

Situacija u zatvorskom sistemu je nedvosmislena, u pravcu povećane stope suicida u odnosu na opštu populaciju u svim međunarodnim istraživanjima (Bland i dr., 1990; Jenkins i dr., 2005; Saavedra, López, 2015; Van Ginneken, Sutherland, Molleman, 2017) i smatra se da je stopa suicida u zatvorima od dva do devet puta viša nego u opštoj populaciji (Fazel, Ramesh, Hawton 2017), dok na jedan izvršen suicid, dolazi i nekoliko pokušaja suicida (SZO, 2000). Na primer, skoro četvrtinu veka stopa suicida u zatvorima u Engleskoj i Velsu je pet puta viša u muškim i čak 20 puta viša u ženskim zatvorima (Fazel i dr., 2011), što predstavlja dijametralno različitu situaciju u odnosu na rodnu dimenziju fenomena suicida u opštoj populaciji (Thomas, Gunnell, 2010).

Takođe, globalno posmatrano, suicid je jedan od vodećih uzroka mortaliteta osuđenih u zatvorima (Fazel i dr., 2008), nakon prirodnih uzročnika i bolesti prouzrokovanih HIV-om (Hayes, 1999). Postoji mišljenje da su statistički pokazatelji dramatičniji, s obzirom na tendenciju nepotpunog izveštavanja o suicidu kao uzroku smrti u zatvorima (Suto, Arnaut, 2010). Dakle, može se govoriti o visokoj tamnoj brojci suicida osuđenih. Zbog straha od otvaranja različitih pitanja do kojih suicid osuđenih može dovesti (pokretanje sudskog spora, stvaranja panike među osuđenima), za slučajeve suicida u zatvoru, može se odrediti drugačija kategorizacija smrti (Daniel, 2006).

Usled spleta različitih individualnih okolnosti i negativnih iskustava u zatvoru (straha, krivice, sramote, izolacije, nepoverenja, gubitka kontrole nad svojim životom), mnogim osuđenim suicid izgleda kao jedini izlaz (Pratt i dr., 2016) iz drugačije bezizlazne situacije. Zbog svoje kontroverzne prirode, suicid osuđenih pokreće niz sporova o kvalitetu zatvorskih uslova, adekvatnosti reagovanja zatvorskog osoblja, svrsi zatvorske kazne, ostavljajući duboke psihološke posledice na porodicu žrtve, ali i zatvorsko osoblje (Liebling, 2007).

Cilj rada je pregled razmera problema suicidalnosti osuđenih kroz povezivanje faktora rizika različitim teorijskim modelima etiologije suicida u tri ključna domena: penološkom („Model deprivacija“, „Model unosa“ i Kombinovani model); sociološkom (Dirkemova teorija); i psihološkom (Interpersonalna teorija, Teorija stresa i Teorija reaktivne agresivnosti). U radu se koriste analiza i sinteza teorijskih i empirijskih nalaza kroz proučavanje relevantne literature u različitim naučnim izvorima podataka.

2. Faktori rizika suicidalnosti osuđenih u zatvoru

2.1. Socio-demografski i psiho-socijalni faktori rizika

Istraživanja na međunarodnom nivou, pretežno u Engleskoj i Velsu, pokazuju da su najučestalije socio-demografske osobine osuđenih koji pokušaju suicid: mlađi uzrast, bela rasa, pripadnost srednjoj klasi, lošije/nize akademsko postignuće i život bez partnera (razveden ili neoženjen), dok je život bez dece naročito karakteristika osuđenih žena (Fazel i dr., 2008; Lloyd, 1990; Meltzer i dr., 2003; Pratt i dr., 2016; Rodgers, 1995). Istraživanje u nemačkim zatvorima (za period od 2000. do 2013. godine) ukazuje da, od ukupno 1.067 identifikovanih žrtava suicida, svega 17,6% čine osuđeni/e stariji/e od 50 godina (Opitz-Welke i dr., 2019). Novije epidemiološko istraživanje u 16 italijanskih zatvora (za period od 2000. do 2016. godine), pokazuje da 90% onih koji su izvršili ili pokušali suicid, imaju od 21 do 49 godina (Castelpietra i dr., 2018).

Bračni status može biti u jakoj vezi sa socijalnom podrškom osuđenih, te se nedostatak bračnog/vanbračnog partnera (ili njegov iznenadni gubitak) mogu posmatrati i u smislu nedostatka te funkcije (Wichmann, Serin, Motiuk, 2000). Nedostatak socijalne podrške povećava stresne efekte zatvorskog okruženja i negativno utiče na strategije prevazilaženja kod osuđenih (Bonner, 2000). U prilog tome, studije pokazuju da osuđeni koji pokušaju suicid imaju ozbiljan nedostatak socijalne podrške i da godina koja prethodi suicidu često jeste obojena iskustvima viktimizacije i nasilja (Meltzer i dr., 2003). Takođe, značaj odsustva socijalne podrške osuđenih podržavaju i nalazi engleskog istraživanja, prema kojima grupu onih koji su pokušali suicid čine osuđeni sa malim brojem bliskih prijatelja u zatvoru i izvan, sa nižim samopouzdanjem i sa manje primljenih poziva, pisama i poseta (Rivlin i dr., 2013). Noviji pregled faktora rizika je takođe kao značajan korelat suicida izdvojio odsustvo poseta u zatvoru (Zhong i dr., 2021).

Interesantnim se čini spomenuti i rezultat studije u Kini (N = 2.709) prema kome je povećan suicidalni rizik bio više karakteristika udatih osuđenica (Zhong i dr., 2019). Ovaj nalaz može otvoriti pitanje validnosti pojedinih dokazanih rizičnih faktora suicidalnosti osuđenih u zatvoru, budući da je značajno uvažiti specifičnosti kulturološkog momenta. Naime, najveći broj studija je rađen u zapadnim zemljama, a znatno manje u zemljama u razvoju, što može uticati na stvaranje globalne slike ovog fenomena (Zhong i dr., 2019).

Rezultati istraživanja nad osuđenima na kaznu zatvora u Las Vegasu pokazuju značajnu povezanost traumatičnih životnih događaja u detinjstvu, prethodnih pokušaja suicida i rizika za naredne pokušaje (Clements-Nolle, Wolden, Bargmann-Losche, 2009). Rezultati ovog istraživanja pozitivno korespondiraju uvreženoj konstataciji da osuđeni koji su pokušali ili izvršili suicid češće imaju iskustva fizičkog i/ili seksualnog zlostavljanja od nesuicidalnih osuđenih (Meltzer i dr., 2003). Takođe, važno je naglasiti kumulativni efekat traumatičnih iskustava u detinjstvu koji predstavljaju univerzalan rizični faktor za mentalne bolesti, ali i pokušaje i izvršenje suicida i u opštoj populaciji (WHO, 2014).

Sa ciljem da se ispituju psihološki, relacijski i zatvorski faktori rizika za pokušaj suicida, kvalitativnom studijom u šest zatvora u Oregonu, nad osuđenima koji su pokušali suicid, došlo se do zaključaka da su depresivnost, beznade i usamljenost svakodnevnica istraživanih subjekata (Suto, Arnaut, 2010). Suicidalno ponašanje je i u vezi sa lošom slikom o sebi (Gooding i dr., 2015). Takođe, istraživanje u Kini navodi da su nedostatak socijalne podrške, nisko samopouzdanje i depresivnost prediktori suicidalne ideacije kod osuđenih žena u zatvoru (Zhong i dr., 2019). Rezultati istraživanja koje je imalo za cilj da utvrdi povezanost samopoštovanja sa suicidalnim ponašanjem širokog spektra na uzorku studenata

(suicidalne želje, planovi, ideacije i pokušaji) pokazuju da je nisko samopoštovanje pozitivno povezano sa ozbiljnošću suicidalne namere (Thompson, 2010).

U prilog tome, izdvajamo iskaz jednog osuđenog koji je pokušao suicid, sa ciljem oslikavanja slabih unutrašnjih i spoljašnjih oslonaca podrške „Ni sa kim nisam u kontaktu. To je najvažnija stvar u vezi sa depresijom, biti sam. Ovde u zatvoru si sam, nemaš nikoga. Svakog dana se svađam sa samim sobom, to je jedina osoba koju imam. Ponekad ... Mislim da ovo ne bih pozeleo najgorem neprijatelju, znaš šta ti pričam?“ (Suto, Arnaut, 2010: 296).

2.2. Institucionalni faktori rizika

Kada su u pitanju institucionalni faktori rizika za suicid, podaci istraživanja iz 1.082 zatvora u SAD ukazuju na povećanje suicida u: zatvorima sa najvećim stepenom obezbeđenja, u uslovima nasilja i prenaseljenosti, i u zatvorima gde je veliki broj osuđenih koristio usluge službi za zaštitu mentalnog zdravlja (Dye, 2010).

Pojedina zapažanja istraživača idu u pravcu da niža stopa zatvaranja govori o tome da se u zatvoru nalaze osuđeni za teška krivična dela, sa ozbiljnijim mentalnim bolestima, te da takva zatvorska okruženja mogu imati ulogu i u povećanju stope suicida (Fazel i dr., 2018). Jedan od najkonzistentnijih korelata suicida u zatvoru je egzistiranje u izolovanim ćelijama (Felthous, 2011; WHO, 2007), što potvrđuje i meta-analiza Fazela i saradnika (Fazel i dr., 2008). Prema pojedinim procenama 73% osuđenih koji izvrše suicid se nalazi u izolovanim ćelijama (Knoll, 2010).

Iako su metode izvršenja suicida kod osuđenih različite (intoksikacija PAS, upucavanje) (Hayes, 1989), nedvosmisleno se navodi da je vešanje najčešći način suicidalnog akta u zatvoru, u najmanje 80% (Daniel, 2006), pa čak i 90% slučajeva (Felthous, 2011). Kada je u pitanju vreme izvršenja suicida, čin se najčešće događa kada je frekvencija zatvorskog osoblja najniža, noću ili vikendima (Konrad i dr., 2007; WHO, 2007), često u periodu od sedam uveče do sedam ujutro (Felthous i dr., 2001).

Dalje, podaci velike studije u Engleskoj i Velsu o samoubistvima (ili smrtima prouzrokovanih samopovređivanjem) mladih u zatvoru (N = 2.039) u periodu od 1979. do 2014. godine, govore da je 77% mladih osuđenih izvršilo suicid u prvih godinu dana izvršenja kazne (Harris, 2015). Istraživanje u Francuskoj (za period do 1998. do 2004. godine) pokazuje da se najveći broj samoubistava u zatvoru događa u prvih nedelju ili mesec dana nakon zatvaranja, četvrtina tokom dva meseca, a polovina tokom šest meseci (Duthé i dr., 2009).

Takođe, u literaturi se diskutuje o prenaseljenosti zatvora kao rizičnom faktoru za izvršenje suicida. Pojedini podaci iz SAD sugerišu da je stopa suicida

naročito visoka u prenaseljenim zatvorima na urbanim lokacijama, a niža u zatvorima van grada (Ciuhodaru i dr., 2009; Daniel, 2006). Ipak, statistički nalazi nisu u potpunosti konzistentni (Fazel, Ramesh, Hawton, 2017), te se kao razlog može navesti i drugačija metodološka postavka studija (Glazener, Nakamura, 2018), ali i manje mogućnosti u fizičkom smislu da se izvrši suicid u prenaseljenim sredinama (Dye, 2010). Recimo, istraživači u Engleskoj i Velsu, zahvaljujući rezultatima istraživanja (za period od 2000. do 2002. godine) dolaze do saznanja da postoji pozitivna korelacija između prenaseljenosti zatvora i stope suicida (Leese, Thomas, Snow, 2006). Dalje, rezultati istraživanja u evropskim zemljama (za period od 1997. do 2008. godine) (Rabe, 2012) i u SAD (Huey, McNulty, 2005), takođe potvrđuju ovakve nalaze. Međutim, nalaze koji bi mogli da opovrgnu ovu hipotezu, vidimo u istraživanju u francuskim zatvorima gde se stopa prenaseljenosti i stopa suicida uzajamno ne prate (Duthé et al., 2009), te se autori pozivaju na nalaz da se polovina svih osuđenih koji izvrše suicid, nalazi u samicama (Louis Terra, 2003, prema: Duthé i dr., 2009).

2.3. Psihijatrijski i kriminološki faktori rizika

Stopa psihijatrijskih faktora rizika za izvršenje suicida (poput zloupotrebe i zavisnosti od alkohola i droga, suicidalnih ideacija, ali i drugih mentalnih problema i dijagnoza) je generalno viša kod osuđenih na kaznu zatvora nego u opštoj populaciji (Armour, 2012), a naročito viša u populaciji onih koji su pokušali ili izvršili suicid (Bland i dr., 1990).

Meta-analiza 34 studije (4.780 slučajeva suicida), dolazi do sledećih rizičnih faktora koji su u jakoj vezi sa suicidom osuđenih u zatvoru: suicidalna ideacija, raniji pokušaji suicida, psihijatrijska dijagnoza, zloupotreba alkohola, kao i upotreba psihotropnih medikamenata (Fazel i dr., 2008). Smatra se da je najjači faktor rizika za izvršenje suicida upravo istorija pokušaja suicida i samopovređivanja (Hawton i dr., 2014; Sarchiapone i dr., 2009; Verdolini i dr., 2017). Rezultati longitudinalnog istraživanja u Engleskoj i Velsu svedoče o povezanosti više od pet izolovanih incidenata samopovređivanja osuđenih žena sa kasnijim izvršenjem suicida (Hawton i dr., 2014). Prema procenama Svetske zdravstvene organizacije, raniji pokušaji suicida su najjači prediktor izvršenog suicida i u opštoj populaciji (WHO, 2014). Takođe, pored ranijih pokušaja suicida, pregledom literature se uočava da je dijagnoza mentalne bolesti jedan od ključnih rizičnih faktora za suicid u opštoj populaciji (Bilsen, 2018). Prema određenim procenama, 90% osuđenih u visokom suicidalnom riziku imaju dijagnozu određenog mentalnog poremećaja – depresije, zloupotrebe supstanci, poremećaja ličnosti ili psihoze (Arsenault-Lapierre i dr., 2004, prema: Pratt i dr., 2016).

Rezultati pojedinih istraživanja u opštoj populaciji sugerišu da su najčešće dijagnoze među onima koji izvrše suicid depresija i bolesti zavisnosti (najčešće alkoholizam) (Brådvik, 2018). Poremećaj ličnosti je visoko prevalentan među osuđenima na zatvorsku kaznu koji su pokušali suicid (Meltzer i dr., 2003). Istraživanje rađeno u 23 francuska zatvora (N = 998) je imalo za cilj da ispita rizik za izvršenje suicida kod osuđenih sa dualnom dijagnozom, psihijatrijskog poremećaja i poremećaja zloupotrebe supstanci. Dualna dijagnoza je bila jedan od najsnažnijih korelata za rizik izvršenja suicida kod osuđenih (Lukasiewicz i dr., 2009). Slično, rezultati istraživanja nad psihijatrijskim pacijentima su pokazali da je pomenuta dualna dijagnoza jak rizični faktor za pokušaje suicida (Gimelfarb, Natan, 2009).

Takođe, rezultati istraživanja u pet italijanskih zatvora, visokog i niskog stepena obezbeđenja (N = 903), ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika između grupe osuđenih koja je imala istoriju pokušaja suicida (N = 131) i grupe osuđenih koji nisu pokušali suicid (Sarchiapone i dr., 2009). Naime, osuđeni koji su pokušali suicid su u značajno većoj meri imali dijagnozu psihijatrijskog poremećaja iz grupe Axis I (74%), istoriju zloupotrebe PAS (49%) i porodičnu istoriju suicidalnog ponašanja (Sarchiapone i dr., 2009).

Rezultati regresione analize u istraživanju rađenom u dva andaluzijska zatvora (N = 472), pokazuju da su psihijatrijski prediktori najsnažnije izraženi kada je u pitanju rizik za izvršenje suicida, a naročito: afektivni poremećaj, poremećaj zloupotrebe supstanci, poremećaj ličnosti, anksiozni poremećaj, kao i porodična istorija psihijatrijskih bolesti (Saavedra, López, 2015). Takođe, raniji psihijatrijski tretman je četiri puta češće karakteristika osuđenika, i tri puta češće karakteristika osuđenica koji/e su pokušali/e suicid (Meltzer i dr., 2003).

Deskriptivni podaci kros-sekcione studije pokazuju da je najveći broj osuđenih koji su pokušali suicid imalo dijagnozu bolesti zavisnosti ili određenog mentalnog poremećaja, i u poređenju sa grupom osuđenih koji nisu pokušali suicid, postoje statistički značajne razlike na ovim varijablama. U odnosu na 378 osuđenih koji su pokušali suicid, 307 je imalo dijagnozu mentalnog poremećaja, dok je 282 imalo dijagnozu bolesti zavisnosti (Gates i dr., 2017).

Kada su u pitanju kriminološki faktori rizika za izvršenje suicida u zatvoru, važne podatke pruža najnoviji sistematični pregled literature, urađen sa ciljem adekvatnijeg razumevanja etiologije suicida u zatvoru (Zhong i dr., 2021). Naime, kriminološki faktori koji su najjače povezani sa suicidom jesu: status pritvorenika, osuda zbog ubistva, izvršenje doživotne kazne (što potvrđuju i druga istraživanja: Fazel i dr., 2008; Hawton i dr., 2014; Wichmann Serin, Motiuk, 2000), osuda za nasilna krivična dela (koja ne uključuju ubistva i seksualne prestupe) i za seksualne prestupe (Zhong i dr., 2021).

Istraživanje nad osuđenim ženama sa istorijom suicidalnog ponašanja i pokušaja suicida (N = 281) i bez (N = 331) pokazuje da se ove dve grupe razlikuju, između ostalog, u vrsti i težini krivičnih dela koje su počinile i dužini zatvorske kazne. Žene iz prve grupe su vršile teža krivična dela i bile osuđene na duže kazne zatvora. Kod 56,3% osuđenica sa suicidalnim ponašanjem su dominirali nasilni delikti, 58,1% je osuđenih zbog ubistva ili pokušaja ubistva, 86,7% zbog podmetanja požara (Völm, Dolan, 2009). Prema pojedinim procenama, oni koji su pokušali suicid su češće osuđeni za nasilna krivična dela (naročito žene) (Castelpetra i dr., 2018; Hawton i dr., 2014) i ispoljavaju više impulsivne agresivnosti tokom boravka u zatvoru (Sarchiapone i dr., 2009).

3. Teorijski pristupi u objašnjenju suicidalnosti osuđenih

Postoje tri glavna modela pomoću kojih se objašnjava etiološka osnova suicidalnog ponašanja osuđenih u zatvoru, a to su: Model deprivacije („suicid je rezultat delovanja institucionalnih faktora“), Model unosa („rizik za suicid se nalazi u pojedincu i on sa njim dolazi u zatvor“) i Kombinovani model („faktori zatvorskog okruženja već osetljive pojedince izlažu dodatnom riziku za izvršenje suicida“) (Liebling, Maruna, 2013). Pored toga, suicid osuđenih se može razumeti i kroz sociološki pristup putem Dirkemove teorije suicida, ali i kroz primenu pojedinih psiholoških teorija.

3.1. Teorija deprivacija

Nastala je u objašnjenjima načina adaptacije osuđenih na zatvorske uslove, kroz radove Klemera (Clemmer), Sajksa (Sykes) i Gofmana (Goffman) (Huey, 2008). Klemer je način „apsorbovanja“ zatvorske kulture osuđenih nazvao „prizonizacijom“, poistovećujući ovaj proces sa procesom asimilacije kroz koji osuđeni u zatvoru gubi svoj status i identitet (Clemmer, 1950: 315). Zatim, Sajks je analizirao pet tipova deprivacije svojstvenih osuđenima na kaznu zatvora (tzv. boli zatvaranja – engl. „pains of imprisonment“), a to su: deprivacija slobode, deprivacija dobara i usluga, deprivacija heteroseksualnih odnosa, deprivacija autonomije i deprivacija slobode (Shammas, 2017: 1, 2). Na koncu, uzimajući u obzir osnovne karakteristike zatvora, kao totalne institucije, u kojoj postoji jedinstvena rutina, autoritet i pravila, uspostavljeni u separatisanom, neprirodnom društvenom okruženju sa ciljem „mortifikacije sopstva“ osuđenih (Davies, 1989; Goffman, 2007), nedvosmisleno se može tvrditi da je deprivacija autentičnih ljudskih potreba, u takvim uslovima, izuzetno visoka. U skladu sa tim, konceptualna

osnova teorije deprivacije leži u ideji da su institucionalni faktori rizika, poput života u neslobodnom, restriktivnom zatvorskom okruženju i socijalna izolacija, glavni okidači za suicid osuđenih (Dye, 2010).

U okviru teorije deprivacije se najčešće objašnjava uticaj faktora koji povećavaju verovatnoću zatvorskog suicida u ovakvim uslovima, poput zatvora najvišeg nivoa obezbeđenja sa rigidnom kontrolom, kao i prenaseljenosti zatvora. Naime, konsekvence gubitka slobode (nemogućnosti kontrole sopstvenog života i okruženja u kojem se nalaze, gubitak autonomije, „nedobrovoljni celibat“), kod osuđenih na kaznu zatvora dovode do osujećenja koje se eksternalizuje u vidu maladaptivnih obrazaca ponašanja (Huey, McNulty, 2005; Rodgers, 1995: 116). Drugim rečima, neadekvatna adaptacija na uslove života u zatvoru dovodi do „bola zatvaranja“ koji se pokušava ublažiti (ili otkloniti) suicidalnim ponašanjem (Dye, 2010; Rodgers, 1995).

Naročito interesantna, a u vezi sa demografskim faktorima rizika za izvršenje suicida, jeste hipoteza po kojoj se osuđeni iz nižih socioekonomskih slojeva i manjinskih etničkih grupa, adekvatnije adaptiraju na uslove deprivacije, jer im je život i pre zatvora bio obeležen „stresnim i iscrpljujućim događajima“, te za njih ovi uslovi predstavljaju nešto što je očekivano (Rodgers, 1995: 116). Upravo ova konstatacija može poslužiti kao primer, da se suicid osuđenih ipak mora analizirati u interakciji individualnih i sredinskih karakteristika.

3.2. Teorija unosa (engl. „Importation theory“)

Prema ovom teorijskom pristupu, načini adaptacije osuđenih jesu rezultat njihovih ličnih karakteristika, sa kojima dolaze u zatvor, te je „zatvorska supkultura samo odraz opštih sila koje deluju u slobodnoj zajednici“ (Anson, Cole, 1984: 563). Dakle, suicid se objašnjava pomoću demografskih (uzrast, pol, rasa, etnicitet), socijalnih (bračni i socioekonomski status) i psiholoških (ličnost, mentalni status, psihijatrijska dijagnoza i tretman) vulnerabilnosti osuđenih stečenih pre boravka u zatvorskom okruženju, dok se zatvor kao institucija, više posmatra „kao prilika, a manje kao uzrok“ (Kennedy, Homant, 1988, prema: Dye, 2010: 798). Stoga, prethodna iskustva i socijalizacija van zatvora utiču na to kakve će kanale za ostvarivanje svojih potreba koristiti osuđeni (Jiang, Fisher-Giorlando, 2002).

Između ostalog, u prilog opravdanosti ovog modela, autori naglašavaju da isti faktori rizika za suicid u zatvoru, leže i u osnovi suicida u opštoj populaciji, poput problema sa mentalnim zdravljem, ranijih trauma, pokušaja suicida, problema sa psihoaktivnim supstancama i sl. (Kovaszny i dr., 2004).

3.3. *Kombinovani model*

Generalno gledano, i „Model deprivacija“ i „Model unosa“ imaju svoje različite dokazane empirijske potpore, a u zavisnosti od cilja rada i primarnog fokusa istraživača, u manjoj ili većoj meri, svi faktori oba pristupa su u literaturi višestruko obrađivani poslednjih decenija. Ipak, oba teorijska modela imaju uočljive nedostatke. S obzirom na to da fenomen suicida, bez obzira na kojoj populaciji se analizira, pre svega jeste multidimenzionalan, uvažavajući probabilističku egzaktnost oba pristupa, jednodimenzionalno usmerenje se može sagledati kao zajednička mana.

Činjenica da najveći broj osuđenih ipak ne izvrši suicid, pre svih, osporava neprikosновенost Modela deprivacije, dok se ignorisanje kontekstualnih faktora i osujećujućih zatvorskih uslova, nameće kao glavna zamerka Modelu unosa (Dye, 2010). Funkcionalnost Kombinovano modela se ogleda u poštovanju faktora oba prethodno pomenuta teorijska modela, ali i u njihovom interakcijskom odnosu. Naime, uvažavajući negativne karakteristike zatvorskog okruženja koje stvaraju bolno iskustvo za osuđene, ovaj pristup naglašava i činjenicu da se svaki pojedinac na njih adaptira u skladu sa ličnim osobinama i iskustvima (Huey, 2008).

3.4. *Primena Dirkegovog modela suicidalnosti na zatvorski kontekst*

Prema Dirkemu, samoubistvo je društveni čin koji „nastaje pod uticajem i pritiskom društva“ (Dragišić Labaš, 2019: 1526). Iako je suicidalnost osuđenih više istraživana sa aspekta karakteristika užeg zatvorskog okruženja (poput kvaliteta nadzora, arhitekture zatvora i ćelija, karakteristika razmene zatvorenika), težnja aplikacije Dirkegovog poimanja etiologije suicida na problem suicidalnosti osuđenih navodi na povezivanje užeg socijalnog (zatvorskog) okruženja sa makro faktorima (karakteristikama šireg društva) (Tartaro, Lester, 2005). Varijable užeg i šireg socijalnog okruženja su na različite načine povezivane sa suicidalnim ponašanjem, te su se najčešće istraživale one koje su ukazivale na određene „ključne tačke“ sa potencijalno negativnim uticajem na životni tok pojedinca (poput razvoda, gubitka posla, nezaposlenosti), generalni trendovi u društvu (situacija na tržištu rada, medijski prikazi suicida, dostupnost letalnih sredstava), i uticaj užih socijalnih grupa (npr. porodično okruženje) (Milner i dr., 2013; Moore, 2016).

Komparacije radi, prema ocu savremene suicidologije Edvinu Šnajdmanu, suicid kao čin nije moguć ukoliko ne postoji jak psihički bol. Dakle, on daje primat psihološkim faktorima i sva afektivna stanja i poremećaje posmatra sa aspekta

uzroka suicida, samo ukoliko postoji psihički bol koji se više ne može trpeti (Leenaars, 2010). Sa druge strane, Dirkemovo shvatanje suicidalnog ponašanja ima korene u analizi socioloških faktora, društvenih procesa koji se tiču integracije pojedinca u društvene strukture i grupe, i regulacije od strane društva (koja su ponašanja, emocije, želje prihvatljivi od strane društva) (Tartaro, Lester, 2005). Dakle, uzroke suicida treba tražiti tamo gde se oblikuju i sva druga ponašanja, u sadejstvu političkih, religioznih, ekonomskih i socijalnih činilaca (Durkheim, 1897 prema: Milner i dr., 2013).

U skladu sa tim, model koji je Dirkem postavio, podelivši samoubistva na egoistička, altruistička, fatalistička i anomička u zavisnosti od stepena vezanosti pojedinca za važne društvene grupe i moralnih regulatornih društvenih normi (stepena integracije i regulacije u društvu) (Milosavljević, 2003; Moore, 2016), služi kao baza za mnoga socijalna istraživanja.

Društvena integracija je sačinjena od kolektivne svesti i društvene solidarnosti, a temelj društva savremenog oblika solidarnosti (organske) jesu porodične i društvene funkcije koje pojedinac vrši (Jugović, 2013). U skladu sa tim, slika Dirkemovih socijalnih mreža (stepena integrisanosti) u vezi sa suicidom jeste oblikovana i viđenjem bračnog statusa i ostvarenosti roditeljske funkcije (Tartaro, Lester, 2005). U ovakvoj konstelaciji Dirkemovih ideja, varijabla razvedenosti ili separacije od partnera i porodice bi pozitivno korelirala sa stopom suicida u zatvoru, dok bi varijabla „u bračnoj/vanbračnoj zajednici i sa decom“ negativno korelirala sa ovim fenomenom. Naime, kada se uzme u obzir da neki od uvreženih socio-demografskih faktora rizika, ili karakteristika osuđenih koji su izvršili suicid upravo odgovaraju ovakvoj postavci odnosa, Dirkemova teorija u analizi suicidalnosti osuđenih dobija na važnosti, možda čak i pre, nego u opštoj populaciji (Tartaro, Lester, 2005).

Bez obzira što je Dirkemova teorija suicida prevashodno namenjena izučavanju suicidalnosti u opštoj populaciji, kroz istoriju postoje istraživanja koja su pokazala da varijable poput braka i razvedenosti, negativno, odnosno pozitivno koreliraju sa suicidom i u opštoj i zatvorskoj populaciji (Lester, 1994; Lester, 1999). Međutim, nije zgoreg navesti rezultate ekološke studije rađene u 12 zemalja prema kojima se dolazi do saznanja da ne postoji pozitivna povezanost između stope suicida u opštoj i u zatvorskoj populaciji u jednoj zemlji (Fazel i dr., 2011).

3. 5. Teorija stresa (engl. „The Stress–Diathesis Vector Model“)

Ova teorija može biti komparativna sa faktorima koje uvažavaju i Model unosa i Model deprivacija. Naime, suicid nastaje sadejstvom tri grupe faktora:

stresova, slabosti ega i postojanja ideacije/motivacije (Felthous, 2011). Stres koji osuđeni osećaju kao posledicu zatvaranja može biti važan izvor suicidalnog ponašanja, među kojima su i situacijski stresori (pojačana nesigurnost zbog nove situacije, izolacija, gubitak kontrole nad sopstvenim životom, viktimizacija, emocionalni i fizički slom), uobličeni pod tzv. „šokom zatvaranja“ (Dahle, Lohner, Konrad, 2005; Konrad et al., 2007). Uslovi koji dovode do slabosti ega jesu specifična hronična ili akutna stanja, koja su dokazano povezana sa rizikom izvršenja suicida u zatvoru, poput: mentalnih poremećaja, zloupotrebe supstanci, depresije, shizofrenije i koja utiču na osuđenikove sposobnosti suočavanja sa stresnim institucionalnim situacijama (Felthous, 2011). Mnoštvo situacionih stresora i individualnih ranjivosti mogu voditi osećaju besperspektivnosti, beznadežnosti i uticati na strategije prevazilaženja osuđenih. Na ovakvom putu se može razviti suicidalni plan i mišljenje da je jedini izlazak iz začaranog kruga patnje upravo suicid (WHO, 2007).

3.6. Interpersonalna psihološka teorija

Osnovna postavka ove teorije, koja je nastala u radu Tomasa Džoinera (Thomas Joiner) (Simlot, McFarland, Lester, 2013), jeste da ljudi čine suicid, zato što imaju fizičku mogućnost i želju za taj čin (Van Orden i dr., 2010).

Suicid se dešava u interakciji dva osnovna faktora, a to su: osujećena pripadnost (engl. „thwarted belonging“) i percepcija opterećenosti (engl. „perceived burdensomeness“) (Van Orden i dr., 2010). Pored ovoga, kod pojedinca mora biti savladan jedan od najjačih ljudskih strahova, strah od smrti (Felthous, 2011). Osujećenje pripadnosti se vezuje za nemogućnost zadovoljenja bazične ljudske potrebe za povezivanjem i razvijanjem bliskih i brižnih odnosa (Mandracchia, Smith, 2014). Percepcija opterećenosti predstavlja specifično mentalno stanje uz verovanje da će drugima biti bolje ukoliko „mene nema“ (Van Orden i dr., 2012).

Novije empirijsko testiranje oba faktora Interpersonalne teorije pokazuje da osujećena pripadnost i percepcija opterećenosti jesu snažni izolovani prediktori suicidalne ideacije kod osuđenih (Mandracchia, Smith, 2014). S druge strane, eksplorativna studija dolazi do nalaza da je prediktor suicidalnog ponašanja bila samo percepcija opterećenosti osuđenih (Simlot, McFarland, Lester, 2013).

3.7. Teorija reaktivne agresivnosti

Prema Erihu Fromu, rušilaštvo/destrukcija je odraz neproživljenog života (From, 1984). Sistematičan pregled 123 studije, potvrđuje povezanost između

agresivnosti i samopovređivanja (O'Donnell, House, Waterman, 2015), te je agresivno ponašanje važan faktor rizika i za pokušaje suicida (Sarchiapone i dr., 2009). Reaktivna agresivnost, za razliku od proaktivne agresivnosti, predstavlja reakciju na doživljenu ili realnu pretnju, povezana je sa impulsivnošću, kognitivnim i afektivnim procesima, te češće od proaktivne, i sa interpersonalnim odnosima (Conner i dr., 2003).

U okviru psihopatološke perspektive reaktivne agresivnosti, naglašava se sličnost simptoma sa graničnim poremećajem ličnosti, koji odlikuju ljutnja, impulsivnost i stres u interpersonalnim relacijama (Conner i dr., 2003). Pojedina istraživanja pokazuju da je suicidalni rizik viši kod osuđenih žena na zatvorsku kaznu sa graničnim poremećajem ličnosti (Black i dr., 2007). Prema Denielu (2006), granični poremećaj ličnosti kroz svoje simptome poput emocionalne nestabilnosti, slabih interpersonalnih veština i impulsivnosti povećava rizik za izvršenje suicida (Daniel, 2006). Dalje, agresivnost je sastavni deo antisocijalnog poremećaja ličnosti i različitih oblika poremećaja ponašanja, te pojedina istraživanja pokazuju da su ova stanja, kao i granični poremećaj ličnosti, rizični faktori za suicid (Conner i dr., 2003).

4. Zaključak

Faktori rizika za izvršenje suicida u zatvoru mogu egzistirati u svim domenima ekosistema osuđene osobe, interakcijski i/ili kumulativno što implicira multidimenzionalnu razmeru analiziranog problema. Suicidalnost osuđenih se na adekvatan i potpun način može razumeti samo kroz integrativno teorijsko poimanje faktora rizika, a u skladu sa specifičnostima individualne situacije i stanja konkretne osuđene osobe. Kontinuirano istraživanje faktora koji mogu uticati na odluku da se suicid izvrši u zatvorskom okruženju je važno zbog pravaca preventivnog reagovanja (Liebling, 1999) i rehabilitacionog delovanja, kao primarnog cilja zatvorske kazne. Odgovor na problem suicidalnosti osuđenih zahteva sistematski postavljene korake i pravovremenu posvećenost preventivnim aktivnostima na različitim nivoima. Efektivnost preventivnih napora zavisi od sposobnosti identifikacije i razumevanja delovanja faktora rizika za suicid u zatvorskom kontekstu. Dakle, efektivan preventivni pristup suicidalnosti osuđenih treba da počiva na multidimenzionalnom preventivnom delovanju, koje je uslovljeno adekvatnim i sveobuhvatnim poznavanjem uticaja faktora rizika koji se nalaze u različitim domenima ekosistema individue (Bogetić, 2021), kao i na poznavanju teorijskih modela koji te faktore rizika stavljaju u integrativan kontekst razumevanja.

Literatura

- Anson, R. H., & Cole, J. N. (1984). Inmate suicide: Ethnic adaptations to the prisonization experience. *Justice Quarterly*, 1(4), str. 563–567. <https://doi.org/10.1080/07418828400088311>
- Armour, C. (2012). Mental health in prison: A trauma perspective on importation and deprivation. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 5(2), str. 886–894.
- Bilsen, J. (2018). Suicide and youth: risk factors. *Frontiers in psychiatry*, 9, 540. <https://dx.doi.org/10.3389/fpsyt.2018.00540>
- Black, D. W., Gunter, T., Allen, J., Blum, N., Arndt, S., Wenman, G., & Sieleni, B. (2007). Borderline personality disorder in male and female offenders newly committed to prison. *Comprehensive Psychiatry*, 48(5), str. 400–405. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2007.04.006>
- Bland, R. C., Newman, S. C., Dyck, R. J., & Orn, H. (1990). Prevalence of psychiatric disorders and suicide attempts in a prison population. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 35(5), str. 407–413. <https://doi.org/10.1177/070674379003500508>
- Bogetić, D. (2021). Prevencija suicidalnosti osuđenih u zatvoru. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 15(2–3), str. 105–122. <https://doi.org/10.47152/ziksi202123027>
- Bonner, R. L. (2000). Correctional suicide prevention in the year 2000 and beyond. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 30(4), str. 370–376. <https://doi.org/10.1111/j.1943-278X.2000.tb01103.x>
- Brådvik, L. (2018). Suicide Risk and Mental Disorders. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9), 2028. <https://doi.org/10.3390/ijerph15092028>
- Butler, A., Young, J. T., Kinner, S. A., & Borschmann, R. (2018). Self-harm and suicidal behaviour among incarcerated adults in the Australian Capital Territory. *Health & justice*, 6(1), 13. <https://doi.org/10.1186/s40352-018-0071-8>
- Castelpietra, G., Egidi, L., Caneva, M., Gambino, S., Feresin, T., Mariotto, A., ... & Marzano, L. (2018). Suicide and suicides attempts in Italian prison epidemiological findings from the “Triveneto” area, 2010–2016. *International journal of law and psychiatry*, 61, str. 6–12. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2018.09.005>
- Ciuhodaru, T., Romedea, S. N., Arhipescu, T., & Buda, O. (2009). Factors increasing mortality rates in suicide attempts in jail and prison. *Romanian Journal of Legal Medicine*, 17(1), str. 69–72.

- Clements-Nolle, K., Wolden, M., & Bargmann-Losche, J. (2009). Childhood trauma and risk for past and future suicide attempts among women in prison. *Women's health issues, 19*(3), str. 185–192. <https://doi.org/10.1016/j.whi.2009.02.002>
- Clemmer, D. (1950). Observations on imprisonment as a source of criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology, 41*(3), str. 311–319.
- Conner, K. R., Duberstein, P. R., Conwell, Y., & Caine, E. D. (2003). Reactive aggression and suicide: Theory and evidence. *Aggression and violent behavior, 8*(4), str. 413–432. [https://doi.org/10.1016/S1359-1789\(02\)00067-8](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(02)00067-8)
- Dahle, K. P., Lohner, J. C., & Konrad, N. (2005). Suicide prevention in penal institutions: Validation and optimization of a screening tool for early identification of high-risk inmates in pretrial detention. *International Journal of Forensic Mental Health, 4*(1), str. 53–62. <https://doi.org/10.1080/14999013.2005.10471212>
- Daigle, M. S., & Naud, H. (2012). Risk of dying by suicide inside or outside prison: The shortened lives of male offenders. *Canadian journal of criminology and criminal justice, 54*(4), str. 511–528. <https://doi.org/10.3138/cjccj.2011.E.54>
- Daniel, A. E. (2006). Preventing suicide in prison: A collaborative responsibility of administrative, custodial, and clinical staff. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online, 34*(2), str. 165–175.
- Davies, C. (1989). Goffman's concept of the total institution: Criticisms and revisions. *Human studies, 12*(1), str. 77–95.
- Dragišić Labaš, S. M. (2019). Suicidno ponašanje korisnika psihijatrijskih usluga: teorije i istraživanja. *Sociološki pregled, 53*(4), str. 1521–1552. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-23590>
- Duthé, G., Hazard, A., Kensey, A., & Shon, J. L. P. K. (2009). Suicide in prison: a comparison between France and its European neighbours. *Population & Societies, 462*(11), str. 1–4.
- Dye, M. H. (2010). Deprivation, importation, and prison suicide: Combined effects of institutional conditions and inmate composition. *Journal of Criminal Justice, 38*(4), str. 796–806. <https://doi.org/doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.05.007>
- Fair, H., & Walmsley, R. (2021). *World Prison Population List: thirteenth edition*. London: International Centre for Prison Studies.
- Fazel, S., Cartwright, J., Norman-Nott, A., & Hawton, K. (2008). Suicide in prisoners: a systematic review of risk factors. *J Clin Psychiatry, 69*(11), str. 1721–1731. <https://doi.org/10.4088/JCP.v69n1107>

- Fazel, S., Grann, M., Kling, B., & Hawton, K. (2011). Prison suicide in 12 countries: an ecological study of 861 suicides during 2003–2007. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 46(3), str. 191–195. <https://doi.org/10.1007/s00127-010-0184-4>
- Fazel, S., Ramesh, T., & Hawton, K. (2017). Suicide in prisons: an international study of prevalence and contributory factors. *The Lancet Psychiatry*, 4(12), str. 946–952. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(17\)30430-3](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(17)30430-3)
- Felthous, A. R. (2011). Suicide behind bars: Trends, inconsistencies, and practical implications. *Journal of forensic sciences*, 56(6), str. 1541–1555. <https://doi.org/10.1520/JFS15065J>
- Felthous, A. R., Holzer, C.E., Nathan, P., & Veasey S. (2001). Factors in prison suicide: one year study in Texas. *J Forensic Sci.* 46(4), str. 896–901. <https://doi.org/10.1520/JFS15065J>
- From, E. (1984). *Bekstvo od slobode*. Naprijed.
- Gates, M., Turney, A., Ferguson, E., Walker, V., & Staples-Horne, M. (2017). Associations among substance use, mental health disorders, and self-harm in a prison population: examining group risk for suicide attempt. *International journal of environmental research and public health*, 14(3), 317. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030317>
- Gimelfarb, Y., & Natan, Z. (2009). Risk factors for suicide attempts in dual diagnosis patients. *Harefuah*, 148(6), 355–8.
- Glazener, E., & Nakamura, K. (2018). Examining the Link Between Prison Crowding and Inmate Misconduct: Evidence from Prison-Level Panel Data. *Justice Quarterly*, 37(1), str. 1–23. <https://doi.org/10.1080/07418825.2018.1495251>
- Goffman, E. (2007). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. with a new introduction by William B. Helmreich*. New Brunswick: Transaction Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781351327763>
- Gooding, P., Tarrier, N., Dunn, G., Shaw, J., Awenat, Y., Ulph, F., & Pratt, D. (2015). The moderating effects of coping and self-esteem on the relationship between defeat, entrapment and suicidality in a sample of prisoners at high risk of suicide. *European psychiatry*, 30(8), str. 988–994. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2015.09.002>
- Harris, T. (2015). *Changing prisons, saving lives: report of the Independent Review into self-inflicted deaths in custody of 18–24 year olds*. Ministry of Justice.
- Hawton, K., Linsell, L., Adeniji, T., Sariaslan, A., & Fazel, S. (2014). Self-harm in prisons in England and Wales: an epidemiological study of prevalence, risk factors, clustering, and subsequent suicide. *The Lancet*, 383(9923), str. 1147–1154. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)62118-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)62118-2)

- Hayes, L. (1989). National study of jail suicides: Seven years later. *Psychiatric Quarterly*, 60(1), str. 7–29. <https://doi.org/10.1007/BF01064362>
- Hayes, L. (1999). Suicide in adult correctional facilities: Key ingredients to prevention and overcoming the obstacles. *Journal of Law, Medicine and Ethics*, 27(3), str. 260–268. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.1999.tb01460.x>
- Huey, M. (2008). *Deprivation, importation, and prison suicide: the combined effects of institutional conditions and inmate composition*. Phd diss. University of North Carolina, Greensboro.
- Huey, M. P., & McNulty, T. L. (2005). Institutional conditions and prison suicide: Conditional effects of deprivation and overcrowding. *The Prison Journal*, 85(4), str. 490–514. <https://doi.org/10.1177/0032885505282258>
- Ivanoff, A., & Fisher, P. (2001). Suicide and Suicidal Behavior. U: Gitterman, A. (ur.) *Handbook of Social Work Practice with Vulnerable and Resilient Populations*. New York: Columbia University Press.
- Jenkins, R., Bhugra, D., Meltzer, H., Ingleton, N., Bebbington, P., Brugha, T., Coid, J., Farrell, M., Lewis G., & Paton, J. (2005). Psychiatric and social aspects of suicidal behaviour in prisons. *Psychological medicine*, 35(2), str. 257–269. <https://doi.org/10.1017/S0033291704002958>
- Jiang, S., & Fisher-Giorlando, M. (2002). Inmate Misconduct: A Test of the Deprivation, Importation, and Situational Models. *The Prison Journal*, 82(3), str. 335–358. <https://doi.org/10.1177%2F003288550208200303>
- Jugović, A. (2013). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Partenon.
- Knoll IV, J. L. (2010). Suicide in correctional settings: Assessment, prevention, and professional liability. *Journal of Correctional Health Care*, 16(3), str. 188–204. <https://doi.org/10.1177%2F1078345810366457>
- Konrad, N., Daigle, M. S., Daniel, A. E., Dear, G. E., Frottier, P., Hayes, L. M., Kerkof, A., Liebling, A., & Sarchiapone, M. (2007). Preventing suicide in prisons, Part I: Recommendations from the International Association for Suicide Prevention Task Force on Suicide in Prisons. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 28(3), str. 113–121. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.28.3.113>
- Kovaszny, B., Miraglia, R., Beer, R., & Way, B. (2004). Reducing Suicides in New York State Correctional Facilities. *Psychiatric Quarterly*, 75(1), str. 61–70. <https://doi.org/10.1023/B:PSAQ.0000007561.83444.a4>
- Leenaars, A. (2010). Edwin S. Shneidman on Suicide. *Suicidology Online*. 1, 5–18. Dostupno na <http://www.suicidology-online.com/pdf/SOL-2010-1-5-18.pdf>
- Leese, M., Thomas, S., & Snow, L. (2006). An ecological study of factors associated with rates of self-inflicted death in prisons in England and Wales. *International Journal of Law and Psychiatry*, 29(5), 355–360. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2005.10.004>

- Lester, D. (1994). Suicide in prison: A study of France from 1852 to 1913. *European Archives of Psychiatry & Clinical Neuroscience*, 244(2), 99–100. <https://doi.org/10.1007/bf02193526>
- Lester, D. (1999). The suicide rate in Finnish prisons. *Psychiatria Fennica*, 30, 93–96.
- Liebling, A. (1999). Prison suicide and prisoner coping. *Crime and Justice*, 26, 283–359. <https://doi.org/10.1086/449299>
- Liebling, A. (2007). Prison suicide and its prevention. *Handbook on prisons*, 423, 46.
- Liebling, A., & Maruna, S. (Eds.). (2013). *The effects of imprisonment*. Routledge.
- Lloyd, C. (1990). *Suicide and self-injury in prison: a literature review*. HM Stationery Office.
- Lukaszewicz, M., Blecha, L., Falissard, B., Neveu, X., Benyamina, A., Reynaud, M., & Gasquet, I. (2009). Dual diagnosis: prevalence, risk factors, and relationship with suicide risk in a nationwide sample of French prisoners. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 33(1), str. 160–168. <https://doi.org/10.1111/j.1530-0277.2008.00819.x>
- Mandracchia, J. T., & Smith, P. N. (2014). The Interpersonal Theory of Suicide Applied to Male Prisoners. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 45(3), str. 293–301. <https://doi.org/10.1111/sltb.12132>
- Meltzer, H., Jenkins, R., Singleton, N., Charlton, J., & Yar, M. (2003). Non-fatal suicidal behaviour among prisoners. *International Review of Psychiatry*, 15(1–2), str. 148–149. <https://doi.org/10.1080/0954026021000046083>
- Mills, J. F., & Kroner, D. G. (2005). Screening for suicide risk factors in prison inmates: Evaluating the efficiency of the Depression, Hopelessness and Suicide Screening Form (DHS). *Legal and Criminological Psychology*, 10(1), str. 1–12. <https://doi.org/10.1348/135532504X15295>
- Milner, A., Hjelmeland, H. M., Arensman, E., & De Leo, D. (2013). Social-environmental factors and suicide mortality: a narrative review of over 200 articles. *Sociology Mind*. 3(2), str. 137–148. <https://doi.org/10.4236/sm.2013.32021>
- Milosavljević, M. (2003). *Devijacije i društvo*. Draganić.
- Moore, M. D. (2016). Durkheim’s types of suicide and social capital: a cross-national comparison of 53 countries. *International Social Science Journal*, 66(219–220), str. 151–161. <https://doi.org/10.1111/issj.121110>
- O’Donnell, O., House, A., & Waterman, M. (2015). The co-occurrence of aggression and self-harm: systematic literature review. *Journal of affective disorders*, 175(1), str. 325–350. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2014.12.051>

- Opitz-Welke, A., Konrad, N., Welke, J., Bennefeld-Kersteb, K., Gauger, U., & Voulgaris, A. (2019). Suicide in older prisoners in Germany. *Frontiers in psychiatry*, 10, 154. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00154>
- Pratt, D., Gooding, P., Awenat, Y., Eccles, S., & Tarrier, N. (2016). Cognitive behavioral suicide prevention for male prisoners: case examples. *Cognitive and behavioral practice*, 23(4), str. 485–501. <https://doi.org/10.1016/j.cbpra.2015.09.006>
- Rabe, K. (2012). Prison structure, inmate mortality and suicide risk in Europe. *International Journal of Law and Psychiatry*, 35(3), str. 222–230. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2012.02.012>
- Rivlin, A., Hawton, K., Marzano, L., & Fazel, S. (2013). Psychosocial characteristics and social networks of suicidal prisoners: towards a model of suicidal behaviour in detention. *PLoS one*, 8(7), e68944. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0068944>
- Rodgers, L. N. (1995). Prison suicide: Suggestions from phenomenology. *Deviant behavior*, 16(2), str. 113–126. <https://doi.org/10.1080/01639625.1995.9967992>
- Saavedra, J., & López, M. (2015). Risk of suicide in male prison inmates. *Revista de Psiquiatría y Salud Mental (English Edition)*, 8(4), str. 224–231. <https://doi.org/10.1016/j.rpsm.2013.07.004>
- Sarchiapone, M., Carli, V., Giannantonio, M. D., & Roy, A. (2009). Risk factors for attempting suicide in prisoners. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 39(3), str. 343–350. <https://doi.org/10.1521/suli.2009.39.3.343>
- Shammas, V. L. (2017). Sykes: The Society of Captives. *The Encyclopedia of Corrections*, 1–4. Dostupno na: https://static1.squarespace.com/static/5a8d8d5c80bd5e24bc0797f6/t/5ab2bfb2aa4a99af26182abd/1521663924088/Shammas_V_L_2017_The_Society_of_Captiv.pdf, pristupljeno 10. avgusta 2022. godine.
- Shaw, J., Baker, D., Hunt, I. M., Moloney, A., & Appleby, L. (2004). Suicide by prisoners: national clinical survey. *The British Journal of Psychiatry*, 184(3), str. 263–267. <https://doi.org/10.1192/bjp.184.3.263>
- Simlot, R., McFarland, K., & Lester, D. (2013). Testing Joiner’s Theory of Suicide in Jail Inmates: An Exploratory Study. *Psychological Reports*, 112(1), str. 100–105. <https://doi.org/10.2466%2F12.07.21.PR0.112.1.100-105>
- Suto, I., & Arnaut, G. L. Y. (2010). Suicide in Prison: A Qualitative Study. *The Prison Journal*, 90(3), str. 288–312. <https://doi.org/10.1177/0032885510373499>
- Svetska zdravstvena organizacija (SZO). (2000). *Prevenција samoubistva: priručnik za službenike zatvora*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje. <https://www.izjzv.org.rs/izjzv/uploads/9ba48cd4-72a4-a4b7-8cc5-d9f5d45b8fb8/prirucnik%20za%20sluzbenike%20zatvora.pdf>

- Tartaro, C., & Lester, D. (2005). An application of Durkheim’s theory of suicide to prison suicide rates in the United States. *Death studies*, 29(5), str. 413–422. <https://doi.org/10.1080/07481180590932526>
- Thomas, K., & Gunnell, D. (2010). Suicide in England and Wales 1861–2007: a time-trends analysis. *International Journal of Epidemiology*, 39(6), str. 1464–1475. <https://doi.org/10.1093/ije/dyq094>
- Thompson, A. H. (2010). The suicidal process and self-esteem. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 31(6), str. 311–316. <https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000045>
- Van Ginneken, E. F., Sutherland, A., & Molleman, T. (2017). An ecological analysis of prison overcrowding and suicide rates in England and Wales, 2000–2014. *International journal of law and psychiatry*, 50, str. 76–82. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2016.05.005>
- Van Orden, K. A., Cukrowicz, K. C., Witte, T. K., & Joiner Jr, T. E. (2012). Thwarted belongingness and perceived burdensomeness: Construct validity and psychometric properties of the Interpersonal Needs Questionnaire. *Psychological assessment*, 24(1), str. 197–215. <https://doi.org/10.1037/a0025358>
- Van Orden, K. A., Witte, T. K., Cukrowicz, K. C., Braithwaite, S. R., Selby, E. A., & Joiner, T. E. (2010). *The interpersonal theory of suicide*. *Psychological Review*, 117(2), str. 575–600. <https://doi.org/10.1037/a0018697>
- Verdolini, N., Murru, A., Attademo, L., Garinella, R., Pacchiarotti, I., Bonnin, C., Samalin, L., Pauselli, L., Piselli, M., Tamantini, A., Qurtesan, R., Carvalho A., Tortorella, A., & Vieta, E. (2017). The aggressor at the mirror: Psychiatric correlates of deliberate self-harm in male prison inmates. *European Psychiatry*, 44, str. 153–160. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2017.04.002>
- Völlm, B. A., & Dolan, M. C. (2009). Self-harm among UK female prisoners: A cross-sectional study. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 20(5), str. 741–751. <https://doi.org/10.1080/14789940903174030>
- Wichmann, C., Serin, R., & Motiuk, L. (2000). *Predicting suicide attempts among male offenders in federal penitentiaries*. Canada: Correctional Service Canada, Research Branch, Corporate Development.
- World Health Organization (WHO). (2007). *Preventing suicide in jails and prisons*. Geneva: Department of Mental Health and Substance Abuse, WHO.
- World Health Organization (WHO). (2014). *Preventing suicide: A global imperative*. Geneva: World Health Organization.
- Zhong, S., Senior, M., Yu, R., Perry, A., Hawton, K., Shaw, J., & Fazel, S. (2021). Risk factors for suicide in prisons: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 6(3), str. 164–174. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30233-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30233-4)

- Zhong, S., Zhu, X., Graham, M., Guo, H., Chen, Y., Luo, C., Li, Q., Zhou, J., & Wang, X. (2019). Mental health problems, history of drug use and violent offending are associated with increased suicide risk in imprisoned females. *Frontiers in Psychiatry, 10*, 395. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2019.00395>

Dragica BOGETIĆ

Assistant

University of Belgrade

Faculty of Special Education and Rehabilitation

Department of prevention and treatment of behavioral disorders

Vera PETROVIĆ

Assistant

University of Belgrade

Faculty of Special Education and Rehabilitation

Department of prevention and treatment of behavioral disorders

SUICIDE OF PRISON CONVICTS – RISK FACTORS AND THEORETICAL MODELS

Suicide in prison represents one of the leading causes of death among inmates, with a rate two to nine times higher than in the general population. This is a multidimensional problem that requires systematically established preventive responses and dedication to preventive activities at different levels.

Since many risk factors of socio-demographic, psychosocial, institutional, psychiatric, and criminological nature can precede the act of committing suicide, this phenomenon can be understood through an integrative approach through, existing theoretical models covering three domains: the penological domain, through the “Deprivation Model”, “Importation Model”, and Combined Model; the sociological domain, through the application of Durkheim’s model of suicidality to the prison context; and the psychological domain, through Interpersonal Theory, Theory of Stress, and Theory of Reactive Aggressiveness.

The aim of this paper is to review the scope of the problem of suicide among inmates by linking risk factors to different theoretical models that explain the etiology of suicide in prison. The paper uses analysis and synthesis of theoretical and empirical findings through the study of relevant literature from different scientific data sources.

Key words: *suicide of convicts, risk factors, theoretical models, phenomenological dimensions of the problem*

Dr sc Damir NADAREVIĆ*
Kazneno-popravni zavod Bihać

Prof. dr Nebojša MACANović**
Vanredni profesor
Fakultet političkih nauka
Banja Luka

Pregledni rad
Primljeno: 10. jun 2022.
Prihvaćeno: 2. avgust 2022.
UDK: 343.81:725.6
316.614:343.261-052
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.7>

ARHITEKTONSKA RJEŠENJA KAO KOMUNIKACIJSKE PREPREKE U ZATVORU

Arhitektura je umjetnička forma koja pored estetske funkcije mora ispuniti i onu praktičnu. Zatvori su građevine koje su po svojoj funkciji najbliže fortifikacijskim (utvrdnim) arhitekturnim poduhvatima. Zbog toga je funkcionalnost prenaplašena u odnosu na estetiku. Međutim, zatvor je arhitektonska forma koja, pored navedenoga, ima zadatak i da komunicira sa sredinom. Iz komunikološke perspektive važan je semi-otički pristup razumijevanju arhitekture zatvora jer se radi o simboličkom jeziku. Na jednoj strani simbolizira moć države, njenu snagu i odlučnost da zaštiti svoje dobro (zakone) – generalna prevencija. Na drugoj strani, polazeći od ciljeva kažnjavanja, preodgoja i resocijalizacije (specijalna prevencija) arhitekturna rješenja moraju biti takva da ne marginaliziraju, segregiraju i izoliraju, moraju podržavati integraciju. Dakle, zatvor se makluanovski (Herbert Marshall McLuhan) može istovremeno shvatiti kao mediji i kao poruka. Medij je određena arhitektonska forma a poruka su deklarativni ciljevi svrhe izvršenja kazne

* E-mail: damir.nadarevic2@gmail.com

** E-mail: nebojsa.macanovic@fpn.unibl.org

zatvora (resocijalizacija i preodgoj). U radu pokušavamo „pomiriti“ antagonizme koje su, po etimologiji, svojstveni formi (objektu) i sadržaju (zadacima) zatvora.

Ključne riječi: arhitektura, zatvor, komunikacija, zatvorenici

1. Uvod

“Nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kojem su nikle, i njegovih potreba, želja i shvaćanja, kao što nema proizvoljnih linija i bezrazložnih oblika u arhitekturi. A postanak i život svake velike, lijepe i korisne građevine, kao i njen odnos prema naselju u kojem je podignuta, često nose u sebi složene i tajanstvene drame i priče.”

Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*

Zatvor je vjerovatno jedina institucija u kojoj su prostor i vrijeme kazna. Prostor, dakle definiše i svrhu i cilj ustanove. Ljudi koji su počinili krivično djelo se zatvaraju: da se izoluju od onih koji poštuju društvene norme, da bi ih se kaznilo, da bi se „zaštitilo društvo“, te da bi im se dalo do znanja da se takvo ponašanje neće tolerisati. Prostor se, dakle, koristi u svrhu korigiranja ličnosti i njenog ponašanja. Boravak u zatvoru, pored kažnjavanja, ima i vrlo ambiciozan cilj, preodgoj i resocijalizaciju zatvorenika. Niti jedna institucija ne koristi prostor na ovaj način. U prostorijama bolnice se ljudi liječe, u školi obrazuju (i odgajaju) u prodavnici kupuju. Prostor je forma koja nudi određene sadržaje. Samo u zatvoru forma postaje sadržaj (iako tako ne bi trebalo biti). Različitim programima tretmana se pokušava raditi na preodgoju i resocijalizaciji zatvorenika, međutim prostor u kojem se ti programi odvijaju je dominantan i u konačnici određuje i te programe. Razlozi za to su različiti, od sigurnosnih do retributivnih i ekonomskih. Dakle, niti jedan oblik rada ili program tretmana se neće provesti ako postoji mogućnost zloupotrebe i bijega zatvorenika za vrijeme njegovog izvođenja. Zatvori moraju odvrćati zatvorenike od ponovnog činjenja krivičnih djela ali i odvrćati potencijalne počinioc (generalna prevencija)¹ (Kupčević-Mladenović, 1972). U tom kontekstu podijeljena su mišljenja kakav bi standard (životni, smještajni)

¹ Svrha kažnjavanja je data u članu 42 Krivičnog zakona FBiH (Službene novine FBiH 36/03). Više o pojmovima „generalne“ i „specijalne“ prevencije vidjeti u Kupčević- Mladenović, R. (1972) *Osnovi penologije*. Svjetlost, Sarajevo.

trebali imati zatvorenici za vrijeme izdržavanja kazne i kakvu bi, barem, percepciju trebali imati građani o zatvorima. Na jednoj strani su zagovornici zastrašujućih građevina jer treba da „kaznene institucije, sa svojim arhitektonskim rješenjima (visoke zidine, rešetke i straža) simbolizuju odvojenost čovjeka od porodice, izdvojenost čovjeka iz društvene zajednice“ (Korać, 2008: 95). Položaj prostorija se ne određuje na način da zadovoljava zahtjeve komfora i funkcionalnosti, nego isključivo sigurnosne zahtjeve (Fuko, 1997). Prevladava minimalizam u uređenju prostorija jer je ekonomičan i jeftin za održavanje. Boje koje se koriste se najlakše održavaju, interakcije se odvijaju na „službenom odstojanju“, namještaj je ekonomičan ali ne i estetski i sl. (Nešić, 2014). Ružno, neudobno, iritirajuće postaje poželjno, s objašnjenjem „pa zatvor je, nije hotel“. Predodžba zatvora, njegov eksterijer i enterijer su standardizovani i zatvorenici ih doživljavaju kao nešto nepromjenjivo². Dakle, samo postojanje ovakvog tipa ustanove je zastrašujuće i bez obzira na obavezu poštivanja međunarodnih standarda smještaja zatvorenika³ i nastojanja države da te obaveze ispuni zatvor je neprijatnost i za većinu ljudi nije privlačna opcija.

Na drugoj strani, zatvori su „veza dva svijeta“, dva društva. Nisu deponija za odlaganje ljudi koji ne poštuju pravila nego mjesta gdje se ta pravila uče, ne ulazeći u razloge zbog kojih nisu naučena ranije. Nelson Mandela (1994 prema Coyle, 2002: 15), u svojoj autobiografiji, tvrdi: «Kaže se da nitko istinski ne poznaje naciju sve dok nije boravio u njenom zatvoru. Naciju ne treba suditi po tome kako postupa sa svojim građanima koji se nalaze na vrhu, već sa onima koji su na dnu». Temelj humanosti svakoga društva je ljudski odnos prema svakom pojedincu, članu zajednice (i prema drugim zajednicama). Humanost shvatamo u svim njenim dimenzijama pa tako i u odnosu prema okolini koja je proizvod čovjeka ali koja i definira čovjeka. Ljudi su skloni ponašati se onako kako okolina očekuje od

-
- 2 Na prvom intervjuu autora rada sa zatvorenicima, neposredno po dolasku na izdržavanje kazne zatvora, ponudi im se da daju prijedlog kako bi uredili sobu u kojoj bi izdržavali kaznu (pitanja: Kako Vam je izgledala soba u koju ste smješteni? Šta bi promijenili u sobi u kojoj ste smješteni? Kako bi vi uredili svoju zatvorsku sobu? Koliko bi bilo zatvorenika u njoj, boja zidova, koji namještaj, raspored namještaja, temperatura?) Dobili smo vrlo zanimljive odgovore. Izdvajamo samo neke. Većina bi ih u sobu smjestila pet zatvorenika (niko ne bi bio sam) i od namještaja bi stavili krevet, ormarić i televizor, eventualno neko i tepih. Na pitanje zar im ne bi bilo ljepše gledati televizor sjedeći u fotelji, nasmijali su se, razumijevajući opasku kao šalu, tvrdeći da fotelja ne ide u zatvoreničku sobu, „pa ovo je zatvor“.
 - 3 Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) daje precizne smjernice kakav bi smještaj zatvorenika trebao biti. Pogledati neke izvještaje CPT, najnoviji su: Izvadak iz 30. Opšteg izvještaja CPT-a objavljenog 2021. godine – Prag pristojnosti za zatvore – kriteriji za procjenu uslova u pritvoru/zatvoru CPT/inf (2021)5-part, te Izvadak iz 31. Opšteg izvještaja CPT-a objavljen 21. aprila 2022. godine – Borba protiv prenapučenosti zatvora (CPT/inf (2022) 5 – part.

njih, kako ih se percipira. Smještaj zatvorenika u ustanove koje služe isključivo njihovoj izolaciji od društva, koje im donose patnju samo produbljuje jaz između zatvorenika i društva. Zbog toga kao crvenu nit cijeloga rada postavljamo tezu da arhitektura ne smije biti u funkciji kažnjavanja.

U radu smo metodom eksplikativne analize detaljnije proučili predmet istraživanja, doprinijeli njegovom objašnjenju i utvrđivanju postojanja veza između arhitekture zatvora i komunikacije te resocijalizacije zatvorenika. Etnografska metoda kvalitativnog promatranja sa sudjelovanjem omogućila nam je kvalitetnije opažanje zajednice, veza, korelacija i uzroka pojava. Istraživanje je provedeno u Kazneno popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću gdje je jedan od autora rada zaposlen kao šef odsjeka za ispitivanje ličnosti zatvorenih osoba. Dakle, autor/istraživač je kao periferni član (*peripheral-member-research*) bio u bliskoj interakciji s ostalim članovima (zatvorenicima), no bez sudjelovanja u aktivnostima koje su bit skupnog pripadništva. Etnografska metoda omogućila je slobodu izražaja autora, koja nije sputana predeterminiranim kategorijama i omogućila naknadno utvrđivanje dodatnih varijabli, prostornih faktora koji utječu na resocijalizaciju zatvorenika. Ustanovljeni su daleko širi trendovi, oblici i stilovi ponašanja što ne bi bilo moguće kvantitativni promatranjem usmjerenim samo na neke isječke stvarnosti koji bi kasnije bili oblikovani u varijable (više o metodi u Adler i Adler, 1998: 80–81).

Cilj istraživanja je bio utvrditi da li arhitektura zatvora ima funkciju kažnjavanja te kako utječe na međusobnu komunikaciju samih zatvorenika ali i na komunikaciju zatvorenika s uposlenicima i u konačnici na proces njihove resocijalizacije i preodgoja.

2. Značaj prostora u interakciji

„Teritorija je također i oblast ili prostor oko osobe koji ona naziva svojim, smatrajući ga, na neki način, produžetkom vlastitog tijela. Svaka osoba ima svoj sopstveni lični prostor, koji obuhvata oblast koja okružuje ono što joj pripada – njen dom, ograđen ogradom, unutrašnjost njenog vozila, vlastitu spavaću sobu ili omiljenu fotelju i, kao što je otkrio dr. Hall⁴, određeni vazdušni prostor oko njenog tijela“ (Piz, Piz, 2009: 206). Dakle, prostor je „dio ličnosti“ svakoga čovjeka.

Predmeti u prostoru pored svoje funkcionalnosti imaju i simbolično značenje koje utječe na percepciju prostora, ali i interakcije osoba koje se nalaze u

4 Američki antropolog Edvard Hall pionir proučavanja potreba čovjeka u prostoru početkom 1960-ih skovao je termin „proksemija“ od engleske riječi „proximity“ – blizina, neposrednost (Piz, Piz, 2009: 205).

tom prostoru. Često u kancelarijama vidimo sliku djece, cvijeće, ili neki drugi predmet koji službenim prostorijama daje dio identiteta osobe koja radi u njima. Potreba potvrde identiteta preko intimnih predmeta nije ništa manja kod zatvorenika u odnosu na druge ljude. Naprotiv, u totalnim ustanovama je ona puno veća iz najmanje dva razloga: manjka informacijskih poticaja te specifičnih identitetskih obilježja zatvorske populacije (koja su gotovo po pravilu resocijalizacijski neprihvatljiva). Još je Goffman u svojoj knjizi *Azili* (1961) pisao o psihološkoj atmosferi koja vlada u „totalnim ustanovama“ (kao što su zatvori, kasarne, duševne bolnice). Autor pod pojmom totalna ustanova podrazumijeva „/.../mjesto boravka i rada, gdje veliki broj pojedinaca stavljenih u istu situaciju, odvojenih od spoljašnjeg svijeta za jedan relativno dugi period, zajedno žive u izolaciji, i čiji je život izričito i detaljno regulisan“ (Goffman, 1961: xiii prema *Extracts from Erving Goffman with concept links* (1961) i Goffman, 1968: 41 prema Špadijer-Džinić, 1973: 42). Dakle, riječ je o ustanovama gdje čovjek na istom mjestu i spava i radi i jede, druži se sa drugima stanovnicima te ustanove, bavi se slobodnim aktivnostima. Prostorne, a često niti jasne vremenske, granice između navedenih aktivnosti nema tako da jednolična svakodnevnica i monotonost dodatno otežavaju boravak u njima. Ustanova, svojom organizacijom, arhitekturom, odnosima uposlenika i štićenika, zadacima „zahvata“ štićenike u potpunosti, totalno. Ovdje nije riječ samo o okupiranosti na nivou rutinerskog obavljanja aktivnosti. Totalnost se ne ogleda samo u ograničenjima koja se u cilju „efikasnog“ funkcionisanja ustanove nameću njihovim korisnicima. „Zarobljen je um“. Kontekst ustanove se ne može izbaciti iz misli, ponašanja, komuniciranja, sistema vrijednosti... Malo je prostora izvan te totalnosti, a ako postoji i on je uređen pravilima ustanove (npr. posjete rodbine, eventualno nekakvi hobiji i sl.).

Dakle, prilikom svake interpersonalne komunikacije treba uzeti u obzir i okolinu u kojoj se trenutačno sugovornici nalaze. Pri tome moramo voditi računa kako o teritoriju tako i o predmetima koji se nalaze na određenom prostoru odnosno faktorima koji nisu dio komunikacije ali neposredno utječu na nju.

Prostori u kojima zatvorenici izdržavaju kaznu, u kojima se obavljaju intervjui, savjetovanja, terapijske aktivnosti, u kojima rade, objeduju, bave se slobodnim aktivnostima moraju biti uređeni na način da pomažu u strukturiranju komunikacije i, u konačnici, procesa resocijalizacije. „Sterilni“, strogo uređeni prostori, formacijski raspored namještaja i sl. koji moraju zadovoljiti sigurnosne standarde samo produbljuju interakcijski jaz između uposlenika i zatvorenika.

Knapp i Hall, (2010: 111–113) tvrde da je slijedećih šest dimenzija bitnih za percepciju sredine i skladno tome za način komunikacije:

Opažanje formalnosti – cijeni se odnos formalno – neformalno na način da što je veća formalnost komunikacija je manje opuštena, površnija, nesigurnija,

konvencionalnija. U zatvoru formalni odnos uposlenika prema zatvorenicima je zakonska obaveza. U komunikaciji se međusobno persiraju, komunikacija se može odvijati samo na nivou kojim se ostvaruje svrha izvršenja kazne, planirano i s jasnim ciljevima. Odvija se u strogo određenom prostoru, mjestu za pretres, kancelariji, te vrlo rijetko u zatvoreničkoj sobi i to samo kada je potrebno prenijeti informaciju većem broju zatvorenika.

Osjećaj topline – „okruženja u kojima osjećamo emocionalnu toplinu potiču nas da se zadržimo, opustimo, osjećamo ugodno“ (Knapp i Hall, 2010: 112). Kako stvoriti takvo okruženje u totalnoj ustanovi kao što je zatvor? Zatvori nisu ustanove u koje se ulazi dobrovoljno, oni su kazna, a kazna je najčešće nešto neprijatno. Odatle i animozitet prema toj sredini. Osjećaju doprinosi i sam prostor. U zatvoru se prije pazi na funkcionalnost, zadovoljavanje sigurnosnih zahtjeva, lakše održavanje higijene i sl. prije nego na estetiku i stvaranje prijatnoga ugođaja. Međutim, detalji mogu znatno pridonijeti stvaranju prijatnije sredine – tepih s motivima domaćeg kraja, neki suvenir, slika porodice itd.

Opažanje privatnosti – osjećaj privatnosti utječe na komunikaciju na način ako je udaljenost između sugovornika manja, poruke su intimnije, tiše se govori i sl. Obično zatvoreni, zatamnjeni, topli prostori stvaraju osjećaj veće privatnosti. Često i neki predmet u okolini može stvoriti percepciju privatnosti. Privatna posteljina na krevetima, slika, pribor za higijenu i sl. u zatvoreničkoj sobi će pridonijeti osjećaju koliko toliko domaće atmosfere. „Svaki interijer odaje neverbalno umijeće onih koji u njemu stanuju. Izbor materijala, raspored prostora, tip predmeta koji privlače pažnju ili traže da ih se dotakne – u usporedbi s onima koji odbijaju ili odvrću – imaju mnogo toga reći o preferiranim osjetnim modalitetima svojih vlasnika“ (Reusch i Kees prema Knapp, Hall, 2002: 109). Zatvorenici, u zatvoru, nemaju mogućnost učešća u određivanju rasporeda prostorija i njihovog uređenja. Međutim, neki „mikroprostor“ mogu personalizirati, dati mu njima svojstveni „duh“.

Opažanje poznatosti – kada dođemo u nepoznatu sredinu najprije je „ispitujemo“, provjeravamo običaje i rituale, krećemo se polako i povezujemo je s okolinom koju poznajemo, pravimo poređenja. Zatvor je, izuzev za povratnike, iskustvo koje se rijetko gdje moglo doživjeti. Neki segmenti života liče na one iz vremena služenja vojnoga roka, škole i sl. Međutim, interpersonalni odnosi su nešto nedoživljeno (i nezaboravno). Dakle, nepoznato stvara osjećaj straha, često i dezorijentisanosti što treba imati u vidu posebno prilikom prvih intervjua sa zatvorenicima.

Opažanje ograničenja – „dio naše ukupne reakcije na okolinu temelji na tome doživljavamo li da je možemo (i koliko lako) napustiti“ (Knapp i Hall, 2010: 113). U zatvoru ovo sputavanje je posebno naglašeno. Stalna usmjerenost zatvorenika jednih na druge, nemogućnost izbjegavanja interakcija i komunikacije

povećava napetosti i netrpeljivosti, ali i potrebu intimizacije odnosa. Ovakve okolnosti stvaraju pogodno tlo za razvoj tračeva, ogovaranja i sl.

Opažanje distance – distanca u komunikaciji može biti stalna i psihološka. Neko se može nalaziti na drugom spratu, u drugoj zgradi i u tom slučaju govori-mo o stvarnoj udaljenosti koja onemogućava komunikaciju, međutim drugi slučaj je kada osobe koje su blizu, bez ikakvih barijera „hladne“, nezainteresirane i ne komuniciraju, ne gledaju se u oči, šute, nervozno se smiju, obraćaju svima prisut-nima i kada se nešto odnosi samo na jednog sagovornika. Distanca između upo-slenika i zatvorenika postoji. Proizlazi iz činjenice da je pored zakonskih odredbi nalažu i kodeksi oba sistema (formalnog i neformalnog). Međutim, ona se neće narušiti ukoliko se zatvorenik nakratko dodirne rukom, ako ga se uljudno pozdra-vi, smjesti u prostoriju s prijatnom atmosferom, počasti cigaretom, kafom⁵ i sl.

Zatvorenici se nalaze u svojim sobama. Komunikacija je ograničena prije svega na osobe koje su s njima u sobi. Zabranjen je prelazak iz jedne sobe u drugu. Dalje, komunikacija sa zatvorskim stražarima podrazumijeva prelaženje nekih prepreka. U dežuranu se ne smije ući bez odobrenja stražara. Drugi zatvorenici prate komunikaciju svakoga pojedinca. Komunikacija je reducirana na najnužniju jer sve drugo nije u skladu sa zatvoreničkim kodeksom. Također i zadržavanje kod odgajatelja se kosi s navedenim kodeksom⁶. Pored toga, uprava i odgajatelji su odvojeni od zatvoreničkog odjela i za razgovor s odgajateljem i drugim uposleni-cima zatvorenici trebaju pisati molbu na propisanom obrascu. Obasce dijeli za-tvorenik pa u slučajevima kada ih nema, one „zaštekane“ prodaje za cigaretu. Sve su to proceduralne i prostorne prepreke koje onemogućavaju sami početak komu-nikacije. Dakle, nešto što se treba savladati da bi se moglo komunicirati. Međutim, te i slične „prepreke“ su također komunikacija, određuju način komunikacije, osje-ćaje strana u komunikacijskom procesu, njihove namjere, hijerarhiju potreba i sl. Pored toga, organizacija ustanove, njena percepcija i pravila ponašanja također utječu na komunikaciju. Interakcija uposlenika i zatvorenika je vezana i za način funkcionisanja neformalnog zatvorskog sistema čija su pravila također specifična, kao i način komunikacije među zatvorenicima (Macanović, 2007). Mnogi autori

-
- 5 U praksi autora rada se dogodio slučaj zatvorenika koji je molio da mu se omogući da popije espre-so kafu. Zatvorenik je bio primjernog vladanja i vrlo emotivno je doživljavao boravak u zatvoru. Gotovo svakodnevno je plakao, posebno na razgovorima kada je spominjao porodicu. Imao je mogućnost neograničenog konzumiranja kafe, svakodnevno, međutim espresso iz „automata“ ga je asociirao na slobodu, na suprugu s kojom je pio kafu u određenom kafiću. Po izdržanoj kazni tvrdio je da je ta kafa bio prelomni trenutak u njegovom životu, da je prije toga razmišljao o samoubistvu jer se osjećao jako poniženim, beskorisnim i depriviranim.
 - 6 Za zatvorenika koji se dulje zadrži kod odgajatelja na razgovoru kažu, u zatvoreničkom žargonu, da je snimao longplejku (većina ih i ne zna da je riječ o LP gramofonskoj ploči), aludirajući da je „pjevao“ odnosno izdao neke njihove tajne.

(Jovanić, Petrović, Macanović, 2020; Knežević, 2008; Macanović, Nadarević, 2014; Macanović, Kuprešanin, 2016; Macanović, Selak, 2016; Špadijer – Džinić, 1973) su ukazivali na psihološku atmosferu u zatvorima i njihovu refleksiju na ponašanje zatvorenika i sprovođenje institucionalnog preodgojnog tretmana. Neformalni zatvorski sistem ima svoj kodeks ponašanja koji omogućava zatvorenicima da lakše i sigurnije izdrže svoju kaznu, ali ne i da promijene svoje kriminogene navike i sistem vrijednosti. Pridržavanjem i poštovanjem tih pravila osuđena lica osiguravaju sebi zaštitu i lakše izdržavanje zatvorske kazne kada su u pitanju brojne deprivacije koje su prisutne u penalnim ustanovama (Macanović, 2021).

3. Istorijski razvoj arhitekturnih rješenja zatvora

Od postanka ljudskog društva postojao je neki oblik izolacije osoba koje su kršile društvene norme. U početku zatvori su imali drugačiju funkciju od one koju imaju danas. Najprije su služili za zadržavanje pred izvršenje neke druge kazne. Fuko (1997: 223) s aspekta same arhitekture ističe da je zatvor nastao izvan sudskog aparata, „... u vrijeme kada su u čitavom društvenom tkivu izgrađivani postupci kojima je bio cilj odjeljivanje, prostorno raspoređivanje i vezivanje jedinki za utvrđeno mjesto, njihovo klasifikovanje i maksimalno iskorišćavanje njihovih snaga i vremena, postupci za dresiranje tijela, kodifikovanje cjelokupnog ponašanja, obezbjeđivanje stalne i besprijekorne vidljivosti ...“. Definicija je gotovo svezremenska i primjenjiva i do danas.

Slično, Knežević (2008) daje zanimljivu analizu pojmova vezanih za kaznu zatvora povezujući ih s prostorom i uvjetima izvršenja ovog oblika sankcija. Ističe da je u starom Rimu izraz *cercer* (nastao od hebrejske riječi *karkar* = pokopati, sahraniti) pored zatvora. Znači i pregrađen prostor trkališta iz kojeg su se konji puštali na početku trke (Žepić, 1991 prema Knežević, 2008) ili robovi u arenu za borbu. U hebrejskom jeziku za pojam zatvora imaju nekoliko izraza *Beth ha-keli* (kuća za pritvor), *Beth haasourim* (kuća onih koji su u lancima), *Beth ha-mah-pecheth* (naprava kojom su se istovremeno povezivale noge i ruke) i *Bor* (cisterna, podzemno skladište) (The Catholic Encyclopedia, 2003 prema Knežević, 2008) s obzirom na to da su prvi zatvori bili pod zemljom. Također i u francuskom jeziku riječ *oubliettes* (ublije) se koristila za zatvore smještene duboko pod zemljom. Čelije su imale samo stropni izlaz koji zatvorenik nije mogao dohvatiti. Poslije se prema istom principu grade kamene kule, samo ovaj put iznad zemlje. Jedan takav zatvor je čuvena Bastilla u Parizu (isto). Bastilla je sagrađena u 14. vijeku za zaštitu ulaza u Pariz, Sent Antoan. Već u 15. vijeku postaje zatvor, uglavnom za političke zatvorenike (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016a).

Dakle, kazna zatvora se ne poklapa s nastankom kazne lišenja slobode. Tek sredinom 16. vijeka se pokušava uvesti u kazneni sistem zatvaranje koje bi bilo u funkciji kažnjavanja. Srednjovjekovni zakon Karla V iz 1532. godine, poznat kao Karolina, je predviđao kaznu doživotnog zatvora. Dalje, zatvor smješten u dvorcu Bridwell u Londonu osnovan 1553. godine bio je namijenjen za zadržavanje ljudi kako bi ih se naviknulo na rad. U ovaj zatvor smješteni su uglavnom seljaci koji su usljed industrijske revolucije izgubili svoju imovinu i iz sela su osiromašeni došli u grad te tu postali skitnice. U Njemačkoj je otvoren prvi zatvor 1577. godine i u njega su pored skitnica i prosjaka smještane i kriminalne osobe. U Amsterdamu je osnovan zavod za maloljetne osobe 1595. godine, a godinu kasnije i za žene. U srednjoj Evropi dolazi do ekspanzije razvoja zatvora u toku cijeloga 17. vijeka. To su zatvori u Bremenu 1609, Libeku 1613, Hamburgu 1622, Beču 1670 itd. Međutim, tek poslije francuske buržoaske revolucije u ovim ustanovama se izvršava kazna lišenja slobode (Atanacković, 1988). „U osamnaestom vijeku osnivaju se i ustanove popravnog karaktera. Papa Kliment Jedanaesti osniva, 1703. godine, pri bolnici „Sveti Mihailo“ u Rimu, Odjeljenje za maloljetne delinkvente, gde se tretman sprovodio u duhu praštanja i milosrđa. Godine 1759. Marija Terezija u Milanu osniva popravni dom sa 140 ćelija, a Viktor Viler, 1775. godine, sličnu ustanovu kazneno-popravne koncepcije” (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016a).

Kasnije, na našim prostorima i svuda kuda je dopirao utjecaj turske arhitekture zatvori se smještaju u tvrđave, npr. Bihaćka tvrđava koja se kao zatvor koristila sve do pedesetih godina prošloga vijeka, zatim Kršla u Tuzli koja se koristi do 1905 kada je srušena zbog izgradnje Gimnazije. Austrougarska krajem 19. vijeka pravi zatvorsku zgradu zvanu Štok (dobila ime po arhitekti)⁷. Austro-Ugarska po aneksiji Bosne i Hercegovine nastavlja koristiti te objekte za zatvore, ali i gradi nove (pored navedenog tuzlanskog zatvora i KPZ Zenica u periodu od 1886 do 1889. godine, zatvor u Mostaru 1891. godine, 1889. godine tzv. „Crna kuća“ u Banja Luci itd.). U početku, namjenski prostori za smještaj osoba kojima je izrečena kazna zatvora, smještaju se obično na pusta mjesta, otoke, poljoprivredna dobra, rubove gradova i sl. U našoj državi zatvori, kada su pravljani, također su bili na rubovima mjesta, međutim sadašnji zatvori izgrađeni su prije nekih 100 godina i razvojem mjesta centri su premješteni ili su barem proširivani tako da su zatvori, u današnje vrijeme, u BiH smješteni u širem centru grada. Tako u reprezentativnim dijelovima grada vrlo često imamo velike, sive građevine s betonskim, visokim zidovima, s kulama – stražarama na uglovima zgrada, ostrim žicama – žiletima na vrhu zidova (primjeri Bihać, Mostar, Zenica, Sarajevo...).

7 Podatak uzet s web stranice KPZ Tuzla.

4. Arhitektura zatvora kao komunikološki koncept

Na našim prostorima su postojala dva tipa arhitektonskih rješenja zatvora – Obern-Sing-Sing i takozvani pensilvanijski model⁸ (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016b). Za oba je karakterističan radijalni raspored sa zatvorenicima smještenim u krilima oko središnjeg promatračkog prostora (Karthus i dr., 2019: 197). Razlika je samo u načinu rasporeda prostorija. Dok je pensilvanijski model podrazumijeva razmještaj ćelija duž spoljnih zidova zatvora, Obern-Sing-Sing model ima unutarnje ćelije.

Obernški sistem gradnje zatvora podrazumijevao je četverougao ni raspored objekata u čijoj sredini se nalazila zatvorena površina (šetalište). Karakteriše ga visok stepen sigurnosti jer se ćelije sučeljavaju leđima i izlazom su okrenute prema hodniku, koji je duž spoljnih zidova zatvora (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016b). Bijeg iz takvih prostorija prokopavanjem zidova nije moguć jer se ne dopijeva izvan zatvora nego eventualno u susjednu ćeliju, hodnik zatvora ili u najboljem slučaju zatvorsko dvorište koje je ponovo ograđeno visokim zidovima. Takve prostorije imaju manjak svjetlosti, svježeg zraka, slabo su osvijetljene i zagušljive. Kod nas je data prednost ovom modelu. Izgled takvih zatvora je prijeteći, neprijatan, hladan. Međutim, takvi su s razlogom. Smatralo se da su zatvori simbol unutarnje moći države, moći koja mora zastrašivati vlastite građane, držati ih pokornima. Zbog toga i čitav kompleks mora izgledati zastrašujuće. Arhitektura zatvora koji su građeni u 18 i 19. vijeku (a većina zatvora u BiH je iz toga perioda) imala je za cilj projicirati sliku države kao pravednog i strogog sudije te ukazati na ozbiljnost slanja počinioca krivičnih djela u zatvor (Karthus i dr., 2019: 197).

Pomenuti Obern-Sing-Sing tip zatvora je rađen prema modelu Benthamovog panoptikona⁹. Naime, cilj čitavog projekta je bio sa što manje ljudi nadzirati što veći broj zatvorenika, te sam objekt „isparcelisati“ na način da se u istom trenutku što manje zatvorenika nalazi na istom mjestu (manje grupe je lakše kontrolisati). Riječ je o primjeru arhitekture u funkciji moći i nadzora (Fuko, 1997). Prema izvornom modelu Panoptikona arhitektura zatvora obuhvata kulu smještenu u sredini kružnog objekta na način da se iz kule mogu nadzirati ćelije koje se nalaze duž čitave zgrade. Idealno bi bilo da je taj dio koji je okrenut prema kuli

8 Ime je dobio po tzv. pensilvanijskom, filadelfijskom ili ćelijskom sistemu izvršenja kazne. Nastaje 1787. godine na poticaj grupe reformista koji su pripadali vjerskoj sekti Quakera. Pojavljuju se kao reakcija na probleme koji su se pojavljivali pri zajedničkom izdržavanju kazne. Podrazumijeva potpunu izolaciju zatvorenika od društva kako bi imali vremena i mira da razmisle o svojim postupcima i da se pokaju (Knežević, 2008: 111).

9 Filozof i socijalni teoretičar Jeremy Bentham je 1791. godine projektovao je ustanovu koju je nazvao panopticon (*pan* – sve i *opticon* – vidjeti). Više o pantoptikonu u Bentam, Dž. (2014). *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing d.o.o.

staklen i da je osvijetljena cijela ćelija a svjetlost se ne reflektuje. Svetlost prolazi kroz ćeliju i osvetljava zatvorenika u njoj. Zatvorenici su jedni od drugih odvojeni zidovima i pod stalnim nadzorom čuvara iz centralne kule, koga oni ne mogu da vide (Barton, Barton, 1993). Za Fukoa Panoptikon nije samo nacrt savršene disciplinske ustanove, nego ima znatno dublje značenje. Ideju Panoptikon pokušava primijeniti na cijelo društvo kao rješenje problema društva u cjelini. Radi se o stvaranju disciplinskog društva, odnosno društva nadzora, u kojem smo svi mi u panoptičkom stroju. Dakle, Panoptikon je, prema Fukou shema „primjenjiva na sve ustanove u granicama prostora koji nije prevelik i gdje pod nadzorom treba držati određeni broj osoba“ (Fuko, 1997: 211). Primjenjiv je u svim društvenim institucijama, zatvorima, bolnicama, popravnim domovima, radionicama jer omogućava nadgledanje, kontrolu i praćenje (Fuko, 1997: 208–209). Ovaj nadzor se ne smije posmatrati kao neki oblik tiranije jer su panoptičke ustanove izložene nadzoru cijeloga društva, sve je transparentno, svaki član društva ima mogućnost uvida u to kako funkcioniraju škole, zatvori, bolnice, radionice (isto: 213). Taj nadzor građani ostvaruju preko predstavnika koje biraju u organe vlasti i njihove komisije (tako bi barem trebalo biti).

Benthamov koncept Panoptikona nije zaživio i nijedan zatvor nikada nije sagrađen striktnim praćenjem njegovog nacрта. Najbliži njemu bio je zatvor *Presidio Modelo* na Kubi izgrađen u periodu 1926–1931. godine za vrijeme represivnog režima Gerarda Machada. Za vrijeme Drugog svjetskog rata u zatvor su smješteni njemački i japanski zarobljenici, a u periodu od 1953. do 1955. godine u njemu je bio zatvoren i Fidel Castro. Poslije revolucije 1959. godine zatvor se koristio za političke disidente, kontra revolucionare, homoseksualce, Jehovine svjedoke. Zatvoren je 1967. godine i pretvoren u muzej (Kaushik, 2014).

U SAD u dvadesetom vijeku povećava se broj zatvora. Zatvorenici se smještaju u prenamijenjenim vojnim objektima, jer ih se nastoji skloniti iz urbanih dijelova. Poslije Drugoga svjetskoga rata zatvori se prave u obliku gradskih vijećnica, knjižnica, škola. Poslije zastoja u arhitekturi zatvora 70-ih godina prošloga vijeka uvode se nova načela dizajna zatvora i već 80-ih godina imamo neke eksperimentalne modele zatvora s prostorima koji omogućavaju humaniji tretman zatvorenika. Međutim, s inicijativom privatnog financiranja (krajem prošloga vijeka i početkom ovoga) promijenjen je pristup projektiranju zatvora. Vjerovatno i pod utjecajem neoliberalističkih ideja u SAD govore o „ne-arhitekturi“ modernih zatvora nazvanoj „ne-mjesta za ne-ljude“ s usmjerenošću samo na logistiku smještaja i s prilično dehumanizirajućim uvjetima (Jewkes i dr., 2017 prema Karthaus i dr. 2019: 198). Od 2009. godine u arhitekturi zatvora dolazi do preokreta logike benthamovog panoptikuma. „Interdisciplinarni tim predvođen s Hilary Cottam i Buschowom Henleyem objavio je *Learning Works 20*, model

‘zatvora za 21. vijek’ koji se udaljava od arhitekture zasnovane na nametanju moći i umjesto toga fokusirajući se na obrazovanje“ (Karthaus i dr., 2019: 199). Model čini niz kuća raspoređenih u šahovskom rasporedu kako bi se maksimizirala društvena interakcija te poboljšala okolina kao npr. dotok prirodnog svjetla, ventilacija, pogled i sl. (isto). Govori se i o zatvorima usmjerenim na prirodu i odnos čovjeka i prirode kao bitnim rehabilitacijskim faktorom. Nazivaju ih „zeleni“ zatvori. O tzv. „zelenim“ zatvorima opsežnu studiju daje i Nacionalni institut za zatvore (US Department of Justice, National Institute of Corrections, 2011) u kojoj je data detaljna analiza nekolicine zatvora u SAD koji su se odlučili za tzv. samoodržive objekte. Date su preporuke i primjeri za nadogradnju postojećih popravnih ustanova s učinkovitim sredstvima rasvjete, grijanja, hlađenja, recikliranja otpada od hrane, organskog vrtlarstva, do vizionarskih primjera modela zgrade *Net Zero* s nultim emisijama ugljen dioksida, smanjenom potrošnjom energije i „upravljanja“ otpadom. Ukazuju na važnost „ozelenjavanja“ zatvora, razvoj ekološke pismenosti zatvorenika s ciljem kako smanjenja troškova poslovanja tako i izgradnje održive zajednice i pomoći zatvorenicima u integriranju u društvo na produktivan i smislen način (National Institute of Corrections, 2011). Upravo su zatvori i zatvorenici smatrani atraktivnim okruženjem i „živim laboratorijem“ za samoodržive ustanove zbog visokog stupnja uređenosti i kontrole ljudskog ponašanja, potrebe za stvaranjem produktivnih aktivnosti i mogućnosti smanjenja ekonomskog opterećenja društva (isto). Zanimljivi su primjeri pripreme zatvorenika za „zelene poslove“: a) Zaklada Safer u Illinoisu i Iowi vrši pripremu zatvorenika za poslove dekonstrukcije zgrada i urbano uređenje; b) Građanski radovi (*Civic Works*) u Baltimoru uključuje zatvorenike u čišćenje okoline, te c) Vermont radi za žene (*Vermont Works for Women – VWW*) koji ima nekoliko programa u kojima žene bivše zatvorenice obučavaju za izgradnju modularnih kuća, izradu stolarije, provođenje električnih instalacija, vodoinstalaterske poslove, krovopokrivanje i sl. (National Institute of Corrections, 2011: 45–47). Smatraju da su „zeleni zatvori“ budućnosti mirne i sigurne sredine sa širokim pristupom smislenim aktivnostima zatvorenika. U takvim sredinama tretman zatvorenika (savjetovanje, prehrana, rekreacija, programi obuke, liječenje) se odvijaju u neposrednoj blizini stambene jedinice i ne zahtijevaju stalnu pratnju osoblja. Dnevno svjetlo je prisutno u svim prostorijama, često iz prostorija imaju pogled na prirodu (i to ne kroz rešetke). Time se smanjuju troškovi rasvjete, stvara humano okruženje, bez agresivnosti. Uporedo se razvija i ekološka pismenost zatvorenika kako bi mogli razumjeti kontekst u kojem rade (National Institute of Corrections, 2011: 52–53). Takav pristup tretmanu je holistički i pokazuje da zatvor pored rehabilitacijske uloge mora pridonijeti i zdravlju zatvorenika i održivosti zajednice.

U Europi, među najmodernije kaznene zavode spada austrijski *Justizzentrum Leoben* koji više liči na neki rehabilitacijski centar sa bogatim smještajnim kapacitetima i popratnim sadržajima nego na zatvor. Ima nameštaj sa dizajnerskim potpisom, vrtove, tri sportska igrališta, sportsku dvoranu, sale za zabavu itd. koji mogu parirati hotelima više kategorije (primjere arhitekture modernih zatvora pogledajte na *Više od zatvora*, 2011). Poseban napredak u promjeni arhitekture zatvora vidimo u skandinavskim državama Norveškoj, Islandu, Danskoj gdje dizajnom zatvora pokušavaju potaknuti osobnu i intelektualnu kreativnost, pa čak i posebna životna iskustva povezana s otvorenošću, fleksibilnošću i „humanijim“ tretmanom (Hancock i Jewkes, 2011 prema Moran i Jewkes, 2014: 351). U tom kontekstu, npr. na Islandu projektni tim OOIO je pri projektiranju ženskog zatvora kao imperativ imao dizajn zatvora „koji ne izgleda kao zatvor, nema mračne prostore, male ćelije, ružne sive betonske zidove“. Dizajn zgrade je temeljen na otvorenim prostorima i prirodnom zelenilu (trava, cvijeće) (isto). Umjesto sivih zgrada napravljeno je nekoliko paviljona u obliku međusobno povezanih zupčanika satnog mehanizma koji omogućavaju prostorno odvajanje zatvorenika ali i propuštaju dovoljno svjetla i pogled vani koji daje osjećaj slobode. Na fasadi su ugrađene posude s tresetom i posađeno je cvijeće, tako da su dobili zgradu koja se mijenja s godišnjim dobima čineći tako zatvorski život „manje monotonim i više humanim i prirodnim“ (isto). Malo drugačiji je ekološki prihvatljivi zatvor Bastøy u Norveškoj. Riječ je o svojevrsnoj zatvorskoj farmi koja reciklira vlastiti otpad i zalaže se za smanjenje emisije ugljen dioksida. Fokus tretmana je na obrazovanju i radu. Zatvorenici konjima razvoze drva za ogrijev na otoku, koriste se solarne ploče, imaju stroge sisteme recikliranja i sl., a zatvorska zgrada se uklapa u koncepciju i filozofiju zgrada u Bastøyu. Zatvorenici su smješteni u male kuće, njih 7 do 15, imaju spavaonice, kuhinju, sobu za dnevni boravak, nalaze se u prirodnom okruženju bez rešetki na zidovima. Da li takve zgrade imaju i rehabilitacijski učinak teško je reći, međutim činjenica je da recidiv nizak (u Bastøyu je 16% što je niže od norveškog prosjeka (20%) a znatno niže od onoga u SAD (40%)) (isto). U prilog tome govore i istraživanja Kraftla i Adeya (2008: 228) o utjecaju zgrada na njihove stanovnike koja proširuju i na zatvorske objekte. Smatraju da zgrade imaju potencijal utjecati na svoje stanovnike na određene načine, generirati određene vrste situacija i stvarati određene prakse. Promatranje oblaka, ptica, dnevnog svjetla može poboljšati rehabilitaciju i umanjiti fizičko i psihičko nasilje. Riječ je o tzv. *teoriji o terapeutskim krajolicima* kojom se holistički pristupa sredini i promiču njene dobrobiti za čovjeka na fizičkom, emocionalnom, duhovnom, društvenom nivou.

U Bosni i Hercegovini većina zatvora je pravljena prije više od 100 godina (KPZ Tuzla, Mostar, Zenica, Foča, Sarajevo, Banja Luka), manji broj je nešto

mladih (Bihać prije 70 i novi dio u Banja Luci prije 30 godina) ili su prilagođeni postojeći objekti (Bijeljina, Orašje, Busovača). Međutim, u svima njima su dodavani novi objekti i novi sadržaji u cilju poboljšanja uvjeta boravka, ali i sigurnosnih uvjeta. Također, njihova arhitektura je pratila „zatvorske trendove“ doba u kojem su nastali a o kojima je bilo do sada riječi.

Zanimljiv projekt je izgradnja Državnog zatvora kojeg čini ukupno deset objekata od čega su četiri namijenjena smještaju zatvorenika i pritvorenika, a šest su servisni objekti sa svim popratnim sadržajima i sigurnosnim standardima za smještaj oko 350 osoba. Arhitektura zatvora odgovara tzv. pensilvanijskom sistemu, dakle odstupilo se od panoptikona što je i razumljivo imajući u vidu moderna tehnološka dostignuća za nadzor i sigurnost objekata i osoba (videonadzor, senzore, pokreta, topline i sl.). Međutim, i dalje pregradni zidovi, žica, sigurnosni poja-sevi, naoružani stražari u vanjskom obezbjeđenju ukazuju na „karakter“ ustanove.

Uprkos stalnim poboljšanjima uvjeta boravka u zatvorima u BiH i dalje ambijent potiče već interiorizirani animozitet zatvorenika i okoline prema zatvorima. I dalje prepoznajemo zatvor kao totalnu ustanovu. Zatvori su ustanove koje se regulacionim planovima nastoje skloniti izvan „gradske jezgre“ na periferiju. Arhitektonska rješenja, visoki zidovi, nekoliko zona žičane ograde, tzv. defanzivna žičana ograda postavljena na zidanu ogradu, dodatno izoliraju ustanovu od „vanjskoga svijeta“ Arhitektura zatvora i sličnih totalnih ustanova je u funkciji potpunog nadzora, kao „instrumenta pravilnog usmjeravanja“ i u cilju obezbjeđenja discipline, ali i stvaranja distance između osoblja i štićenika. „Logor predstavlja dijagram vlasti čije je dejstvo omogućeno potpunom preglednošću situacije. U urbanoj arhitekturi još dugo će se sretati – u projektima za radnička naselja, za bolnice, azile, zatvore, škole – taj model vojničkog logora, ili bar načelo na kojem se on temelji: da prostorna organizacija odražava hijerarhijsku strukturu nadzora“ (Fuko, 1997: 168).

U ustanovi se vrši dodatna izolacija odvajanjem „kolektiva“, „paviljona“, formiranjem tzv. odgojno-stimulativnih klasifikacionih grupa. Prostorna i socijalna marginalizacija su u simbiozi. Step en sigurnosti ustanove, dakle, određuje i njenu arhitekturu (i obrnuto). Nažalost, malo je arhitekata koji razumiju način funkcionisanja zatvora, potrebe tretmana, ali i potrebe zatvorenika. Beton, željezo, žica, rešetke su provjereni i po principu više je bolje, još uvijek od zatvora stvaraju neprobojne utvrde koje hermetički zatvaraju određeni prostor.

Dakle, smještaj zatvorenika u zatvor, uvjeti života moraju zadovoljavati osnovne kriterije humanosti i on ne smije ugrožavati njihovo mentalno i fizičko zdravlje¹⁰. Uvjeti života ne smiju biti u funkciji kažnjavanja, dapače. Bolji životni

10 Smješta zatvorenika u odgovarajuće prostorije spada u kategoriju zaštite njihovih ljudskih prava. Kao takav regulisan je zakonskim i podzakonskim aktima. Prilikom smještaja zatvorenika u spavaonice

standard od onoga koji su imali prije dolaska na izdržavanje kazne je u funkciji resocijalizacije. Polazi se sa stanovišta da stjecanje odgovarajućih kulturnih, higijenskih, radnih, navika (a to su često glavni tretmansi zadaci) može promijeniti stav zatvorenika prema sredini i u konačnici prema činjenju krivičnih djela. Nerijetko su neimaština i nepovoljni životni i smještajni uvjeti jedan od razloga činjenja krivičnog djela. Zatvorenici često nemaju higijenskih i stambenih navika¹¹, žive u getima, sociokulturnim okruženima u kojima žive osobe sličnih osobina, navika i modela ponašanja. U tim sredinama kriminal ne nailazi na odgovarajuću društvenu osudu i povratništvo u činjenju krivičnih djela je često posljedica upravo povratka u takvu sredinu i nastavka sa starim životnim navikama. Zatvorenici moraju poznavati kako životne tako i prostorne alternative.

Zbog naučne korektnosti važno je ukazati da su rijetke studije koje se bave utjecajem arhitekture i prostora na ponašanje zatvorenika (Siserman, 2012 u Moran i Jewkes, 2014: 350). Jacobs (2006 u isto) smatra da bi takva istraživanja bila „velika stvar“, međutim uprkos tome malo pažnje se posvećuje emocionalnoj i afektivnoj geografiji zatvora i njenom utjecaju kako na zatvorenike tako i na posjetioce ili druge koji se bave zatvorima. Polazi se od pretpostavke da (trenutno) karceralni prostor ima štetne a ne terapijske učinke na zatvorenike (Moran i Jewkes, 2014: 350). U skladu s tim su i zahtjevi udruženja Arhitekti/dizajneri/planeri za socijalnu odgovornost (*Architects/Designers/Planners for Social Responsibility – ADPSR*) koji su pokrenuli projekt „Bojkot zatvorskog dizajna“ i od Američkog instituta arhitekata (*The American Institute of Architects – AIA*) tražili da dopuni Etički kodeks i da zabrani projektiranje komora za pogubljenje i samica u zatvorima visoke sigurnosti (isto). U svjetlu ove kampanje je humanizacija zatvora i izgradnja „terapeutskih“ sredina. Gesler, (1992 prema Moran i Jewkes, 2014: 350) govori o terapeutskim krajolicima (*therapeutic landscapes*) koji promiču mentalno i tjelesno blagostanje. Istina pristup terapijskog krajolika još nije primijenjen na zatvorske objekte, međutim uspostavom tzv. „zelenih“ zatvora se ide u tom smjeru. Dakle, bez obzira na mali broj studija o utjecaju prostora na zatvorenike ovaj segment nije mogao biti zanemaren u stalnim inovacijama tretmana zatvorenika.

poštuje se njihovo ljudsko dostojanstvo i, u najvećoj mogućoj mjeri, privatnost, te zahtjevi zdravlja i higijene. Svaki zatvorenik mora u sobi imati dovoljno zraka, grijanje, ventilaciju, svjetla, prozori moraju biti dovoljno veliki da omogućavaju čitanje pod prirodnim svjetlošću, ulaz svježeg zraka, te dovoljno vještačke svjetlosti. Mora se voditi računa o površini spavaonice i prostornoj količini zraka (m³). Sve prostorije ustanove moraju se propisno održavati i redovno čistiti. Zakonske odredbe zemalja u okruženju u pogledu smještaja zatvorenika gotovo u potpunosti implementiraju preporuke date u Evropskim zatvorskim pravilima (tačke 18.1.-10. i 25.2.).

- 11 Zanimljiv je izraz jednoga zatvorenika kojim je objasnio način kupanja kod kuće. Ističući da ima bolje uvjete za održavanje higijene u zatvoru nego kod kuće tvrdi da se ovdje tušira a kod kuće „boikalira“, jer nema kupatila i tuša nego se kupa na način da zahvati vode u bokal i time se posipa.

5. Zaključak

Percepcija sredine u kojoj žive zatvorenici temelji na izvjesnom paradoksu. Naime, animozitet zatvorenika prema zatvoru i osoblju je stalan, žele što prije izaći iz zatvora, kritični su prema svemu, međutim istovremeno „privatiziraju prostor“, dijelove sobe, mjesto u redu za objedovanje, mjesto u kuhinji, u sobi za dnevni boravak i sl. Negoduju kada ih se prebaci u drugu sobu, na drugi krevet, kada neko od zatvorenika sjedi na njihovom mjestu u kuhinji. Altman (1975 u Knapp i Hall, 2010) razlikuje više vrsta prostora (naziva ih teritorij) tako da navodi stalne prvobitne teritorije (kuća i prostori koji nisu dostupni drugima), manje važne sekundarne teritorije (klubovi, kafić u susjedstvu), te privremeno zauzete javne prostore (parkovi, ulice, trgovi). Postoje i druge podjele teritorija, međutim za nas je zanimljivo u koju kategoriju svrstati zatvore. Teritorijalnost je povezana s potrebom zadovoljavanja intimnosti, odnosno povezana je s odnosima s drugima, s mehanizmom ponašanja svakoga zatvorenika. U zatvoru je to posebno značajno s aspekta potrebe procjene prizonizacije, ali i komunikacije. Prostor i odnos osuđenog prema prostoru je važan neverbalni znak na koji se treba paziti u komunikaciji sa zatvorenicima Riječ je o „metaporuci“ koju šaljemo zatvoreniku i koristimo u sprovođenju preodgojnih aktivnosti.

Analizom dostupne dokumentacije i samim posjetama autora zatvorima, došli smo do zaključka da su zatvori u našoj državi ustanove koje svojim infrastrukturnim rješenjima nastoje spriječiti interakciju kako s vanjskim „svijetom“ tako i onu unutarnju (odvojeni odgojni kolektivi, manje zajedničke prostorije, „isparcelisanost“ hodnika...). Razlozi za izolaciju, formiranje manjih grupa koje međusobno minimalno komuniciraju, su različiti. Zakonskim i podzakonskim aktima su regulisane klasifikacione grupe (prema uspjehu u tretmanu), izricanje disciplinske kazne samice, izdvajanje i vezivanje kao kratkotrajno sredstvo prinude, dok traju razlozi za njega, usamljenje do tri mjeseca kada je ugrožena sigurnost zatvorenika ili kada on ugrožava nečiju sigurnost, smještaj u karanten iz različitih razloga i sl. (vidjeti Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u Federaciji BiH). Međutim, za nas je zanimljivija potreba po „parcelizaciji“ prostora u cilju lakšeg nadzora. Smatramo je nepotrebnom i štetnom u procesu resocijalizacije. U zatvorima je mali broj zatvorenika koji ne prihvataju pravila ustanove i kojima se mora izreći neka od navedenih (sigurnosnih) mjera. Interakcije i komunikacija kako zatvorenika međusobno, tako i zatvorenika s uposlenicima ali i uposlenika međusobno su ključne za sve faktore procesa tretmana. Kako pomiriti suprotnosti, koliko god to patetično zvučalo, i zatvor učiniti „ljepšim mjestom za život“? Pokušajmo razumjeti ovu floskulu metaforično jer oduzimanje slobode se protivi prirodi svakoga živoga bića, tako i zatvor nikada neće biti privlačan. Međutim,

zatvorenicama se može boravak u zatvoru učiniti manje stresnim, društvo koje ih je zatvorilo manje neprijateljskim i zadaci koje trebaju izvršiti prihvatljivijim. U vezi s tim, stvaranje „prijatne, domaće atmosfere“ i odgovarajuće komunikacijske klime je prvi zadatak koji je neophodno izvršiti prije ostalih tretmanskih aktivnosti.

Zidovi oko zatvora pored spomenute sigurnosne funkcije imaju i simboličko značenje – odvajanje dva „svijeta“. Sivilo betonskih blokova, žica i grube arhitektonske izvedbe su u kontekstu odvratanja od ulaska u ustanovu, odnosno činjenja krivičnih djela. Doživljaj zatvora, po samom ulasku u ustanovu ima ulogu socijalne mortifikacije zatvorenika – zaboraviti se mora na život prije dolaska na izdržavanje kazne. Postaje se zatvorenik bez ranijih socijalnih uloga (Špadijer – Džinić, 1973). Ovakav pristup je nesumnjivo pogrešan. Potpuno slamanje i izgradnja ličnosti „iz pepela“ je najprije nehumano ali i nesigurno kako zbog subjektivnih faktora (razvoj animoziteta prema ustanovi i terapeutima, odnosno društvu koje nameće takav tretman) tako i objektivnih (u zatvoru je nemoguće isključiti neželjene utjecaje drugih zatvorenika, tzv. „kriminalna infekcija“).

Dakle, zatvor svojim položajem u okolini, svojim enterijerom, izgledom, a i unutarnjim rasporedom pridonosi percepciji sredine u kojoj se zatvorenik nalazi ali i direktno utječe na interakciju kako samih zatvorenika tako i osoblja sa zatvorenicama¹². Zahtjevi sigurnosti, simbolička funkcija zatvora, stvorena percepcija zatvora prije dolaska na izdržavanje kazne, arhitektonske barijere i procedure su „ometači“ komunikacijskog procesa u zatvorima ali i samoga procesa resocijalizacije. Prostor u zatvoru je determinanta „socijalne promocije“ i svih oblika interakcije. Polazeći od tih spoznaja njegovo razumijevanje prevazilazi pojam „mjesta izdržavanja kazne“ zatvorenika i „radnog prostora“ uposlenika. Zatvor je „životna zajednica“ sa svim njenim atributima i tako se mora razumjeti ukoliko se želi ostvariti njena svrha.

Literatura

- Adler, P. A. & Adler, P. (1998) *Observational Techniques* U: N. Denzin i Y. S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage, str. 79–110.
- Atanacković, D. (1988) *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.

12 U jednom periodu su, u SAD, banke građene tako da daju dojam sigurnosti i snage. U unutrašnjosti su bili veliki mramorni stubovi, metalne prečke, metalna vrata i sl. Vremenom se to mijenja u toplo, domaće okruženje koje bi trebalo biti ugodno ljudima i gdje bi mogli pričati o svojim finansijskim problemima (Knapp, Hall, 2010: 121). Slična situacija je i sa zatvorima prelazak od kažnjavanja ka predgoju i resocijalizaciji trebaju pratiti i arhitekturna rješenja koja podržavaju integraciju, koja ne marginaliziraju, segregiraju i izoliraju.

- Barton, B. F. & Barton, M. S. (1993) *Modes of Power in Technical and Professional Visuals*. *Journal of Business and Technical Communication*, 7 (1), str. 138–162. <https://doi.org/10.1177%2F1050651993007001007>
- Bentam, Dž. (2014) *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing d.o.o.
- Coyle, A. (2002) *Ljudska prava u upravljanju zatvorima i kaznionicama*. London: Međunarodni centar za zatvorske studije.
- Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jovanić, G., Petrović, V., Macanović, N. (2020) Freedom deprivation in prisons of Serbia. *Journal of Investigative Psychology Offender Profiling*, 17(2), str. 173–190. <https://doi.org/10.1002/jip.1540>
- Karthaus, R., Block, L. & Hu, A. (2019) Redesigning prison: the architecture and ethics of rehabilitation. *The Journal of Architecture*, 24 (2), pp. 193–222. <https://doi.org/10.1080/13602365.2019.1578072>
- Knapp, M. L. & Hall, J. A. (2010) *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Knežević, M. (2008) *Penologija u socijalnom radu (i socijalni rad u penologiji)*. Zagreb: Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu. Studijski centar socijalnog rada. Zavod za socijalni rad.
- Korać, H. (2008) *Penologija*. Kiseljak: Pravni fakultet u Kiseljaku.
- Kraftl, P. & Adey, P. (2008) Architecture/affect/inhabitation: Geographies of being-in buildings. *Annual Association of American Geography*, 98(1), str. 213–231. <https://doi.org/10.1080/00045600701734687>
- Krivični zakon FBiH, *Službene novine FBiH* 36/03.
- Kupčević-Mladenović, R. (1972) *Osnovi penologije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Macanović, N. (2007) Odnos formalnog i neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama. *Temida*, broj 4. str. 57–61. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Macanović, N. (2021) Karakteristike neformalnog zatvorskog sistema. *Defendologija*, Vol.7, No. 11–12, str. 23–30.
- Macanović, N. i Kuprešanin, J. (2016) Položaj zavisnika u neformalnom sistemu penalnih ustanova u RS. *Kriminalističke teme*. br.1–2, str. 33–42.
- Macanović, N. i Nadarević, D. (2014) *Penološka andragogija*. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Macanović, N. i Selak, G. (2016) *Aktuelnosti u penološkoj teoriji i praksi*. Banja Luka: Centar modernih znanja.
- Moran, D. & Jewkes, I. (2014) „Green“ prisons: rethinking the „sustainability“ of the carceral estate. *Geographica Helvetica*, 69, str. 345–353. <http://dx.doi.org/10.5194/gh-69-345-2014>

- Piz, A. & Piz, B. (2009). *Definitivni vodič kroz govor tela*. Beograd: Mono i Manjana.
- Špadijer – Džinić, J. (1973) *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija FBiH, „Službene novine FBiH“, broj 44/98, 42/99, 12/09, 42/11.

Internet izvori

- CPT (2021) Izvadak iz 30. Opšteg izvještaja CPT-a objavljenog 2021. godine – *Prag pristojnosti za zatvore – kriteriji za procjenu uslova u pritvoru/zatvoru*, CPT/inf (2021)5-part. Dostupno na <https://www.coe.int/en/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-carries-out-visit-to-bosnia-and-herzegovina-focussed-on-law-enforcement-agencies>, pristupljeno 08.07.2022.
- CPT, (2022) Izvadak iz 31. Opšteg izvještaja CPTa objavljenog 21. aprila 2022. godine – *Borba protiv prenapučenosti zatvora*, CPT/inf (2022) 5 – part. Dostupno na <https://www.coe.int/en/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-carries-out-visit-to-bosnia-and-herzegovina-focussed-on-law-enforcement-agencies>, pristupljeno 08.07.2022.
- Crnjanski Spasojević, V. i Uskoković Z. (2016a) Od Bastilje do Alkatraza. *Večernje novosti, online*. Dostupno na http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:616784-Od-Bastilje-do-Alkatraza pristupljeno 06.09.2021.
- Crnjanski Spasojević, V. i Uskoković Z. (2016b) Haps iz koga se ne može pobeći. *Večernje novosti online*. Dostupno: http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:618489-Haps-iz-koga-se-ne-moze-pobeci pristupljeno 06.09.2021.
- Evropska zatvorska pravila. *Preporuka Rec. (2006) 2 i Dodatak preporuci Rec. (2006)2 Odbora ministara državama članicama o Europskim zatvorskim pravilima*. Dostupno na http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/149_evropska_zatvorska_pravila.pdf pristupljeno 14.08.2021.
- *Extracts from Erving Goffman with concept links (1961)*. Dostupno na <http://studymore.org.uk/xgof.htm#Asylums> pristupljeno 09.06.2022.
- Kaushik, P. (2014) Presidio Modelo, The Abandoned Panopticon Prison of Cuba. *Amusing Planet*. Dostupno na <http://www.amusingplanet.com/2014/04/presidio-modelo-abandoned-panopticon.html> pristupljeno 17.09.2021.
- Nešić, A. (2014) *Zatvorska priča: CZ*. Dostupno na <https://zatvorskaprlica.wordpress.com/tag/grupna-soba/> pristupljeno 22.08.2021.
- National Institute of Corrections (2011) *The Greening of Corrections Creating a Sustainable System*. Dostupno na: <https://s3.amazonaws.com/static.nicic.gov/Library/024914.pdf> pristupljeno 12.07.2022.

- Više od zatvora, (2011) *Portal građevinske industrije, građevinarstvo RS*. Dostupno na: https://www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/2069/820/vi%C5%A1e_od_zatvora pristupljeno 24.08.2021.
- Web stranica KPZ Tuzla (n.g.) *Sektor za poslove odgoja – tretmana*. Dostupno na <http://www.kpztuzla.gov.ba/view-more/sektor-za-poslove-odgoja-tretmana/98> pristupljeno 17.02.2021.

Damir NADAREVIĆ, PhD
Penitentiary institution Bihać

Nebojša MACANOVIĆ, PhD
Associate professor
Faculty of political science
Banja Luka

ARCHITECTURAL SOLUTIONS AS COMMUNICATION BARRIERS IN PRISON

Architecture is an art form that, in addition to its aesthetic function, must also fulfil the practical one. Prisons are buildings that are closest in function to fortified (bastioned) architectural endeavours. For that reason, the functionality is overemphasised in relation to aesthetics. However, the prison is an architectural form which, in addition to aforementioned, has a role of communicating with the environment. From a communicative perspective, a semiotic approach to understanding prison architecture is important because it is a symbolic language. On one side, it symbolizes the power of the state, its strength and determination to protect its good (laws) – general prevention. On the other side, starting from the goals of punishment, re-education and re-socialization (special prevention), architectural solutions must be such that they do not marginalize, segregate and isolate, they must support integration. Thus, when analysed through the prism of Herbert Marshall McLuhan, prison can be understood as both a medium and a message. The medium is a certain architectural form and the message are the declarative goals of the purpose of serving a prison sentence (resocialization and re-education). In this paper, we try to “reconcile” the antagonisms that, by their etymology, are inherent in the form (object) and content (tasks) of the prison.

Keywords: *architecture, prison, communication, prisoners*

Milica MILIĆ*
Student Pravnog fakulteta
Univerziteta u Beogradu

Studentski rad
Primljeno: 25. januar 2023.
UDK: 343.26
343.26(497.11)
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.8>

KAZNA ZATVORA U 21. VEKU**

Problem kriminaliteta predstavlja složeno pitanje na koje se ne može dati jedinstven odgovor. U cilju rešavanja ovog problema, države sveta koriste dva načina: prevenciju (delovanje na potencijalne učinioce da ne vrše krivično delo, ali i na učinioce da ih dalje ne vrše) i kažnjavanje, pri čemu se koristi čitav spektar kazni. Iz tog spektra, izdvojicemo kaznu zatvora, koja predstavlja i temu ovog rada. Kazna zatvora predstavlja najznačajniju kaznu, ali kao i sve drugo u ovom životu, ni ona nije savršena. U ovom radu biće reči o mestu koji ona zauzima u zakonodavstvima određenih zemalja, ciljevima koje treba da ispuni, načinu njenog sprovođenja, vrlinama i manama, te sveopštem utisku koji se iskristalisao o njoj. Najviše će se govoriti o teorijama o svrsi kažnjavanja koje su se u istoriji iskristalisale, retributivnoj i rehabilitacionoj i o ulozi koju kazna zatvora obavlja u njima.

Ključne reči: kriminalitet, zatvor, kazna, prevencija.

1. Uvod

Kada je nastala, kazna zatvora služila je samo kao sredstvo obezbeđenja, to jest, kao garancija da će se izvršiti druge kazne. U zatvore su smeštani ljudi

* E-mail: m.milich99@gmail.com

** Drugonagrađeni rad na sedmom Nagradnom tematu za mlade kriminologe raspisanog od strane Sekcije za kriminologiju Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu.

koji bivaju osuđeni na telesne kazne ili smrt. Razvojem humanističkih ideja, koje slobodu čoveka stavljaju u prvi plan, stiču se uslovi da ova kazna zameni svirepost u kažnjavanju koja je obeležila srednji vek. Danas, ova kazna predstavlja najvažniju kaznu u krivičnom pravu, i kao takva, ona je tema mnogobrojnih naučnih radova i polemika. Na taj način otvorilo se pitanje svrhe kazne, drugim rečima, koji cilj kazna treba da ostvari. Na ovo pitanje mnogi su pokušali da daju odgovor, te su se tako formirale tri teorije. Prva teorija, apsolutna, prednost daje retribuciji, odnosno, vraćanju učiniocu milo za drago. Druga, pak, prednost daje rehabilitaciji i resocijalizaciji učinioca. Ova teorija se zove relativna teorija. Treća teorija, predstavlja mešavinu ove dve. Drugim rečima, cilj kazne je i retribucija i rehabilitacija.

Fokus ovog rada je na analizi sva tri tipa kažnjavanja, kroz analizu kaznenog sistema tri države u kojima se oni primenjuju. Prva država koja će biti analizirana je SAD u kojoj je akcenat stavljen na retribuciju. Govorićemo o problemima sa kojima se Američki kazneni sistem suočava, a zatim će biti reči i o tri trenutno veoma kontroverzne teme, privatnim zatvorima, supermax zatvorima i tzv. black sites, odnosno, tajnim zatvorima Centralne obaveštajne agencije. Druga država o kojoj će biti reči je Danska koja prednost daje rehabilitaciji i resocijalizaciji, zbog čega najveći procenat osuđenih lica svoju kaznu služi u otvorenim zatvorima. Zatim će biti reči i o kaznenom sistemu Srbije koji svrhu kažnjavanja vidi i u retribuciji i u rehabilitaciji osuđenog.

U zaključku, biće prikazana komparacija oba sistema i mesto našeg sistema između njih, problemi sa kojima se susrećemo i uporedne metode kojima bi smo mogli da ih rešimo.

2. AMERIKA – Put do pakla često je popločan dobrim namerama

2.1. Istorijski razvoj

Kroz istoriju Američki penalni sistem prošao je kroz nekoliko faza u svom razvoju. U prvoj fazi osuđenici su kaznu izdržavali zajedno, smeštajni i higijenski uslovi su bili jako loši, kazne neadekvatne i surove. Osuđenici su spavali na hladnim podovima i nisu imali čime da se pokriju. Ova faza je trajala do 1830. godine i zasnivala se na čistoj osveti, odnosno, na principu odmazde za učinjeno delo. Sledeću fazu karakteriše uvođenje pensilvanijskog i oburnskog sistema. Pod uticajem Kvejkera uvode se zasebne zatvorske jedinice. Naime, zatvorenici su kazne izdržavali potpuno odvojeno u zasebnim ćelijama, bez bilo kakvog kontakta sa drugim ljudima, a jedinice su bile jako oskudno opremljene. Cilj ovog sistema bio je da osuđenici razmišljaju o tome šta su uradili i da se, uz pomoć verskih

službi, pokaju za svoj zločin. Međutim, ovaj sistem pokazao se kao jako loš. Prvo, izuzetno je bio skup i drugo, jako pogubno je delovao na psihu osuđenika koje je deprivacija dovodila i do ludila. Zato se prešlo na oburnski sistem, koji je trebao da otkloni probleme prethodnog sistema. U ovom sistemu, osuđenici su noći provodili u zasebnim ćelijama, a danju su radili sa drugim osuđennicima. Kako bi se sprečila kriminalna zaraza, govor osuđenika bio je strogo zabranjen i surovo kažnjavan. Međutim i ovaj sistem je ubrzo pokazao svoju lošu stranu. Osuđenici su u suštini bili robovi, a sistem izrazito korumpiran. O tome koliko je ovaj sistem okrutan govori i jedna presuda Vrhovnog suda u SAD iz 1890. god. U pitanju je slučaj *In Re Medley*: „značajan broj zatvorenika, čak i posle kraće izolacije, dolaze u stanje poluludila iz koga ne mogu izaći, dok drugi postaju ludački nasilni; treći pribegavaju samoubistvu“ (Jeffreys, 2013:126).

Upravo zato, Džon Hauard izvršava reformu zatvorskog sistema. Smatrao je da se učinilac može popraviti u zatvoru obrazovanjem i radom. Upravo zato, ovu eru karakteriše uvođenje kurseva za stručno osposobljavanje i obrazovanje, uslovni otpust i razdvajanje maloletnika. Grade se zajedničke prostorije u kojima bi zatvorenici provodili vreme, kao i kapele. Koliko je značajna ova reformatorska era govori i činjenica da se veliki broj njegovih koncepata i danas koristi, poput uslovnog otpuštanja i rehabilitacije osuđenika. Sledeća faza predstavlja korak unazad u odnosu na prethodnu fazu. Rad, umesto rehabilitacije, postaje kazna. Drugim rečima rad je kazna, a ne metod rehabilitacije. Zatvorenici su služili samo kao način sticanja dohotka, što jako podseća na kmeta iz feudalnog sistema.

Do ovog stadijuma u razvoju kaznenog sistema postojali su samo zatvori sa maksimalnim obezbeđenjem. Tek od pete faze koja je započela 1935. godine sa radom počinju i zatvori sa minimalnim obezbeđenjem i kategorizacija osuđenika po različitim zatvorima. Poslednju, šestu fazu karakteriše tendencija naglašavanja rehabilitacije i resocijalizacije, kao pokušaj uticanja na njihovu psihu. Zatvorenici su se u zatvorima obrazovali i osposobljavali da postanu korisni članovi društva. Danju su radili, naravno, za platu, a noću se vraćali u zatvor. Ovakav način ophođenja prema zatvorenicima naišao je na prihvatanje od strane običnih građana, ali i stručnjaka, uglavnom, zbog fokusa koji je stavljen na psihologiju osuđenika. Međutim, tokom 70-ih godina sledi otrežnjenje i razočaranje u sistem rehabilitacije, koje najbolje može biti opisano u konstataciji Roberta Martinsona ništa ne funkcioniše“. Sledi energično zalaganje za napuštanje sistema rehabilitacije i povratak na sistem retribucije izražen kroz već poznate parole „red i zakon“ i „dati im ono što zaslužuju“. Kao rezultat toga „naglo raste broj zatvorenih lica, ustanove postaju prenaseljene, prava osuđenika se masovno krše, a sa njima se sve brutalnije postupa“. Nezadovoljstvo zatvorenika raste, a sa njim i broj zatvorskih pobuna. Kao reakcija na sve veću nasilnost zatvorenika u Americi počinje

da se razvija ideja potpune izolacije osuđenika koja umnogome liči na propali eksperiment pod nazivom pensilvanijski sistem. U pitanju je ideja o tzv. super-maksimum-bezbednom-zatvoru ili, kraće, super-max zatvoru o kome će kasnije biti reči. Sledeće što će biti predstavljeno jesu problemi sa kojima se penalni sistem u Americi suočava danas.

2.2. Problemi Američkog kaznenog sistema

Kao što je već napomenuto, povratak na sistem retribucije dovodi do ekspanzije zatvoreničke populacije. Naime, predsednik Ričard Nikson (1969–1974) započinje svojevrstu legislativnu reformu koja rezultira donošenjem rigoroznih krivičnih zakona koji su podstrekivali sudije da izriču prekomerne kazne zatvora. To su bili sledeći zakoni:

Zakon o obaveznom minimalnom kažnjavanju (Mandatory minimum sentencing laws) koji obavezuju sudije da izriču obavezne duge kazne zatvora, iako je očigledno da bi se kraćom kaznom ili, pak, alternativnom kaznom postigla svrha kažnjavanja.

Pravilo osude za tri krivična dela (Three strikes laws) koji podrazumevaju da se osuđenom na bilo koja tri krivična dela obavezno izriče dugotrajna kazna zatvora.

Ronald Regan i Džordž Buš Stariji nastavljaju Niksonovu kampanju još rigoroznijim merama za posedovanje i korišćenje bilo kojih psihoaktivnih supstanci. Ovi propisi doveli su ne samo do enormne ekspanzije zatvoreničke populacije, već i do mnogobrojnih nepravedno rigoroznih kazni za nenasilna krivična dela. Neka istraživanja pokazuju da se broj osuđenih za posedovanje i korišćenje droge povećao za 1100% od 1980. god. (Mauer, King, 2007: 2), a više od polovine onih koji konzumiraju drogu konstantno ne dobija lečenje koje mu je potrebno. Kao rezultat gore pomenutih propisa, Amerika danas ima ubedljivo najveću stopu zatvoreničke populacije u svetu. Kao primer može se navesti podatak da se u 2006. godini u zatvorima nalazilo 2.333.331 zatvorenik, a taj broj je iz godine u godinu nastavljao da raste.

Zato i ne bi trebalo da predstavlja iznenađenje da je najveći problem zatvora prenatrpanost iz kojeg dalje izviru drugi problemi, poput nasilja u zatvorima, čestih pobuna, formiranja bandi, distribucija droge unutar i izvan zidina i tako dalje. Naime, zatvorenička populacija je postala veliki društveni problem, upravo zbog organizovanja bandi koje unutar zatvora preuzimaju kontrolu nad nekim bandama izvan zidina. Stopa nasilja u zatvorima raste konstantno, a glavni „krivci“ za to jesu upravo te bande koje svoje „ratove oko teritorije“ prenose unutar zidina zatvora. Ovi sukobi se često završe sa žrtvama i to kako među osuđenima (i onih koji su u bandama i onih van njih) tako i među stražarima. Najveći problem predstavlja tzv. Arijevsko bratstvo koje kontroliše distribuciju velike količine

droge unutar i izvan zatvora. Odgovorni su za veliki broj ubistava svake godine, a bave se švercom narkotika i prostitucijom. Mogu se prepoznati po tetovažama koje se uglavnom sastoje od neonacističkih i rasističkih motiva.

Drugi bitan problem je ekonomske prirode. Održavanje ovako velikih zatvora je veoma skupo. U literaturi se navodi podatak da se za svakog osuđenika izdvaja 30 dolara dnevno, a za zatvorenike u super maks zavodima je potrebno izdvojiti i do 50 dolara na dnevnom nivou. A kako je već napomenuto Američka zatvorska populacija važi za jednu od najvećih u svetu. Kako budžetski sistem iz godine u godinu izdvaja sve veću količinu novca za zatvore, i kako on ne može da se nosi sa time, Amerika se okrenula ka privatizaciji zatvora, o čemu će biti reči u sledećem odeljku.

2.3. Privatni zatvori

Privatni zavodi otvaraju se sa ciljem da se rastereti sistem zavodskih ustanova tako što bi se smanjio broj osuđenika u njima, ali i smanjio teret koji poreski obveznici trpe. U Americi postoji sistem pune privatizacije koja podrazumeva da privatni subjekat ima punu kontrolu nad zavodskom ustanovom. O ovoj temi mnogo se polemicalo. Pobornici ove ideje ističu da se na ovaj način obezbeđuje isti nivo bezbednosti i brige prema zatvorenicima kao i u državnim zavodima, ali uz manje troškove. Kvalitet usluga i uslova je bolji, a recidivizam smanjen. Ističe se da je više rehabilitacionih programa i da su kvalitetniji. Ovakva vrsta zavoda omogućava uštedu troškova i to na nekoliko načina. Prvi način je na planu izgradnje kompleksa – u cilju sticanja profita privatnici brže i efikasnije izgrađuju komplekse. Drugi način uštede troškova dovodi se u vezu sa smanjenim troškovima radne snage (razvijena tehnologija zamenjuje radnike pa je automatski smanjen broj radnih mesta i smanjeni su troškovi koji se izdvajaju za plate). Značajno manje novca se izdvaja za mašine, transportna vozila i tehničko održavanje svih sistema koji menjaju ljudsku radnu snagu. Protivnici ove ideje, pak, ističu da je privatnicima profit jedini i glavni cilj, a ne rehabilitacija. Privatnici su plaćeni po glavi zatvorenika, i zato nastoje da u njihove zavode smeste što veći broj zatvorenika na jako dugo vremena. Ova tendencija ne pomaže smanjenju zatvoreničke populacije, iako su ovi zavodi, ironično, nastali s ciljem da se ona smanji. Druga velika zamerka tiče se korupcije koja predstavlja sve veći problem. S obzirom na to da je svakom privatniku najvažniji profit, a da su privatni zatvori plaćeni po glavi zatvorenika, mnoge kompanije, poput CCA i The GEO group¹ izdvajaju milione na lobiranje predstavnika legislativnih organa da ostave

1 The GEO group and CCA (Corrections Corporation of America) predstavljaju najveće privatne zatvore u Americi u kojima je smešten najveći broj zatvorenika.

na snazi rigorozne zakone i podmićivanje sudskih organa da izriču što duže kazne. Treća zamerka je način ophođenja prema osuđenima, tačnije eksploatacija radne snage i kršenje ljudskih prava.

Međutim i pored ovolikih polemika, neki opšti zaključak o radu privatnih zatvora se ne može izvući, s obzirom na to da su različita istraživanja u različitim državama dala različite rezultate. U nekim državama privatni zatvori su pokazali bolji kvalitet rada nego državni, ali zato su u nekim državama pokazali katastrofalne podatke. Na primer, u nekim državama poput Floride se pokazalo da je stopa recidivizma niža, ali je zato jedno drugo istraživanje sprovedeno u zatvoru koji je u vlasništvu The GEO group otkrilo ogromne propuste u zaštiti zatvorenika od pandemije korona virusa. Uprava zavoda u Levenvortu u Kanzasu, je nastavila da drži zatvorenike u prenatrpanim prostorijama bez primene preventivnih mera što je rezultiralo nekontrolisanim širenjem virusa.

Bez obzira na različite zaključke različitih istraživanja, puna privatizacija se iz Amerike proširila uglavnom na zemlje engleskog govornog područja (Australija, Velika Britanija, Novi Zeland). Za razliku od Amerike, u Velikoj Britaniji je bolja kontrola ovih zavoda u kojima postoji kontrolor preko koga su zavodi povezani sa Nacionalnom službom sa izvršenje sankcija u sklopu Ministarstva pravosuđa. Nasuprot, sistemu potpune privatizacije u nekim zemljama nastaje sistem poluprivatizacije. U literaturi se kao najbolji primer pominje zatvor Shimane Asahi Rehabilitation Center u Japanu koji predstavlja zavod minimalnog obezbeđenja u kojem su uglavnom smešteni sitni prestupnici i osuđenici za lakša krivična dela. Ovaj zavod konstantno radi sa 80% popunjenog kapaciteta, a rehabilitacija je u prvom planu. Zatvorenici su podvrgnuti psiho i socio-terpiji, u zatvoru se obrazuju i kvalifikuju za neki vid zanata. Zbog izuzetno razvijene tehnologije koju primenjuje, broj radnih mesta je smanjen, a samim tim i količina novca koja se izdvaja za plate radnika.

Na kraju se može zaključiti da sistem privatnih zatvora izaziva mnogobrojne polemike i da nije moguće sa sigurnošću utvrditi kakve će rezultate dati u budućnosti.

2.4. Super maks zavodi

Kao što je već pomenuto, tokom treće četvrtine 20. veka, usledilo je razočaranje u rehabilitaciju kao način smanjenja kriminaliteta, zbog čega se prešlo na sistem čiste retribucije. Sledi enormna ekspanzija zatvoreničke populacije, a sa tim i masovno kršenje ljudskih prava zatvorenika. Nezadovoljstvo osuđenika raste, kao i masovne pobune. Kap koja je prelila čašu bila je pobuna u zatvoru

Marion u Illinoisu 1983. godine u kojoj su zatvorenici držali kao taoce nekoliko pripadnika zavodskog osoblja. U toku dana, 25 pobunjenika je poginulo, dvojica radnika su usmrćena, a četvero je povređeno. Nekoliko dana kasnije direktor zavoda uvodi tzv. zaključavanje koje karakteriše odvajanje osuđenika u posebne ćelije u kojima oni provode 23 sata dnevno, a sat koji im preostane provode na polju, takođe sami, vežbajući. Celokupni život osuđenika sveo se samo na jednu ćeliju, a sve dotadašnje zajedničke aktivnosti su ukinute. U literaturi se navodi da je tako nastala prva supermaks ustanova u svetu.

Danas se supermaks ustanove definišu kao „penitencijarne institucije u kojima se lica lišena slobode nalaze u dugotrajnoj ćelijskoj izolaciji odlukom nadležnih organa koju karakteriše ekstremne mere kontrole i nadzora“ (Ignjatović, 2019: 246).

U ove ustanove smeštaju se samo najokrutniji i najnasilniji zatvorenici. Problem koji se u literaturi navodi je da su zatvorenici u ove ustanove zatvoreni ne zbog toga što su uradili, već kako ih je neko u vlasti procenio. C. Honey navodi da gotovo da nema zavodske ustanove koja proizvodi tako mnogo psihičkih trauma. U njoj su zatvorenici osuđeni na veoma duge izolacije, a svoje ćelije jedva da i napuštaju. I kad treba da ih napuste, osoblje im prvo veže ruke i noge, a neretko ih i vode na povocu, kao životinju. Ceo život im se svede na četiri zida u kojima su sami svo vreme, jedu sami, a sve zajedničke aktivnosti su ukinute. Kontrolišu ih preko kamera, a sa drugim ljudima pričaju preko interfona. Posete se organizuju samo preko videokonferencije. Kao da to nije dovoljno, u nekim zavodima, primenjuje se nešto što se zove „tele-medicine“ i „tele-psychiatry“ – procedure u kojima osuđenikove medicinske i psihološke potrebe „ispituju“ doktori i psihijatri preko, ni manje ni više, televizora. Empirijska istraživanja pokazala su da život u samici, godinama i decenijama bez stvarnog kontakta sa drugim živim bićima na zatvorenika deluje razorno, i psihički i fizički. Gubitak sna i apetita, anksioznost, paranoja, halucinacije, gubitak kontrole, agresija, gubitak kognitivnih funkcija, frustracija, panika, povlačenje u sebe, samopovređivanje, depresija, suicidalne misli, a neretko i suicid samo su neki od psihičkih poremećaja do kojih doviđi život u maloj sobi 24 sata 7 dana godinama i decenijama.

Međutim, najveći problem je što se zatvorenici posle izdržane kazne puštaju direktno u zajednicu. Naime, u pokušaju da se adaptiraju na okrutan život u samici mnogi zatvorenici teže da se jednostavno „naviknu“ kako bi bar na neki način svakodnevicu učinili podnošljivom. Neki zatvorenici postanu potpuno zavisni od ove institucije, toliko da ne mogu da prežive bilo gde drugde. Počinju da gube sposobnost da komuniciraju sa drugim živim bićem. Neretko počinju da žive u nekoj realnosti koju su oni stvorili i na taj način potpuno izgube dodir sa stvarnošću. Zbog svega gore navedenog, prilagođavanje na život u zajednici postaje

gotovo nemoguće. A onda se kao takvi puštaju u civilizaciju. Neprilagođeni na život u zajednici, ponovo vrše krivična dela (jer to je jedini život za koji znaju) i ponovo završe iza rešetaka, a često ponovo u supermaks zavodima (jer, opet, to je jedini „dom“ za koji znaju).

2.5. *Black sites (tajni zatvori CIA)*

I pored toga što je ova tema kontroverzna, ima jako malo podataka o njoj. Ono što se zna je da su posle terorističkog napada na Svetski trgovinski centar predsednik Džordž Buš i kongres doneli tzv. Patriotski Akt koji daje određene ruke izvršnim organima da „zaobiđu“ osnovne ljudske slobode. Da oni predstavljaju tajnu globalnu mrežu kojom rukovodi Centralna obaveštajna agencija i koja je namenjena za pritvor i „ispitivanje“ pritvorenika. Najpoznatiji primer je Gvatnamo Bej (Guantanamo Bay).

Razlog zašto ova tema izaziva tolike polemike je u njenoj tajnosti. Pritvorenici, za koje se sumnja da su teroristi, nemaju pravo na pravedno suđenje. Kršenje ljudskih prava i tortura su normalna pojava. Jedna od šire raširenih praksi je v. „waterboarding“ gde pritvoreniku tokom „ispitivanja“ stave krpu preko lica, a onda ga polivaju vrelom vodom tokom koga pritvorenik ne može da diše, kaišem ga tuku što ostavlja velike psihičke traume, svaki put kad pokuša da zaspi glasna muzika bude puštena preko zvučnika u samici, a neretko ga ispituju nagog, lišavaju ga čvrste hrane i vode. Ove „tehnike“ ispitivanja predstavljaju samo kap u moru tehnika torture. Neki pobornici ovakvog načina dobijanja informacija opravdavaju zato što su u pitanju krupni teroristi koji su ubili bezbroj nevinih života i nameravaju da ubiju još i navode da se time spasavaju ljudski životi.

Međutim, rezultati pokazuju nešto sasvim drugo. U ove „pritvore“ se smeštaju oni ljudi za koje postoji samo sumnja da bi mogli biti teroristi, i za koja uglavnom postoje samo posredni dokazi. Neretko, čak i kada uhvate nekog za koga se zna da je povezan sa terorističkim organizacijama u pitanju je „sitna riba“ koja često ne zna mnogo. U literaturi se navodi primer 660 zatvorenika koji su početkom 2002. godine prebačeni u Gvantanamo Bej koji su bili vojnici Talibana. Među njima je bilo i dece između 13 i 16 godina kojima su Talibani isprali mozak i ubedili ih da čine pravu stvar. Drugi problem koji se javlja jesu iznuđena priznanja, s obzirom na to da će pritvorenik priznati bilo šta samo da tortura prestane, bez obzira da li je ono što priznaje istina ili ne, što jako podseća na prakse španske inkvizicije i salemski lov na veštice.

U srednjem veku primenjivao se sličan tretman tokom ispitivanja koji nije davao rezultate i bio je previše okrutan, zato i jeste postao prošlost.

U zaključku se može reći da Američki kazneni sistem počiva na čistoj retribuciji odnosno odmazdi za učinjeno delo, ali da ovaj način ne daje pozitivne rezultate na planu prevencije zločina i smanjivanja stope kriminaliteta.

3. DANSKA

“Nije dovoljno zle ljude kažnjavati kaznama treba ih i vaspitanjem popraviti“

papa Klement XI

Kao što je već pomenuto u uvodu fokus ovog rada je na komparativnoj analizi dva kaznena sistema, Američkom, koji kao što smo videli počiva na čistoj retribuciji, i njemu suprotan danski sistem, u kojem rehabilitacija i resocijalizacija preuzimaju primat. U ovom delu rada biće reči o principima na kojima počivaju danski zatvori – normalizaciji, otvorenosti i odgovornosti.

3.1. Principi

3.1.1. Normalizacija

Normalizacija znači da uslovi u zatvoru moraju koliko god je to moguće podsećati na uslove izvan njega. Drugim rečima, zatvorski uslovi moraju da reflektuju uslove društvene realnosti, a kaznom se smatra sama deprivacija slobode. Smatra se da je cilj zatvaranja da se zatvorenicima da najbolja šansa da postanu korisni članovi društva i da postanu sposobni da vode život van kriminala. Zatvorenici zadržavaju svoja građanska i ljudska prava, a to se odnosi na:

- pravo glasa i pravo političkog organizovanja
- pravo na izražavanje, usmeno i pismeno
- pravo da budu članovi bilo koje organizacije
- pravo na porodični život
- pravo na upravljanje sopstvenom imovinom
- slobodu veroispovesti i
- pravo da imaju svoju imovinu u zatvoru

Za razliku od SAD čuvari nisu militarizovani, a komunikacija između čuvara i zatvorenika nije ništa drugačija od komunikacije građana van zatvora. Takođe, kazne su uglavnom između šest meseci i dve godine, a većina zatvorenika kaznu provodi u zatvorima otvorenog tipa koji počivaju na veri u zatvorenikovu samodisciplinu. Jedine restrikcije postoje isključivo radi održavanja discipline.

3.1.2. Otvorenost

Ovaj princip podrazumeva dve stvari:

1) Pristup štampi – imaju pravo da daju intervjue za medije i da otvoreno govore o uslovima u zatvorima bez cenzure. Jedino što je zabranjeno je govor o samim krivičnim delima, ali to je učinjeno iz obzirnosti prema žrtvama. Pravo na nepovredivost tajnosti pisama se krši samo u izuzetnim slučajevima.

2) Zatvorenici zadržavaju pravo na kontakt sa spoljnim svetom – nedeljne posete zatvorenicima se organizuju u ćeliji osuđenika, ili posebnoj prostoriji. Pre posete čuvari moraju da provere da li poseta služi kao način „švercovanja“ narkotika ili oružja, ali osim toga nikakve interferencije čuvara nisu dozvoljene. Osim toga, zatvorenici u zatvorima otvorenog tipa, takođe, imaju pravo da svaki treći vikend provode kod kuće.

3.1.3. Odgovornost

Prethodna dva principa treba da utiču na razvoj osećaja odgovornosti i samopoštovanja kod osuđenika i da se na taj način motivišu na život van kriminala, i da postanu korisni članovi društva. U mnogim zemljama, pogotovu u onim koje su prihvatile sistem retribucije, život u zatvoru je jako monoton i dosadan, što zajedno sa činjenicom da su odvojeni od voljenih osoba na zatvorenike deluje pogubno, te oni sami postanu depresivni i letargični. Danska je pokušala da izbegne ovu situaciju uvodeći razne vidove rehabilitacionih tretmana. Naime, zatvorenici su u obavezi da rade, a taj rad se može odnositi na održavanje zatvora, edukaciju (čitanje, pisanje, matematika, rešavanje konflikata, problema sa agresijom...) ili produkciju. Zatvorenici za ovaj rad primaju platu, i u obavezi su da rade 37 sati nedeljno. Sami obavljaju kupovinu u zatvorskoj prodavnici, sami spremaju hranu, čiste ćelije, a mogu i da učestvuju u sportskim aktivnostima, gledaju televiziju, igraju igrice i tako dalje. Ovakav način života ih podseća na život izvan zatvora i pomaže im da se na najbolji način prilagode životu napolju. Kao i Amerika i Danska ima sistem samica, ali on se koristi samo kao kazna za nepoštovanje pravila, a ne kao sredstvo odmazde.

3.2. Alternativne kazne

U Danskoj su osim kazne zatvora, koja se koristi samo izuzetno, u primeni i alternativne kazne. Kao primer ćemo navesti rad u javnom interesu, kućni zatvor i služenje kazne u posebnim ustanovama. Rad u javnom interesu se može odrediti

kao obaveza u sklopu uslovne osude ili uslovnog otpusta. Najmanji broj sati rada je 30, a najviši 200 i mora se izvršiti u roku od 4 meseca do godinu dana. Izvršilac mora kaznu da odradi u nekoj instituciji koja promovise javno zdravlje. U literaturi se kao najčešći primeri pominju sportski klubovi, crkve, muzeji, pozorišta, centri za mlade... Kućni zatvor se uglavnom propisuje za kazne zatvora do šest meseci, a postavljeni su i uslovi koje izvršilac mora da ispuni. Mora da pronade posao, da učestvuje u programima za prevenciju kriminala, i ne sme da konzumira alkohol ili narkotike bilo koje vrste. Zatvorenici sa posebnim potrebama mogu svoju kaznu da služe u bolnici, porodičnom domu, ili nekoj posebnoj ustanovi. Ova kazna se uglavnom propisuje maloletnicima.

Alternativne kazne i oprezno izricanje kazne zatvora razlog je što Danska nema problema poput pretrpanosti zavodskih sistema, nasilja zatvorenika, kršenja ljudskih prava. Ali, problem sa ovakvim uslovima služenja zatvorske kazne je što se stiče utisak da se zločin isplati, što pogotovu važi za nekoga kome je sloboda gora od njihovog zatvora.

Za kraj izveštavanja o Danskom sistemu dotaći ćemo se i Nemačke koja je po mnogo čemu slična Danskoj, ali se, sa druge strane, primećuju i neke karakteristike retributivnog sistema. Kao i u Danskoj, i Nemački penalni sistem se zasniva na koncepciji reintegracije prestupnika u društvo. Zatvorenici su klasifikovani prema vrsti tretmana, a potrebe pojedinca su na prvom mestu. Zavodske jedinice omogućavaju dovoljno prostora za smeštaj, rad, slobodne aktivnosti, realizaciju tretmana. Kao i Danska i Nemačka ima razvijen sistem alternativnih kazni, kao što su novčane kazne (najrasprostranjenije), rad u javnom interesu, uslovni otpust i uslovna osuda. Takođe je najveći broj zatvorenika smešten u zatvore otvorenog tipa, a postepanalni sistem je jako razvijen. Međutim, za razliku od Danske ova država poslednjih decenija ima problem sa prenatrpanošću zatvora, nedostatkom smeštajnih jedinica i problemom bezbednosti. Kao razlog nastanka ovih problema u literaturi se navodi tendencija porasta osuđenika zavisnih od alkohola i narkomanije kao i nasilničke populacije zbog čega se oni moraju smestiti u zatvorene zavode.

4. SRBIJA

Zadnji deo rada posvećen je Srbiji i njenom kaznenom sistemu. Izmenama i dopunama Krivičnog zakona iz 2019. godine svrha kazne je ostvarivanje pravednosti i srazmernosti između učinjenog krivičnog dela i izrečene kazne, čime je nesumnjivo uveden retributivistički aspekt, ali i specijalna i generalna prevencija, koja se manifestuje kroz rehabilitaciju i resocijalizaciju osuđenika (član 42).

Ovim je u naš sistem uvedena tzv. mešovita teorija. Međutim, pre samog govora o tome šta ova odredba znači za naš sistem, osvrnućemo se na istorijski razvoj.

4.1. Istorijski razvoj srpskog kaznenog sistema

Kao i u drugim zemljama Evrope, kažnjavanje za učinjeno krivično delo nije oduvek bilo u rukama države. Drugim rečima, u prvom periodu *ius puniendi* se smatralo privatnom stvari pojedinca, a to je značilo da samo žrtva ili porodica žrtve ima pravo na kažnjavanje i to u obliku krvne osvete i sistema kompozicije. Tek sa jačanjem feudalne države, u vreme cara Dušana, država polako preuzima primat u kažnjavanju. To izričito propisuje Dušanov zakonik iz 1349. godine koji „zločin ne smatra kao privatnu stvar pojedinca nego kao javnu stvar koja se tiče cele zajednice“ (Stojanović, 2020: 31). Ovaj zakonik, takođe, propisuje surove kazne među kojima su smrtna kazna, kazna lišenja slobode, koja je služila samo kao sredstvo obezbeđenja, telesne kazne, poput sakaćenja, žigosanja, osmuđivanja, novčane kazne, kazne izgnanstva. U 15. veku Srbija pada pod Tursku vlast čime prestaju da postoje srednjovekovni srpski propisi, a Srbija pada pod jurisdikciju šerijatskog prava.

U toku Prvog srpskog ustanka 1804. godine nastaju dva za srpsku istoriju jako važna zakonika – Zakonik prote Mateje i Karađorđev zakonik. Telesne kazne su i dalje najzastupljeniji vid kazni, novčane se ne primenjuju, ali se zato postepeno uvode kazna lišenja slobode. Karađorđev zakonik pod nazivom „aps“ pominje kaznu zatvora kao samostalnu kaznu. Sledeći bitan zakonik je Kazneni zakonik, donet 1860. godine za vreme kneza Aleksandra Karađorđevića koji predviđa 11 vrsta kazni, među kojima i kaznu zatvora koja se javlja u tri oblika. Robiju pored lišenja slobode karakteriše i težak prinudni rad, a osuđenici su stavljeni okovi oko nogu. Ovaj vid predstavlja najteži oblik ove kazne. Srednji oblik je zatvor koji se izricao za lakša krivična dela, ali su osuđenici bili u obavezi da rade. Zatočeništvo osim lišavanja slobode ne karakteriše ni jedno dodatno ograničenje.

Godine 1929. donet je novi krivični zakonik jedan od najmodernijih zakonika tog vremena. Osnovne njegove karakteristike, zbog kojih je i bio ispred mnogih zakonika 20. veka, poput francuskog, italijanskog i nemačkog, su:

- ukidanje telesnih kazni
- uvođenje mera bezbednosti i uslovne osude
- podela kazni na – glavne (smrtna, novčana, kazna lišenja slobode)
- sporedne (gubitak časnih prava, gubitak službe)

Po završetku Drugog svetskog rata donet je opšti deo krivičnog zakonika koji pored već postojećih uvodi i dodatne. Novelama Krivičnog zakonika iz 1959.

godine smanjuje se broj kazni uvedenih 1947. pa tako u kaznenom sistemu ostaju smrtna, zatvor i strogi zatvor, konfiskacija imovine i novčana kazna. Savezna Republika Jugoslavija 1993. godine ukida smrtnu kaznu na saveznom nivou, s tim što su članice imale pravo da zadrže ovu kaznu u svojim zakonicima. Srbija i zvanično ukida smrtnu kaznu 2002. godine, a kazna zatvora postaje jedinstvena kazna. Posle raspada državne zajednice Srbije i Crne Gore, Srbija donosi novi Krivični zakonik od 2006. godine koji propisuje nova krivična dela, proširuje kriminalnu zonu kod postojećih i znatno zaoštava propisane kazne kod nekih. Od 2006. do danas, KZ prolazi kroz nekoliko izmena i dopuna, od kojih je najviše polemika izazvala ona iz 2019. godine o kojoj će biti reči malo kasnije.

4.2. Mešoviti karakter penalnog sistema Srbije

Kao što je već rečeno kaznenom sistemu dat je mešoviti karakter, odnosno, svrha kažnjavanja je i retribucija i rehabilitacija. U literaturi se pominje problem postavljanja dva različita cilja kazni i da oni nekad mogu doći u sukob, zbog čega se prednost ipak mora dati jednom, ili retribuciji ili rehabilitaciji. Naš zadatak će biti da u ovom delu rada analiziramo pozitivno krivično zakonodavstvo i stanje u našim zavodima, te pokušamo da damo odgovor na pitanje kojem cilju teži Srbija.

Prvo što ćemo da analiziramo je proces rehabilitacije osuđenika u našim zavodima. Najpre treba pomenuti da je resocijalizacija složen proces koji obuhvata opsežnu opservaciju osuđenika, njegovu želju, motivisanost i rad, ali i njegove individualne osobine. To iziskuje kontinuiran i strpljiv rad čitavog tima psihologa, pedagoga, socijalnih radnika, lekara i psihijatara. Najčešći vidovi tretmana kod nas su: vaspitno korektivni rad, obrazovanje, rad, slobodne aktivnosti, nagrađivanje i kažnjavanje i postpenalna pomoć.

Vaspitno korektivni rad se definiše kao proces menjanja ponašanja osuđenika primenom niza metoda i postupaka kojima se na osuđenika utiče da ubuduće ne vrši krivična dela. Rad se organizuje u dva oblika, individualni i grupni. Zastupljeniji oblik je individualni rad, koji karakteriše sastanak tête-à-tête između vaspitača i osuđenika. Grupni rad se zasniva na teoriji grupa po kojoj se uzroci kriminalnih ponašanja nalaze u grupnim odnosima. Dakle, ako je grupa antikriminalnog ponašanja, može uticati pozitivno na osuđenika.

Obrazovanje osuđenika, kao i dece, igra jako važnu ulogu u formiranju ličnosti, izgradnji navika i sveopštem osposobljavanju zatvorenika za pošten život na slobodi. Cilj obrazovanja je usvajanje pozitivnih normi, vrednosti, stavova, načina života i ponašanja, i zbog toga obrazovanje osuđenika mora da ima značajnu ulogu u tretmanu.

Sledeći vid tretmana je radno angažovanje bez kojeg život u zatvoru postaje monoton i dosadan, a sami zatvorenici depresivni.

Dosadašnje iskustvo u zemljama u kojima se primenjuje model restorativne pravde, poput Danske, ukazuje da tretman osuđenika igra jako važnu ulogu u socijalizaciji ličnosti zatvorenika i na očuvanje njihovog mentalnog zdravlja i održavanju discipline u zavodima. Međutim, naš sistem se suočava sa velikim problemima u organizaciji tretmana. Ovde ćemo pomenuti samo neke: nezainteresovanost uprave, nemotivisanost osuđenika, loš kvalitet rada obzirom da se on svodi na najmanju moguću meru, nestručnost osoblja, favorizovanje povratnika u individualnim tretmanima, nedovoljna finansijska podrška države, duboka kriza obrazovnog sistema što se, naravno, manifestovalo i na obrazovanje osuđenika, preopterećenost zavoda zbog čega je sprovođenje tretmana otežano...

Iako je očigledno da tretman, a samim tim i rehabilitacija, zahteva ogromnu reformu, stiče se utisak da se retribuciji polako, ali sigurno daje primat. Takvih težnji bilo je i u prošlosti (zaoštavanje kazni za trećinu dela u KZ iz 2006. godine, preterano izricanje kazni zatvora i pritvora, slabo primenjivanje alternativnih kazni, nedovoljna primena uslovnog otpusta), ali ozbiljnije zaoštavanje kaznene represije primećuje se u zadnjim izmenama i dopunama Krivičnog zakona, kojima je uvedena doživotna kazna za najteža krivična dela i sa njom u vezi zabrana uslovnog otpusta za određena dela. Obzirom da ove izmene predstavljaju ozbiljniji projekat i na veliku polemiku koja se povela o ovom pitanju, zadržaćemo se malo na njima.

Prema ZID KZ iz 2019, kazna doživotnog zatvora zamenjuje kaznu zatvora od 30 do 40 godina, izriče se samo izuzetno za najteža krivična dela i najteže oblike krivičnih dela, a uslovni otpust može se izreći posle 27 godina, a njeno trajanje ograničeno je na 15 godina. Ne sme se izricati osobama koje u trenutku izvršenja dela nisu navršili 21 godinu, kao ni u slučajevima kada se kazna može ublažiti, ili kada postoji neki od osnova za oslobođenje od kazne. Kao kriminalnopolitičko opravdanje navedeno je da je ova kazna uvedena kao zamena za smrtnu kaznu što, prema nekim autorima nije opravdano, obzirom, da je kao zamena za smrtnu služila kazna od 30 do 40 godina. Daleko više kritika upućeno je zabrani uslovnog otpusta za neka krivična dela protiv polnih sloboda (u pitanju su krivično delo silovanja koje je za posledicu imalo smrt žrtve ili je učinjeno prema detetu, obljuba nad nemoćnim licem koje je za posledicu imalo smrt žrtve ili je učinjeno prema detetu, obljuba sa detetom koje je za posledicu imalo smrt žrtve, i obljuba zloupotrebom položaja učinjena prema detetu koje je za posledicu imalo smrt žrtve) i ubistva deteta i bremenite žene. Neke od kritika se odnose na kršenje ljudskih prava i uskraćivanje mogućnosti da se učinilac u zatvoru „popravi“.

Iako su, ove kazne uvedene sa ciljem da se smanji stopa kriminaliteta i da društvo bude bezbednije, postoji bojazan da će ove promene biti neefikasne. S obzirom na to da su ponašanja koja se ovako kažnjavaju, krajnje anomalije društva i psihe, na njih ne utiču stvari kao što je zaprećena kazna i mogućnost uslovnog otpusta, te će stopa te vrste kriminaliteta, nažalost, verovatno ostati ista, šta god mi uradili. Ali sa druge strane mišljenja smo i da žrtve i njihovi bližnji zaslužuju pravdu, te stoga, smatramo da je uvođenje doživotne kazne opravdana vindikacija žrtve i njenih bližnjih.

U zaključku se može reći da kazneni sistem Srbije poslednjih godina teži zaoštavanju kaznene politike, pogotovu u sferi najtežih krivičnih dela protiv života i tela i polnih sloboda, ali istovremeno sve manje pažnje poklanja učinio-cima ostalih krivičnih dela i njihovom tretmanu, koji čine većinu ukupnog kriminaliteta. Stiče se utisak da se akcenat stavlja na, kao što smo već pomenuli, anomalije društva. Prema Republičkom zavodu za statistiku od 92797 krivičnih dela učinjenih u protekloj godini, svega 498 je u sferi krivičnih dela protiv polnih sloboda, što 0.5%, dok je 3.3% upereno protiv života i tela čoveka. Naravno, mora se imati na umu da određen broj dela ostane neprijavljen, posebno u sferi krivičnih dela protiv polnih sloboda. Najveći broj učinjenih dela je imovinske prirode, i to čak 38712, odnosno 41,7 izraženo u procentima. Postavlja se pitanje kako uticati na ova lica da postanu korisni članovi društva. Na tom polju, Srbija se suočava sa nizom problema o kojima će sad biti reči.

4.3. Problemi kaznenog sistema Srbije

Svetski trend porasta zatvorske populacije, uglavnom u zemljama koje primenjuju retributivni model kažnjavanja, u poslednjih nekoliko decenija zahvatio je i Srbiju. Prema nekim istraživanjima, broj zatvorenika se konstantno povećava od 1991. godine što samo po sebi stvara dodatne probleme. S jedne strane, zavodski kapaciteti nisu značajnije uvećani i stanje u njima je loše, s druge strane, dolazi do ekspanzije zatvoreničke populacije koja značajno prevazilazi kapacitete. Ispitanici koji su učestvovali u istraživanju u KPZ Sremska Mitrovica (o kojem će biti nešto više reči u zaključku) kao najveću smetnju u ovom zavodu navode prenaseljenost usled čega dolazi i do povišene tenzije, narušavanja međuljudskih odnosa i osećaja nervoze, i neprijatnosti. Pored toga što većina zatvorenika izdržava kaznu do 6 meseci, veliki problem predstavlja i veliki broj pritvorenih lica. Umesto da se pritvor izriče samo izuzetno, kada postoji opravdana sumnja da će okrivljeni prisustvovati krivičnom postupku, neselektivna primena ove mere dovela je i do pretrpanih pritvorskih jedinica, pa tako za one za koje zaista postoji

opasnost da pobegnu nema mesta. Postojeći zavodi za izvršenje krivičnih sankcija raspolažu zastarelim, neodgovarajućim i malim objektima. Takođe, usled velikog broja zatvorenika, tretman osuđenika postaje znatno otežan, obzirom na ograničene kapacitete i broj vaspitača, psihologa, pedagoga i ostalih stručnih lica koji imaju presudnu ulogu u tretmanu osuđenika. Znatno mali broj zdravstvenih radnika u zavodskim ambulancama, naspram velikog broja stanovnika u njima, znatno otežava, ako ne i onemogućava, kvalitetnu medicinsku negu. Usled nedostatka slobodnih smeštajnih kapaciteta dolazi do apsurdne i za društvo potencijalno opasne situacije, a to je da lica koja su osuđena na kaznu zatvora moraju da čekaju da se oslobodi mesto za njih, i to je čekaju na slobodi, čime se, naravno, povećava rizik da ponovo učine krivično delo ili pobegnu kako je ne bi uopšte izdržavali. Drugo, izvršavanje kazne zatvora državu košta, a sa rastom ove populacije rastu i izdvajanja iz budžeta, izdvajanja koja su korisnija negde drugde.

Drugi problem koji ne utiče direktno na kazneni sistem, ali može imati negativan uticaj na percepciju građana o osuđenim licima je medijski senzacionalizam. Treba se samo podsetiti na ubistvo pevačice Jelene Marijanović o kome su svi mediji svaki dan čitava dva meseca punili naslovne strane. Kriminolozi su poslednjih decenija utvrdili da na sliku javnog mnjenja najviše utiču mitovi koje su o zločinu stvorili mediji, koji u želji da što više povećaju tiraž, pribegavaju senzacionalizmu. Način izveštavanja, bombastični naslovi, stalno podsećanje na gnusne zločine koji predstavljaju pojedinačne događaje i anomaliju društva kod običnog čoveka stvara osećaj da ovakvi događaji predstavljaju veliki socijalni problem i da su svi zatvorenici u zavodima silovatelji, monstrozne ubice ili pedofili. Takvim preterivanjem izaziva se osećaj straha i potreba da zašтите svoje najbliže, a jedini način da se ta zaštita i ostvari čovek vidi u pooštavanju kaznene represije koju političke partije dočekuju raširenih ruku, jer to vide kao način prikupljanja glasova. U takvim uslovima u društvu se javlja nešto što britanski kriminolog Jok Jang (Jock Young) naziva moralnom panikom. Ključne osobine moralne panike su: neko se definiše kao pretnja društvenim vrednostima, ova pretnja se definiše u uprošćenoj formi, naglo raste zabrinutost javnosti, reakcija vlasti ili onih koji utiču na stvaranje javnog mnjenja, a ishod je ili povlačenje ovog stanja, ili ono rezultira promenama u društvu. Kao primer moralne panike može se navesti jedan događaj koji se dogodio u Britaniji krajem prošlog veka. Naime, 2000. godine desila se otmica, a potom i ubistvo osmogodišnje devojčice po imenu Sara Pajn. Nakon dvonedeljnog traganja za njom policija je pronašla njeno telo sa vidljivim tragovima seksualnog zlostavljanja. Medijski senzacionalizam i stanje opšte panike dovele su do toga da vlada usvoji Sarin zakon, koji pooštava kažnjavanje seksualnih prestupnika i nameće obavezu da se oni registruju, što samo po sebi ne bi trebalo da izaziva posebne nedoumice. Problem je nastao kad

je britanski časopis *News of the World* počeo da objavljuje njihova imena, fotografije i moguće adrese. Narod, u stanju sveopšte panike, uzima zakon u svoje ruke i tako se dešavaju brutalni napadi na lica za koja se samo sumnjalo da imaju pedofilske sklonosti. Mediji su umesto nepristrasnih izveštača postali glavni razlog stvaranja pogrešne percepcije o stanju kriminaliteta u svetu i kod nas, što može imati i ima katastrofalne posledice.

Sada kada smo sagledali karakteristike i probleme sa kojima se naš kazneni sistem suočava možemo odgovoriti na pitanje postavljeno na početku, kojem modelu naš sistem teži. Možemo konstatovati da se teži zaoštavanju kaznene politike za najteža krivična dela, koja predstavljaju 3.8% ukupnog kriminaliteta, ali da se istovremeno zaboravlja na ostale vidove kriminaliteta, a to može negativno da se odrazi na društvo i njegovu percepciju osuđenika.

5. Zaključak

S obzirom na problem adresovanja problema kriminaliteta potrebno je uraditi komparativnu analizu retributivnog i restorativnog modela pravde sa zadatkom da se otkrije koji model daje bolje rezultate u borbi protiv kriminala.

Za početak se može reći da Danska, za razliku od Amerike nema problema sa prenaseljenošću i nasiljem u zatvorima, uglavnom zbog čestog izricanja alternativnih kazni i samo izuzetnog izricanja zatvorskih kazni. Zato izdvaja mnogo manje novca iz budžeta i može da ga iskoristi na mnogo korisniji način. Ima mnogo kvalitetnije programe rehabilitacije i kao rezultat toga mnogo manju stopu recidivizma. Sledeća razlika je u dužini izrečene kazne – Amerika izriče preterano visoke kazne, a Danska uglavnom između 6 meseci i 2 godine. Veliki problem Amerike je korupcija i lobiranje usled čega u privatnim zatvorima kaznu zatvora izdržava većina ukupnog broja osuđenika i to nepravedno dugo, a to rezultira u čestim pobunama među zatvorenicima. Međutim, umesto da zavodska uprava pokuša da reši probleme osuđenika, ona ih surovo kažnjava, zatvaranjem u supermaks zavode koji jako negativno deluju na njihovu psihu. Ironija je što i pored tolikih „napora“ u borbi protiv kriminala, njegova stopa iz godine u godinu i dalje raste.

Na primeru Amerike se može reći da sistem čiste retribucije daje jako malo pozitivnih rezultata na planu prevencije zločina, te se stoga stiče zaključak da je daleko bolji sistem restorativne pravde, koji na zločin i njegovog izvršioca gleda kao na kompleksnu stvar, uzimajući u obzir lična svojstva izvršioca i okolnosti pod kojima je delo izvršeno, te na osnovu toga utvrđuje najbolji način pomoći ovim osobama da postanu korisni članovi društva.

Što se Srbije tiče, nakon detaljnog istraživanja možemo utvrditi da se posljednjih godina teži zaoštavanju kaznene politike za najteža krivična dela, ali da se istovremeno malo pažnje poklanja rehabilitaciji osuđenih za lakša i srednja krivična dela koja ima nebrojeno izazova, a to nas stavlja bliže Američkom nego Danskom sistemu. Alternativne kazne se, iako su normativno dobro uređene, u praksi retko koriste uglavnom zbog nedostatka organizacionih preduslova i nedovoljne finansijske pomoći države. Tretman osuđenika zahteva ogromnu reformu, jer kao što je papa Klement XI rekao, nije dovoljno zle ljude kažnjavati kaznama, treba ih i vaspitanjem popraviti. Međutim, da nije sve tako crno, pokazuje istraživanje koje je sprovela Ana Batričević, viši naučni saradnik za sociološka i kriminološka ispitivanja u KPZ Sremska Mitrovica. Naime, u poluotvorenom delu ovog zavoda osuđenici, u sklopu resocijalizacije, rade sa konjima. Štale, hipodrom, i konji nalaze se u okviru kompleksa, a konji su uglavnom bivši trkački konji koji zbog starosti ili povreda ne mogu više da se takmiče. U sklopu ovog programa osuđenici se edukuju kako da brinu o ovim životinjama kroz teorijski i praktični rad, obuka traje godinu dana, a nakon završenog kursa polaznici stižu diplome i sertifikate na osnovu kojih mogu da se zaposle kao štalari i grumeri, to jest, zaposleni koji hrane, čiste, šetaju, lonžiraju konje i uopšte se staraju o njima. Iako je ovaj program relativno skoro nastao i da je broj polaznika mali (oko 20-ak) pokazao je dobre rezultate. Pozitivno deluje na psihičko stanje i emocije osuđenika, obzirom da se kod njih počeo razvijati osećaj odgovornosti i brige za druga živa bića, a uočeno je i poboljšanje međuljudskih odnosa. Sami polaznici su zadovoljni i iskazali da se radom sa konjima kod njih počeo razvijati osećaj smirenosti, ljubavi, poverenja i empatije.

Na osnovu ovog istraživanja, a u cilju smanjenja stope kriminaliteta, predlažemo da i drugi zatvori počnu primenjivati rad sa životinjama u sklopu ovog programa. Taj rad ne mora biti samo sa konjima, može biti i sa uličnim psima, mačkama i drugim životinjama. Na taj način program rehabilitacije postaje kvalitetniji i ne zahteva izdvajanje velikih novčanih sredstava, a psi i mačke se sklanjaju sa ulice i konačno dobijaju ljubav i pažnju koja im je potrebna. Zatim podrška porodice, razvoj postpenalne pomoći, rad na smanjivanju stigmatizacije osuđenih lica, izricanje adekvatnih sankcija od strane sudija samo su neki od predloga za koje smatramo da bi imali pozitivan uticaj na lica da više ne vrše krivična dela. Sa druge strane, nije dovoljno samo reagovati na već učinjeno krivično delo, potrebno je govoriti i o važnosti generalne prevencije zločina, odnosno, reagovati na potencijalne učinioce da ne izvrše zločin. Ona može biti negativna, kojom se oni zastrašuju, i pozitivna, koja se sastoji u jačanju onih društvenih i moralnih normi koje služe kao prepreka vršenju krivičnih dela. Na ovom polju značajan uticaj može ostvariti neformalna socijalna kontrola, koja akcenat stavlja na to kako društvo može delovati na pojedinca. Želja za pripadanjem

je važan faktor u ponašanju pojedinca, te stoga, strah od ismevanja i proterivanja iz društva, kao i jačanje moralnih i društvenih normi, stabilnost kako ekonomska, tako i porodična mogu na njega delovati više nego propisana kazna.

Na kraju možemo konstatovati da, iako retribucija, u smislu pravednosti i srazmernosti kazne, treba da bude deo kažnjavanja osuđenika, ona ne sme imati primat, jer ekonomska i porodična stabilnost, društvo i rehabilitacija daje pozitivnije rezultate na planu prevencije zločina.

Izvori

Izvori na srpskom jeziku

- Batričević, A. (2020) Resocijalizacija osuđenika kroz rad sa konjima u kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici – koncept, primena, impresije. *Revija za kriminologiju i krivično pravo* (1–2), str. 51–68. doi.org/10.47152/rkkp.58.1.2.3
- Đorđević, Đ. (2015) Preopterećenost zatvorskih kapaciteta i moguća rešenja ovog problema. *Revija za kriminologiju i krivično pravo* (2–3), str. 75–92.
- Ignjatović, Đ. (2019) Supermaks zavodi i ćelijska izolacija: istorijat, pojmovno određenje i razlozi širenja primene. *Crimen* (3), str. 239–256. <https://doi.org/10.5937/crimen1903239I>
- Ignjatović, Đ. (2019) *Kriminologija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Ilić, V. (2019) Nepomirljivost kazne doživotnog zatvora i ljudskih prava. *Crimen* (2), str. 156–173. <https://doi.org/10.5937/crimen1902156I>
- Ilić, A. (2011) Prenaseljenost zatvora – fenomenološki i etiološki aspekti. *Crimen* (2), str. 245–256.
- Jakšić, D. & Davidović, D. (2013) Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija* (12(4)), str. 525–538. <https://doi.org/10.5937/specedreh12-4260>
- Stevanović, Z. (2012) *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja.
- Stevanović, Z. (2014) *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Stojanović, Z. (2020) *Krivično pravo – opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Izvori na engleskom jeziku

- Danner, M. (2009) *US torture: voices from the Black sites*, *The New York Review of Books*, str. 69–77, dostupno na: http://www.nyc.duttyartz.com/images/Danner_BlackSites_NYRB.pdf

- Haney, C. (2003) *Mental health issues in long-term solitary and supermax confinement*, *Crime & Delinquency*, dostupno na: file:///G:/Mental_Health_Issues_in_Long-Term_Solitary_and_Sup.pdf
- Steyn, J. (2004) *Guantanamo bay: the legal black hole*, *International & Comparative Law Quarterly*, (53(1)), str. 1–15, dostupno na: <https://doi.org/10.1093/iclq/53.1.1>
- Subramanian, R. & Shames, A. (2013) *Sentencing and prison practices in Germany and the Netherlands: implications for the United States*, *Center for sentencing and corrections*, dostupno na: <https://www.prisonpolicy.org/scans/vera/european-american-prison-report-v3.pdf>
- Tolstrup, J. (2002) *The Danish prison model: normalization, openness and responsibility*, *Track Two : Constructive Approaches to Community and Political Conflict* (02), str. 39–43, University of Cape Town, dostupno na: <https://hdl.handle.net/10520/EJC111544>
- *The Danish prison and probation service – in brief*, *Criminal forsorgen* (2012), dostupno na: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/inbrief_updateddec.2012.pdf

Milica MILIĆ
Student of the Faculty of Law
University in Belgrade

PRISON SENTENCE IN THE 21ST CENTURY

Issue of criminality represents a complex problem that has no single answer or solution to it. In their intention to solve it, countries use two methods: prevention (influencing potential perpetrators not to commit offence, but also influencing perpetrators as to not reoffend), and punishment that uses wide spectrum of different sanctions. From that spectrum we address the punishment of incarceration as the subject for this paper. Prison sentence is the most important type of punishment, but alas, as everything else in this life, it is imperfect. In this paper, we will delve into the place that it holds in the legislature of specific countries, goals that it has to fulfill, methods of enforcing it, we will talk about its merits and shortcomings, and about overall impression about it. We will focus on the retribution and rehabilitation as main purposes of punishment and on the role that prison sentence plays in them.

Key words: criminality, prison, punishment, prevention

Dr Filip MIRIĆ*
Naučni saradnik
Univerziteta u Nišu, Pravni fakultet

Prikaz
Primljeno: 15. januar 2023.
Prihvaćeno: 13. jul 2023.

OSNOVI PENOLOGIJE

Vasiljević-Prodanović, D. (2022) *Osnovi penologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U udžbeniku *Osnovi penologije*, autorka, prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović analizira najznačajnija pitanja penologije polazeći od prvih shvatanja o kriminalitetu, učiniocima krivičnih dela i društvenom reagovanju na kriminalitet. Primena istorijskog metoda je neophodna prilikom proučavanja složenih društvenih fenomena.

Udžbenik se sastoji iz osam strukturalno i logički povezanih celina. Prva glava je posvećena pojmovnom određenju penologije, njenom istorijskom razvoju i odnosima sa drugim krivičnopravnim naukama i naučnim disciplinama. U drugoj glavi su obrađena pitanja teorijske zasnovanosti prava na kažnjavanje, svrsi kažnjavanja, u kontekstu različitih teorijskih pravaca.

Prikaz osnovnih ideja različitih škola krivičnog prava, počev od klasične škole, preko antropološke, do pokrete društvene odbrane, nezaobilazan je deo svih udžbenika ove vrste. Ipak, ono što izdvaja ovaj udžbenik od svih drugih je kritički pristup analizi osnovnih karakteristika različitih penoloških teorijskih pravaca. Ovakav pristup omogućava čitaocu da se kroz osnovne ideje predstavnika pojedinih krivičnopravnih škola, upozna sa razvojem ideja o krivičnim delima, učiniocima i krivičnim sankcijama, ali i da kritički sagleda stavove teoretičara i zauzme svoj stav. Kritičko razmišljanje je najbolja osnova za razvoj nauke.

U četvrtoj glavi prikazani su oblici društvene reakcije na različite oblike kriminaliteta, počevši od privatne reakcije na kriminalitet, kažnjavanja u srednjem

srednjem veku, pa sve do pojave kazne lišenja slobode, kao zasebne krivične sankcije. Posebno je praćen i istorijat kažnjavanja u srednjovekovnoj Srbiji, ustaničkoj Srbiji, Kneževini i Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji.

Autorka je posebnu pažnju posvetili razvoju kazne lišenja slobode. Istaknuta je činjenica da lišenje slobode, u prvom periodu svog razvoja, nije imalo funkciju krivične sankcije, već zatvaranja dužnika dok ne isplati dug. Ukazano je na doprinos najvažnijih reformatora izvršenja kazne lišenja slobode, sa ciljem njegove humanizacije. Paralelno sa humanizacijom izvršenja kazne lišenja slobode, došlo je i do promene njenog izvršenja. Navedeni su i najznačajniji pravni akti međunarodnog karaktera kojima su zagarantovana prava lica lišenih slobode u različitim fazama krivičnog postupka i izvršenja kazne lišenja slobode.

Alternativne krivične sankcije zauzimaju značajno mesto u sistemu krivičnih sankcija savremenih krivičnopravnih sistema. Prikazani su različiti oblici alternativnih krivičnih sankcija, počev od admonitivnih mera, elektronskog nadzora, pa do različitih oblika restorativne pravde. Predstavljena je i analizirana mogućnost primene medijacije u krivičnim stvarima. Ovo je još jedna od specifičnosti ovog udžbenika.

U poslednjoj ovog udžbenika analizirani su različiti oblici reakcije na kriminalitet maloletnika. U sistematičnim i primerima potkrepljenim izlaganjima, može se pratiti istorijska nit razvoja društvene i pravne reakcije na kriminalitet, kao i proces donošenja najznačajnijih međunarodnih pravnih akata koji imaju za cilj i konačno ishodište izgradnju „pravosuđa po meri deteta“ i doslednu primenu principa postupanja u najboljem interesu deteta, u svim fazama krivičnog postupka i izvršenja odgovarajuće krivične sankcije.

Knjiga *Osnovi penologije* prvenstveno je nezaobilazno štivo za penologe, kriminologe koje može koristiti ne samo studentima, već i sudijama, tužiocima, kao i teoretičarima i praktičarima ostalih specijalnosti, svima onima koji se u svom svakodnevnom radu susreću sa različitim problemima i pitanjima iz oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Udžbenik *Osnovi penologije*, ne pruža odgovore na sva pitanja penološke teorije i prakse, ali nas podstiče da svojim svakodnevним radom i istraživanjima za njima tragamo i tako doprinosimo razvoju ne samo penologije, već i svih ostalih krivičnopravnih nauka i naučnih disciplina.

Ana PARAUŠIĆ MARINKOVIĆ, MA*
Istraživač sadardnik
Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja

Prikaz
Primljeno: 21. jul 2023.
Prihvaćeno: 1. avgust 2023.

TRAFFIC, CRIMINALITY AND URBAN SAFETY

Batrićević, A. i Obradović, D. (2023) *Thematic conference proceedings of international significance „Traffic, criminality and urban safety“*, Palic, 14–15 June 2023. Institute of Criminological and Sociological Research

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Pravosudne akademije u Beogradu, organizovao je međunarodni naučni tematski skup pod nazivom „Saobraćaj, kriminalitet i urbana bezbednost“. Ovaj 34. po redu naučni skup održan na Paliću 14. i 15. juna 2023. godine, objedinio je eminentne predstavnike pravosuđa, akademske zajednice i nezavisnih institucija, pravnike, sociologe, psihologe, specijalne pedagoge, istraživače bezbednosti. Publikaciju istoimenog naziva, čini 27 izloženih radova koji predstavljaju originalne i stručne članke preko 40 autora iz 6 zemalja.

Nekoliko važnih razloga rukovodilo je organizovanje naučnog skupa čija bi tema bila rasprava o različitim aspektima povezanosti saobraćaja, kriminaliteta i urbane bezbednosti. Savremeni gradovi su mesta kulturnog i društvenog napretka, dominantni civilizacijski faktori i ekonomski i finansijski centri. Sa druge strane, gradovi su prostori u kojima se ispoljavaju brojni i raznoliki problemi koji mogu ugroziti bezbednost kako stanovnika tako i izgrađenog okruženja. Povećanje koncentracije stanovnika u gradovima i sve veća urbanizacija društvenog prostora, čine pitanje odvijanje saobraćaja u urbanim sredinama jedno od ključnih u ispitivanju urbane bezbednosti. Potreban nivo urbane mobilnosti prevazilazi

često kapacitete postojeće saobraćajne infrastrukture, što je problem koji je u velikim gradovima praćen saobraćajnim gužvama i zagušenjima, saobraćajnim nezgodama i generalno lošijim kvalitetom života stanovnika grada. Pored toga, urbani saobraćaj, odnosno korišćenje motora sa unutrašnjim sagorevanjem, jedan je od najvećih izvora emisije štetnih materija u vazduh, što zajedno sa relativno skromnim dometima u korišćenju ekološki prihvatljivijih alternativnih sredstava transporta, predstavlja veliki bezbednosni rizik za očuvanje životne sredine.

Ekspanzija saobraćajnih delikata koja je karakteristična za urbane prostore današnjice takođe predstavlja jedan od problema bezbednosti u gradovima. Međupovezanost fenomena kriminaliteta, saobraćaja i urbane bezbednosti posebno je izražena u neophodnosti regulacije saobraćajnih prestupa i pravnoj zaštiti bezbednosti kako učesnika u saobraćaju tako i ostalih stanovnika urbanih područja od njihovog nedozvoljenog ponašanja. O aktuelnosti teme skupa i neophodnosti sveobuhvatnog pristupa u ovoj oblasti svedoči i priprema novog teksta izmena i dopuna Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima, koja je izazvala veliko interesovanje kako stručne, tako i šire javnosti.

Iako prilozi u zborniku radova sa konferencije nisu organizovani u zasebna poglavlja, možemo ih sasvim grubo razvrstati u nekoliko grupa. Prva, najveća grupa koju čini 8 radova, odnosi se na problem saobraćajnih delikata, komentare i dileme u pogledu postojećih zakonskih rešenja u ovoj oblasti. Autori su nastojali da rasvetle prirodu saobraćajnih delikata u slučajevima kada oni podležu odredbama krivičnopravne zaštite, odnosno odredbama prekršajnog prava. Takođe je bilo reči o uslovima kažnjivosti i utvrđivanju krivice kod naročito teških saobraćajnih delikata, prevenciji kriminaliteta u drumskom saobraćaju, ali i mestu privrednih prestupa u sistemu saobraćajnih delikata. Autori priloga su se osvrnuli i na neke od sankcija koje je moguće izreći u pogledu saobraćajnih prestupa, poput mera bezbednosti zabrane upravljanja motornim vozilom i kazne oduzimanja vozačke dozvole.

Druga grupa od 6 radova razmatra probleme rizičnog ponašanja u saobraćaju. Autori ovih priloga nastoje da rasvetle opasnosti povezane sa nesavesnom i agresivnom vožnjom, kao i neke faktore i psihološke činioce koji utiču na ugrožavanje bezbednosti učesnika u saobraćaju. Naročito zanimljivim čini se pitanje upravljanja vozilom pod uticajem alkohola, gde su autori pokušali da rasvetle problem utvrđivanja stepena alkoholisanosti vozača kao osnova prekršajne odgovornosti, ali i izvrše sociološku analizu odnosa saobraćajne kulture bezbednosti i kulture zabave oličene u promociji konzumiranja alkohola.

Značajna oblast interesovanja naučne i stručne javnosti usmerena je na pitanje položaja i pravne zaštite naročito ranjivih grupa u saobraćaju. U okviru ove tematske kategorije od 5 radova, data su neka opšta razmatranja o viktimizaciji

kroz saobraćajne delikte, dok su se autori posebno fokusirali na krivičnopravni položaj maloletnika u bezbednosti saobraćaja, maloletnike kao izvršioce saobraćajnih krivičnih dela, i na danas veoma aktuelno pitanje odgovornosti roditelja. Osim maloletnika, naročito ranjivu kategoriju populacije u urbanom saobraćaju čine osobe sa ometenošću, te su u jednom od priloga prikazani ključni elementi, dostupnost i adekvatnost transporta i intervencije za prevazilaženje barijera kada je ova grupa u pitanju.

Tehnički aspekti unapređenja bezbednosti saobraćaja, forenzika i veštačenje u oblasti saobraćajnih delikata predstavlja temu četvrte grupe koju čini 5 radova. Ovde su autori ukazali na značaj implementacije savremene opreme za puteve kao strategije za povećanje bezbednosti saobraćaja na putevima. Osim toga, čitaoci u ovom delu zbornika imaju priliku da se bolje upoznaju sa najnovijim trendovima i savremenim pristupima u oblasti forenzičke analize i veštačenja poput rekonstrukcije saobraćajnih udesa preko pregleda tela preminulog i vozila, forenzičke primene analize kontaktnih DNK tragova, savremenih alata u obezbeđenju dokaza u analizi saobraćajnih nezgoda.

Zasebnu tematsku kategoriju čine prilozima u Zborniku u kojima autori analiziraju različite bezbednosne aspekte urbanog saobraćaja koji nisu direktno povezani sa saobraćajnim deliktima. Konkretno obrađene teme odnose se na pitanje zagađenja od saobraćaja u gradovima kao problem urbane bezbednosti, javni diskurs o novom Zakonu o bezbednosti saobraćaja na putevima u pogledu korišćenja električnih trotineta kao alternativnih sredstava prevoza, primenu „pametnih“ alata kao strategija unapređenja bezbednosti u gradovima.

Zbornik radova „Saobraćaj, kriminalitet i urbana bezbednost“ ima za cilj da ukaže na celovit odnos među tri društvena fenomena, značaj koji visok nivo urbane bezbednosti i bezbednosti saobraćaja ima na kvalitet života stanovnika i prosperitet i blagostanje u gradovima. Veliki broj društvenih oblasti iz kojih potiču autori prezentovanih priloga govori o potrebi multidisciplinarnog i interdisciplinarnog pristupa kako u pogledu budućih istraživačkih poduhvata, tako i kreiranju činjenično utemeljenih politika i strategija unapređenja urbane bezbednosti, bezbednosti saobraćaja i prevencije kriminaliteta.

UPUTSTVA ZA AUTORE

Revija za kriminologiju i krivično pravo je naučni časopis sa tradicijom dugom preko 60 godina, čiji su suizdavači Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu. Prema kategorizaciji časopisa Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja Revija je kategorisana kao M51 (Vrhunski časopis nacionalnog značaja) i objavljuje članke iz oblasti krivičnog prava, kriminologije, penologije, viktimologije, maloletničke delinkvencije i drugih nauka koje proučavaju etiologiju, fenomenologiju, prevenciju i suzbijanje kriminaliteta. Osim toga časopis je indeksiran i u prestižnoj globalnoj bazi HeinOnline.

Časopis izlazi tri puta godišnje. Brojevi 1 i 3 uključuju radove na engleskom, dok broj 2 Revije uključuje radove na srpskom jeziku.

Broj 1: 15. mart

Broj 2: 15. maj

Broj 3: 15. septembar

Radove slati putem platforme za elektronsko uređivanje časopisa na adresi <https://rkkp.org.rs/>

Tehnička uputstva autorima članaka Revije za kriminologiju i krivično pravo

1. Članak treba da bude obima jednog autorskog tabaka (16 stranica), ne računajući apstrakt i spisak korišćene literature. Koristiti font Times New Roman, prored 1.5 i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt** (do 150 reči) i **4–5 ključnih reči**.
 - 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Jovan JOVANOVIĆ*
 - 2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokriveno.
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:
 - 1. Naslov odeljka** (Times New Roman, 12, Bold)
 - 1.1. Podnaslov 1* (Times New Roman, 12, Italic)
 - 1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu... u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. *Kategorije korisnika*

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane. Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak „i dr.“ (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati „prema“ (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kems-hall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poređati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Sastavni element navođenja bibliografske jedinice jeste i **DOI (Digital object identifier) broj**, kod onih referenci koje poseduju ovaj identifikator. Doi broj potrebno je navesti na kraju navedenog izvora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261–295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Batrićević, A. (2020) Resocijalizacija osuđenika kroz rad sa kolegama u Kazneno popravnom zavodu Sremska Mitrovica: koncept, primena, impresije. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 58(1–2), str. 51–68. <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.1.2.3>

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati – dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87–102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na: a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o objavljivanju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343

REVIJA za kriminologiju i krivično pravo =
Journal of Criminology and Criminal Law /
glavni i odgovorni urednik Božidar Banović.
– Vol. 41, br. 1 (2003)– . – Beograd : Serbian
Association for Criminal Law Theory and
Practice: Institute of Criminological and
Sociological Research, 2003– (Belgrade :
Službeni glasnik). – 24 cm

Dostupno i na: <http://www.iksi.ac.rs/revija.html>.
– Tri puta godišnje. –

Glavni stvarni naslov na engl. jeziku od br. 1
(2018) Journal of Criminology and Criminal
Law. – Je nastavak: Jugoslovenska revija za
kriminologiju i krivično pravo = ISSN 0022-
6076

ISSN 1820-2969 = Revija za kriminologiju i
krivično pravo
COBISS.SR-ID 116488460

ISSN 1820-2969

REVIJA
ZA KRIMINOLOGIJU
I KRIVIČNO
PRAVO